

KURASJE

NR.30

Marxistisk tidsskrift

KURASJE
Krystalgade 16/14
1172 Kbh. K.

FAGFORENING OG ARBEJDSMARKED
KORPORATIVISME-DISKUSSIONER
KRITISK TEORI

Abonnement på kurasje nr. 29-32 koster følgende:

Biblioteker	160 kr.
Støtteabonnementer	160 kr.
Studerende o.lign.	120 kr.
Folk med fast arbejde	140 kr.

Særtilbud: nr. 25-28 incl. samlet for 90, - kr.

Kurasjes gironummer: 7 16 60 44

**Kurasje
Krystalgade 16
1172 København K**

**Tegn abonnement,
skaf flere abonnenter,
brug Kurasje.**

**Kurasje har fast ekspeditionstid:
Tirsdag og torsdag.
Telf.: 01-147151**

**Sats: G.M.T.
Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s.**

TIDSSKRIFTET KURASJE

Nr. 30

April 1982

INDHOLD

Indledning til fagforeningstemaet	2
Christoph Deutschmann	
Fagbevægelsens konservatisme	5
Jürgen Hoffmann	
Den kriseramte fagbevægelse	35
Hans Kastendiek	
Korporatismediskussionens selvblokering	57
En kort præsentation af György Márkus	85
György Márkus	
Fire former for kritisk teori	87
Kommentarer og anmeldelser	
Hans Jørgen Thomsen, Firserne – befrielse eller undergang? . .	107
Flemming Bahner, Fagbevægelse og stat	115
Peter Bundesen, En ny politisk økonomi?	125

Redaktionen: Bjarne Andersson, Allan Andreassen, Flemming Bahner, Nils Bredsdorff, Jens Brinch, Peter Bundesen, Carl-Ivar Carlin, Bo Elling, Leif Hansen, Finn Hansson, Erling Havn, Mogens Holm, Hans Hornbech, Søren Kerndrup, Tyge Kjær, Arne Kurdahl, Peder Lærke Nielsen, Lars Qvortrup, Finn Dam Rasmussen og Peter Søndergaard.

Redaktionens adresse:

Kurasje, Krystalgade 16/14, DK-1172 København K.

Introducerende note til fagforeningstemaet

Erling Havn

I de to artikler af h.h.v. Christoph Deutschmann og Jürgen Hoffman, som Kurasje publicerer i dette nummer, tages nogle temaer op, som har spillet en meget underordnet rolle i den danske venstrefløjs fagforeningsdiskussion i de senere år. Temaerne i denne diskussion har været indkomstpoltik, ØD og på det seneste også beskæftigelsesforanstaltningerne, hvilket har medført, af fagbevægelsen overvejende er blevet bragt på banen, som et led i en diskussion af forskellige former for styringspolitikker.¹

Denne vinkel i fagforeningsdiskussionen er naturligvis blevet dominerende p.g.a. de faktiske ændringer, der i de senere år er sket i forholdet mellem fagbevægelse og stat. Men fokuseringen på relationen fagbevægelse – stat har i en vis forstand blokeret for en mere sammenhængende fagforeningsanalyse, og dermed også for en videreudvikling af denne analyse. Diskussionen bliver stadigvæk hængende i spørgsmålet integration/ikke-integration, nu blot i den statslige økonomiske politik.

Selv om de senere års fagforeningsdiskussion derfor har indeholdt en vis systematisk empiribearbejdning, har den ikke bragt os væsentligt længere i forståelsen af den faglige organiserings grundlag og udviklingsbetingelser. Eller formuleret på en anden måde: endnu har fagforeningsdiskussionen ikke bragt os meget nærmere en forståelse af, hvorledes den systematiske analyse af kapitalens reproduktionsproces og den systematiske analyse af lønarbejdets reproduktion skal formidles.

Den grundlæggende fagforeningsanalyse indskrænker sig i al væsentlighed til en konstatering af, at fagforeningerne søger at begrænse konkurrencen mellem arbejdskraftsælgerne, samt at denne begrænsning er en forudsætning for en sikring af lønarbejdernes eksistens. Ibsen og Jørgensen har formuleret dette standpunkt kortfattet og præcist: »Såfremt kapitalens despoti ikke blev imødegået gennem den bevidste og organisatoriske modstand, ville lønarbejderen ikke have mulighed for at reproducere sig socialt.«²

I denne fagforeningsforståelse er den organiserede modstand ikke blot givet med kapitalismen, den er simpelthen kapitalismens forudsætning, et imperativ: uden organiseret modstand ingen lønarbejdere og uden lønarbejdere (naturligvis) ingen kapitalisme. Man bliver her præsenteret for arbejderorganiseringen som en nødvendighed, men hvordan og i hvilken

forstand? Vil kapitalismen gå i opløsning uden en fagorganisering, fordi den vil udrydde sit eget grundlag? Tesen om, at lønarbejdernes eksistens kun kan sikres gennem en arbejderorganisering, holder ikke til en historisk/empirisk prøvelse. I alle kapitalistiske samfund har arbejderklassen eksisteret i en længere periode uden en organiseret arbejderbevægelse, og organiseringsniveauet er stadigvæk meget lavt i adskillige højtudviklede kapitalistiske samfund. Deutschmann kan f.eks. i sin artikel påpege, at det ikke var den eksistenstruede del af proletariatet, der i forrige århundrede dannede fagforeninger. Det var tværtimod de arbejdere, hvis »frivillige medvirken« kapitalerne var afhængige af.

Problemet i den her meget kort opridsede fagforeningsanalyse er, at den betragter den nordeuropæiske fagforeningstradition for givet og alt for hurtigt gør den til en kapitalistisk nødvendighed.

Christoph Deutschmann (og mere indirekte også Jürgen Hoffmann) bruger industrisociologiens tese om det segmenterede arbejdsmarked til at bryde denne fagforeningsforståelse op. Deutschmann påpeger kapitalens afhængighed af arbejdernes frivillige »medtænken« og vil dermed vise, at arbejdskraften ikke kan sælges uafhængigt af personen. Det er ikke kun et problem for arbejdskraften, det er det også for kapitalen. Denne personbundethed gør arbejdskraften til en »ufuldkommen« vare, og med denne ufuldkommenhed må nødvendigvis også konkurrenceformerne være »ufuldkomne«. Det er ikke umiddelbart givet, uanset organiseringen, at lønarbejderreproduktionen følger kapitalvaloriseringskrav. I og med nemlig, at valoriseringen kun er mulig over den menneskelige arbejdskraft, er kapitalismen underlagt et lønarbejdereksistenssikringsimperativ. Formningen og tilfredsstillelsen af lønarbejderens »personlige«-socialøkonomiske behov er netop bestemt af det antagonistiske forhold mellem kapitalvaloriseringsimperativet og livsopretholdelsesimperativet.³

Med en sådan formulering kommer man så at sige bag om fagforeningsanalysen til en diskussion af lønarbejderreproduktionens antagonistiske karakter, og dermed til det egentlige grundlag for en historisk analyse af arbejderklassens organiseringsformer.

Det kan forekomme mærkværdigt at de to artikler med lidt forskellig vægtning anvender segmenteringsbegrebet til en differentiering og videreudvikling af den marxistiske fagforeningsanalyse. Segmenteringsbegrebet er jo udviklet af den neoklassiske økonomiske teori i en slags selvkritik.

Imidlertid minder den marxistiske konkurrencebegrænsningsforståelse en del om den neoklassiske forståelse, alle de politiske forskelle til trods.

Spørgsmålet er så om Deutschmann og Hoffmann bliver fanget af dette segmenteringsbegreb, og om den teknologiudvikling de forudsætter kan overføres til danske forhold. Det må en nærmere diskussion af artiklerne afklare.

1. Der er i Danmark skrevet et ganske stort antal artikler og bøger om fagbevægelse og indkomstpoltik, fagbevægelse og selektiv kapitalstyring osv. Som eksempel på nogle meget forskellige tilgange til analysen af disse problemer kan nævnes:
Klaus Nielsen m.fl.: Krise for arbejderbevægelsens udviklingsmodel
- behov for en alternativ økonomisk politik
RUC 1979
Bjørn Meidell m.fl.: Fremtidens Danmark. Fagbevægelse og fagopposition i 70'erne.
København 1978
Flemming Ibsen og Henning Jørgensen: Fagbevægelse og stat. bd. I/II, København 1979
Nils Bredsdorff m.fl.: Indkomstpoltik og kapitalakkumulation i Danmark. Kurasje nr. 17,
København 1978.
Fælles for disse analyser er det imidlertid, at vurderingen af fagbevægelsen i høj grad er afhængig af vurderingen af perspektivet i de forskellige politikker.
2. Flemming Ibsen og Henning Jørgensen: Fagbevægelse og stat, bd. 1 s. 55 Tilsvarende formuleringer kan findes i Erik Christensen: Konflikter mellem faglærte og ufaglærte arbejdere, Aalborg 1978, samt i en række andre bidrag.
3. Jfr. hertil Hubert Heinelt inspirerende analyse i hans bog Arbeiterbewegung und Sozialpolitik – Lösungsformen der Reproduktionsprobleme der Arbeiterschaft, Hannover 1980, samt Bernhard Blankes forord til denne bog.

Fagbevægelsens konservatisme

Christoph Deutschmann

Siden 70'ernes begyndelse har de fagforeningsmæssige og virksomhedsnære afværgekampe mod rationaliseringstiltag været i vækst. Forsøger man at bringe disse kampes målsætninger på en fællesnævner, så bliver resultatet i det store og hele, at de har sigtet mod »opretholdelse« af materielle goder og lønstrukturer, mod »sikring« af kvalifikationerne og de hermed forbundne erhvervschancer, og mod »beskyttelse« af arbejdspladserne. Uagtet alle strategiske debatter om rationaliseringen synes den fagforeningsmæssige politik i praksis at indskrænke sig til en ren reaktiv og defensiv holdning. For fagforeningerne drejer det sig næsten altid kun om at afværge eller modificere bestemte tiltag, som ledelsen har planlagt, kun meget sjældent om at gennemsatte egne målforestillinger. Det er i den forstand, at Lutz konstaterer et »fundamentalt konservativt« træk ved arbejdstagernes politik, hvilket - f.eks. ved indføring af nye lønsystemer - kommer til udtryk i de beskæftigedes helt traditionelle fiksering i de overleverede lønhierarkier (Lutz 1975, 41 f.). Der ændres intet ved denne konservative orientering, selvom afværgekampene, som f.eks. i USA, udkæmpes med større militans end i Forbundsrepublikken:

»Der er imidlertid ét træk, der er fælles for den officielle og den 'undergrundsagtige' form for Job-kontrol, der udøves af organiserede arbejdere, og det ophæves ikke af informelle kvalifikationer som det hævdes i strategierne om modmagt: jobkontrollen er konservativ. Den er nemlig indrettet til og orienteret mod at 'bevare' jobs, at 'udelukke' forandringer i driften og at bibeholde 'restriktive regler'. Faglige tillidsrepræsentanter er kun sjældent fremkommet med forslag om reorganisering af beskæftigelsen, eller hvad der ville være endnu vigtigere i den forbindelse, med forslag til omformning af arbejdsprocesserne i en virksomhed eller en industrigren« (Herding 1972, s. 43).

Tesen om, at den fagforeningsmæssige interessevaretagelse i sin grundtendens skulle være »konservativ«, optræder i talrige variationer i den liberale

såvel som i den marxistiske kritik af fagbevægelsen. Den liberale argumentation, der går ud fra, at den private arbejdsgiver er det dynamiske centrum for »det tekniske fremskridt«, kan kun se den fagforeningsmæssige modstand som en irrationel, forsinkende og forstyrrende faktor. Den marxistiske fagforeningskritik kommer i sine leninistiske varianter fra et helt andet udgangspunkt til lignende konklusioner. Her betragtes »Trade-Unionismen« som en politisk konservativ, om ikke ligefrem som en »reaktionær« kraft, der forhindrer den nødvendige revolutionære overskridelse af lønsystemet. På det seneste har Bahro genoptaget denne argumentation:

»De underordnede lags og klassers umiddelbare behov er altid konservative, de anticiperer i virkeligheden aldrig en ny livsform ...Fagforeningerne anticiperer ingen ny kultur« (Bahro 1977, s. 174).

Denne kritik hænger snævert sammen med en yderligere bebrejdelse for »sektionalisme«, »partikularisme« og for at være fikseret i traditionelle gruppeinteresser istedet for at orientere sig mod den fælles klasseinteresse.

Kritikkens politiske pointe består altid i kravet om en politisk avantgarde, der adskilt fra fagbevægelsen, siges at være den eneste kraft, der kan tilvejebringe den nødvendige »ensliggørelse« og kan føre arbejderne fra kampen »indenfor lønsystemet« til kampen »mod lønsystemet«. Dette formulerer Perry Anderson på følgende måde:

»Fagforeningerne antager således samme skær af *naturlighed* som fabrikkens lukkede, kapitaldominerede miljø. De er en passiv refleks af arbejdsstyrkens organisering. Et politisk parti derimod er et *brud* med det borgerlige samfunds naturlige miljø, en bevidst *sammensluttet* kollektivitet, som omstrukturerer samfundets konturer,« (Anderson 1977, s. 335).

Den implicite målestok for sådanne vurderinger af fagbevægelsen er altid den »historiske mission«, der pådattes den »forenede« arbejderklasse, nemlig at den skal overtage den »kommando« over produktionen, der er samlet i statens eller de store koncernes hænder. Fra en sådan synsvinkel kan den fagforeningsmæssige økonomisme kun forekomme at være et tilbageskridt, idet den jo ikke retter sig mod kontrollen over produktionen, men derimod kun mod forsvaret af arbejdspladserne.

Her overfor kan man kun anføre, at alle de hidtil heldigt *gennemførte* forsøg på via partier, der optræder i arbejderklassens navn, at overtage kontrollen over produktionen, netop ikke har ført til arbejderklassens emancipation, men tværtimod til en endnu mere fuldstændig ødelæggelse af dens autonomi. Dette fulgte tydeligvis ikke blot af de historiske omstændighe-

der, men derimod af selve logikken i i det basale koncept for kontrollen over produktionen. Det program for arbejderklassens kontrol over produktionen, der er iværksat i de nuværende »socialistiske« stater, og som på ingen måde er fremmed for den marxistiske tradition, men derimod utvivlsomt er dybt forankret i denne, beror på en naiv sætten lighedstegn mellem arbejdernes historiske klasseinteresser og dynamikken i det »tekniskvidenskabelige fremskridt«. Et »fremskridt«, der ganske vist var frembragt af kapitalismen, men som angiveligt hindredes i sin fulde udfoldelse af konkurrencesystemets »anarki«. Kapitalismens akkumulationsbevægelse, den ustandselige »rationalisering« af produktionen og den »videnskabelige arbejdsorganisering« skulle ikke ophæves under socialismen, men tværtimod ved hjælp af planøkonomiske metoder først virkeligt gøres fuldkommen, (Breuer 1977, Deutschman 1977). At denne rationalitetsmodel skulle miste sin iboende herredømme- og klassekarakter, for så vidt den blot bliver praktiseret indenfor centrale planøkonomiske organisationsformer, er en forestilling, hvis ideologiske karakter i forhold til realiteterne i de nuværende »socialistiske« stater er blevet almindelig kendt.

Videreførelsen af den kapitalistiske rationalitetsmodel i den »virkelige socialisme« kommer næppe mere prægnant til udtryk i nogen enkelt kendsgerning end i *lønformens* vedblivende beståen som basis såvel for omkostningsberegninger og kalkulering af arbejdskraftsindsatsen som for reproduktionen af arbejdskraften. Lønssystemet blev ikke afskaffet men tværtimod almengjort, idet alle indkomstkilder, der ikke havde lønform blev afskaffet (i det mindste formelt). Denne praksis udgør ikke engang en »afvigelse« fra den oprindelige lære. Den kan legitimeres officielt med henvisning til den Marx' kritik af Gothaprogrammet, i hvilken han betone, at »fordeling efter ydelse« også var en nødvendighed under socialismen. Det »socialistiske« management kan således lige så lidt som det kapitalistiske give afkald på »den tvang, der ligger i risikoen for at være helt uden midler til forsørgelse af sig selv og de pårørende, hvis forsørgelse den enkelte typisk overtager« (Weber 1964, Bd. 1 s. 79), som vigtigste middel til motivering, disciplinering og styring af arbejdskraften. Derfor udvikler arbejderne i den »virkelige socialismes« lande også modstandsformer, der svarer til dem, som anvendes i de kapitalistiske lande. Det skal dog ikke bestrides, at lønssystemet kun i meget utilstrækkelig grad opfylder sine disciplineringsfunktioner under de betingelser med permanent knaphed på arbejdskraft, der gør sig gældende i de socialistiske lande. Heller ikke de

politiske og propagandistiske kontrol- og styringsmekanismer, der supplerer lønsystemets tvang, synes at kunne klare disciplineringen.

Dette gør dog ikke det råderum for præstationerne, som arbejderne tiltvinger sig på det bedriftsnære plan, mindre systemkontrært, hvilket bl.a. kommer til udtryk i de overordnede instansers evindelige kamp mod arbejdernes »sløseri« og mangel på disciplin. At lønformens essentielle disciplineringsfunktion stadig er tilstede i den »virkelige socialismes« lande understreges også af det helt utilstrækkelige niveau for de, der ikke kan integreres i produktionsprocessen (pensionister, psykisk syge, de af personlige eller politiske grunde arbejdsløse m.fl.).

Hvis de marxistiske forestillinger om en produktionskontrol udøvet »af arbejderklassen« skal være troværdige som emancipationsprogram, så må de på baggrund af alle disse erfaringer, derfor - istedet for den sædvanlige slagordsagtige gentagelse - underkastes en grundig efterprøvning og genovervejelse. En sådan er imidlertid, bortset fra enkelte undtagelser, udeblevet.¹

Stillet over for det indholdsløse i de traditionelle marxistiske samfundsmæssiggørelseskonceptioner bliver de arbejderstrategier, der på en ikke principiel, men praktisk dagligdags måde modarbejder lønarbejderforholdet og søger at begrænse dets virkninger for den enkelte, mere interessante. Fagforeningernes »konservative« holdning til arbejdspladser, kvalifikationer og lønstrukturer er et hovedelement i disse strategier. Lige så »upolitisk« og »partikularistisk« denne konservative holdning og hertilhørende adfærd ofte kan forekomme, ligeså lidt som den implicerer et *formelt* angreb på arbejdsgiverens suverænitæt, ligeså virksomme kan de faktiske indskrænkninger af arbejdsgiverens beslutningsfrihed, som udgår fra den, ofte være. Denne adfærd er på ingen måde blot en »positiv refleks« af lønsystemet. Tværtimod indeholder den elementer, der er i strukturel modstrid med kapitalens valoriseringslogik, og som kan være en faktor i langvarige kriseagtige processer, således som det f.eks. kan iagttages i den britiske økonomi eller endnu tydeligere i den »virkelige socialismes« statskapitalistiske systemer.

Termen »konservativ« skal her ikke forstås som politisk karakteristik i modsætning til »progressiv«. I vor forståelse ligger hovedelementet i den »konservative« adfærd i dens stræben efter *social sikkerhed* og efter en langsigtet sikring af arbejdspladserne og de hertil knyttede indkomster, der jo ud-

1. Klaus Novy (1978) giver et overblik over debatterne i Weimarrepublikken, der for det meste var betydeligt mere differentierede end de nuværende.

gør det afgørende grundlag for den individuelle livsudfoldelse og personlighedsudvikling. Da social sikkerhed imidlertid er knyttet til den individuelle arbejdssevnes valoriseringsegnethed og dermed til dennes kvalifikationer, retter den konservative adfærd sig samtidig mod den evindelige tendens i den kapitalistiske produktion til omformning af produktionsprocessen og mod den hermed forbundne forringelse og overflødiggørelse af kvalifikationer. I forhold til den kapitalistiske rationaliserings »fremskridt« udgør den konservative adfærd forsåvidt et passivt, retarderende element. Den bestræber sig på i videst muligt omfang at frigøre lønarbejderens chancer i livet fra »chancerne på markedet« og de hertil knyttede risici og evindelige omskiftelser, for derved at skabe grundlag for en stabil, selvbestemt livsførsel.

Vi formoder, at denne adfærd på ingen måde kun er af perifer betydning for en teoretisk forståelse af den kapitalistiske udviklings »logik«. En nærmere begrundelse af denne tese må udvikles indenfor rammerne af en teori om arbejdskraftens varekarakter. I denne sammenhæng kan vi dog kun forsøge os med nogle første, foreløbige ansatser.

Økonomisk rationalitet og arbejdskraftens varekarakter

Økonomisk rationalisering indenfor kapitalvaloriseringens rammer er andet og mere end blot teknisk rationalisering. I følge den gængse definition vil rationel handlen i teknisk forstand sige: »Et optimum af resultater i forhold til de anvendte midler« (Weber 1964, s. 45). Den tekniske kalkyle undersøger kun forholdet mellem middel og resultat. Den rummer ingen målestok for selve resultatets rationalitet:

»F.eks. kunne en eller anden af rent »teknisk« liebhaveri producere atmosfærisk luft, uden at der ville kunne indvendes det mindste mod den »tekniske« rationalitet i dette forehavende; Økonomisk ville dette forehavende under alle omstændigheder være irrationelt, fordi der ikke var noget behov for omsorg for forsyningen med dette produkt« (Weber 1964, s. 46).

Økonomisk rationalitet, i betydningen rentabilitetsberegning, er derimod et samlende kriterium for det rationelle valg ikke blot mellem alternative midler, men også mellem alternative produktionsmål. Denne økonomiske rationalitet omfatter spørgsmålet om effektiviteten af de anvendte midler såvel som spørgsmålet om produktionsmålenes »behovsmæssige« berettigelse. »Rationalitet« i den forbindelse vil sige rationalitet i Webersk forstand, altså en beregning af resultatet, der baserer sig på en kvantitativ sammenligning af

»udgifter« og »indtægter«. En samfundsøkonomi, der ikke baserer sig på en pengeøkonomi, men derimod på en arbejdstidsberegning kunne handle rationelt i teknisk forstand. Et sådant samfund ville i så fald vælge de fremgangsmåder i produktionen, som minimerede det forbrug af levende og genstandsgjort arbejde, som var nødvendigt til realisering af givne produktionsmål. Dette samfund ville imidlertid ikke råde over noget kriterium til kvantitativ sammenligning af forskellige produktionsmål. Man kunne ganske vist godt forestille sig en form for arbejdstidsberegning, der minimerede den samlede anvendelse af levende og dødt arbejde ikke i det enkelte produktionstrin for sig, men i den samlede produktionskæde som leder til »slutproduktet«. Den tekniske og økonomiske rationalitet ville i så fald kunne forenes indenfor produktionskæderne. En sådan integreret betragtning ville udpege en anden kombination af teknikker som optimal end den isolerede betragtning af de enkelte produktionstrin. Stadigvæk ville man dog være henvist til at foretage et ikke i sig selv »rationelt« begrundet valg af slutprodukter. Man må således give den traditionelle socialismekritik, der går tilbage til Mises (Mises 1921), ret i at en gennemgående, udelukkende formel kvantitativ rationalitet i økonomisk adfærd ikke er mulig i en økonomi, der baserer sig på en arbejdstidsberegning. På papiret kan »slutbehovene« eller den brugsværdi, der forbindes med slutprodukterne, måske nok rummes i udspekulerede systemer af indifferenskurver. I virkeligheden kan disse imidlertid ikke omsættes til kvantificerede og objektiverbare beslutningskriterier.

En kontinuerlig rationalitet i økonomiske beslutninger kan åbenbart kun tænkes, når »slutprodukterne« funktionaliseres og føres tilbage i det økonomiske kredsløb, således at den isolerede mål/middel relation i den tekniske rationalitet fuldendes som et i sig selv sluttet kredsløb af mål og midler. Dette indebærer en konsekvent funktionalisering af alle »endelige produktionsmål«. Ethvert produkt vil således kun være produktionsmiddel for et nyt produktionsmål. Den »åbne målstruktur« i den tekniske rationalitetsmodel (Ulrich 1977, s. 103) overføres hermed til den økonomiske proces som helhed.

Arbejdskraftens forvandling til vare er det afgørende skridt i denne overgang. En gennemgående rationalitet i økonomisk adfærd lader sig kun virkeliggøre, når den menneskelige arbejdskraft selv stilles til disposition for den økonomiske proces som subjekt, dvs. både som udgangspunkt og som »endemål« for denne. Ikke kun det levende arbejde, men reproduktionen af selve arbejdsevnen underkastes da samme rationelle kalkyle som produktionen og reproduktionen af alle andre varer. Først med dette skridt

er det, at arbejdet selvstændiggør sig som »selvvaloriserende værdi«, først da opstår den principielle adskillelse ml. »formel« og »materiel« økonomisk rationalitet. Arbejdet bliver til en »produktionsfaktor« blandt andre, og det berettigede i dens reproduktion synes ikke mere selvindlysende, men retfærdiggøres kun af funktionelle grunde.

Dermed er samtidigt givet udgangspunktet for økonomiens afsondring som en »autonom« sfære, der ikke mere reguleres af samfundsmæssige normer, men af immanente lovmæssigheder. »Værdiloven« er ikke andet end en »tidsøkonomi«, der er vendt mod sit eget subjekt, hvorved den er blevet potenseret og totaliseret. Den naturaløkonomiske organisering af f.eks. middelalderens håndværk kendte intet arbejdsmarked, fordi sikringen af alle laugsmedlemmernes »næring« udgjorde organiseringsens umiddelbare og eneste formål (Sombart 1919, BD. 1 s. 188). Arbejdskraftens forvandling til vare og udfoldelsen af den kvantitative kapitalakkumulationsdynamik, der overskrider den simple reproduktion af traditionelt givne behov, er to sider af samme proces.

Såvel den marxistiske som den neoklassiske arbejdsmarkedsteori er afgørende præget af, at de tager den i den kapitalistiske rationalitetslogik anlagte totalisering af arbejdskraftens varekarakter bogstaveligt, og af, at de i deres definitioner altid forudsætter, at det kapitalistiske systems ideelle funktionsbetingelser allerede er virkeliggjort. Mens den marxistiske teori i udbredelsen af arbejdskraftens varekarakter ser grundlaget for almengørelsen af dens klassebevidsthed og dermed for en revolutionær rolle for arbejderklassen, udleder den neoklassiske teori affirmative følgevirkninger: Den forsøger at eftervise, at almenvellets økonomiske optimum og dermed maksimeringen af lønindkomsten kan nåes ved uindskrænket gyldighed af princippet om fuldkommen konkurrence på arbejdsmarkedet. Den kendsgerning, at arbejdsmarkedet i grunden aldrig har været »fuldkomment«, og at arbejdskraftens varekarakter og den frie disposition over »produktionsfaktoren arbejde«, som bytteøkonomiens uhindrede rationalitet kræver, ikke - eller kun i særdeles differentieret omfang - er noget givet, tolkes i begge modeller enten som blot et levn fra forældede produktionsstrukturer eller som en uvæsentlig »forstyrrelse« af modellen.

Kritikken af denne rent »residuale« måde at betragte markedsmodellens utilstrækkelighed på har længe - dvs. siden bidragene fra den »historiske skole« i Tyskland og fra de amerikanske »institutionalister« - udgjort et af socialvidenskabens hovedtemaer. Vi vil i denne sammenhæng også henvise

til den velkendte bog af K. Polanyi (Polanyi 1978) hvori han har udviklet sin tese om, at en »bogstavelig« virkeliggørelse af den formelle rationalitets model i det hele taget ville sætte spørgsmålstegn ved samfundets overlevelsessevne. I overensstemmelse hermed forsøger Polanyi at tolke alle former for statsatte begrænsninger af markedssystemet som samfundets »selvforsvarsmekanismer« og som et nødvendigt resultat af den kapitalistiske udvikling. Specielt i relation til arbejdsmarkedsproblemerne har der med teorien om det »duale arbejdsmarked« udviklet sig en stærk reaktion mod de neoklassiske løn- og arbejdsmarkedsteorier, der orienterer sig efter markedsmodellen.

Vore overvejelser knytter an til denne diskussion og forsøger at videreudvikle den fra to sider. I det følgende afsnit skal vi i første omgang forsøge at udvikle den i segmenteringsteoriene oftest negligerede sammenhæng mellem det »ufuldkomne« ved arbejdskraftens varekarakter og fagforeningernes adfærd - hvad der dog kun sker i form af teser. I det derpå følgende afsnit tager vi et kritisk opgør med de teorier om den »reelle subsumtion«, der som resultat af den kapitalistiske rationalisering og teknificering forventer sig en almen nivellering og »degradering« af den samfundsmæssige arbejdssevne og dermed en tendentiell homogenisering af arbejdsmarkedet.

De immanente grænser for arbejdskraftens varekarakter og fagforeningernes ageren

Det er en forudsætning for markedslovens uhindrede fungeren, at der kun eksisterer rent saglige relationer - dvs. relationer, der er bestemt af bytteformål - mellem varebesidderne. Bytteøkonomiens formelle rationalitet er baseret på fuldstændig personlig anonymitet for varebesidderne. Denne forudsætning kan være mere eller mindre givet på varemarkederne. På arbejdsmarkedet er den det ikke, og kan heller ikke være det. En produktionsproces (i modsætning til en blot og bar bytteproces) kan overhovedet ikke komme istand på basis af et rent sagligt og anonymt bytteforhold. Modsat alle andre varer er det for arbejdskraftsvarens vedkommende sådan - som allerede Brentano (1872) fremhævede - at vareudbyderens person ikke kan adskilles fra dennes vare. Det betyder for det første, at vareudbyderens person ikke er uberørt af sin vares skæbne. Ikke blot må han - i modsætning til købmanden, der »siddende roligt hjemme« (Brentano) kan følge omsætningen af sin vare - følge arbejdskraftsvaren overalt.

Igennem erhvervsmæssige socialisationsprocesser, der strækker over hele livet og endog over flere generationer, tilpasses hele lønarbejderens personlighedsstruktur til den industrielle disciplins krav. For det andet indebærer det, at arbejdskraftens brugsværdi nødvendigvis må formidles over den arbejdende som *proces*. Anvendelsen forudsætter altid en vis personlig samarbejdsvillighed hos de arbejdende, om end i meget forskellig grad på forskellige arbejdspladser. Denne samarbejdsvillighed er på ingen måde en selvfølgelig attribut ved arbejdskraften, som automatisk følger med i købet.

Ingen produktionsproces kan være så perfekt gennemorganiseret, at den enkelte arbejders handlinger og undladelser alle uden undtagelse kan være foreskrevne, kontrollerede og overvågede. I sidste instans vedbliver ledelsen at være afhængig af en frivillig »tænke med« og af arbejdskrafternes utallige informelle samarbejdsydelse, - dvs. af former for medvirken fra arbejdskrafternes side, som den ikke kan aftvinge disse ved hjælp af dens formelle dispositionsret. Ledelsens afhængighed af en sådan beredvillighed til samarbejde og medvirken skaber et lag af sociale relationer ovenpå bytterationaliteten (Beck og Brater 1976; Lenhardt 1977; Billerbeck m.fl. 1977), der selv i åbenlyst autoritært strukturerede samfund gør det muligt for arbejderne at gøre deres interesser delvist gældende i bedriften. Arbejdskraftens varekarakter forbliver (altid) ufuldkommen i den forstand, at man aldrig blot kan »råde« over den, som med en simpel genstand, heller ikke selvom bestræbelsen på en fuldstændig realisering af denne »rådighed« (hvilken i sidste instans kun er mulig gennem automatisering, altså gennem en total eliminering af det levende arbejde) udgør indholdet i alle kapitalistiske rationaliserings- og teknificeringsprocesser.

Derfor er det heller ikke tilstrækkeligt, at se grundlaget for fagforeningernes magt alene i principperne om organisering og størst mulig solidaritet. Fagforeningerne opnåede først og fremmest deres fremgang, fordi det var de faggrupper, som p.g.a. deres kvalifikationer og deres »arbejdsethos« var mest uundværlige for produktionens opretholdelse, der organiserede sig i dem. Fagforeningernes opkomst i Vesteuropa i sidste halvdel af det 19. århundrede kan uden tvivl sættes i forbindelse med den kendsgerning, at udviklingen i så mange industrielle arbejdsprocesser i denne periode karakteriseredes af øgede kvalifikationskrav - tildels krav om specifikke færdigheder, endnu mere dog krav om almene kvalifikationer som nøjagtighed, pålidelighed og punktlighed.²

2. En vigtig årsag hertil var den ringe mekaniseringsgrad i industrien, hvor industrialiseringen først fulgte som resultat af den stærkt stigende efterspørgsel efter maskiner og udstyr,

Når arbejdsgiverne måtte indrømme dem der var beskæftiget i disse arbejdsprocesser, sociale sikringer, kortere arbejdstider og højere lønninger, så skyldes det ikke alene arbejdernes kollektive organisationsmagt men også den enkle kendsgerning, at man ikke vedblivende kunne gøre krav på den arbejdendes person i produktionsprocessen samtidig med at man forholdt denne de nødvendige reproduktionsmidler. Allerede Adolf Weber påpegede sammenhængen mellem fagforeningernes fremgang og medlemmernes status som faglærte. I lang tid blev tillærte og ufaglærte jo som bekendt principielt ikke optaget i fagforeningerne.

»Kampen med arbejdsgiverne giver så meget desto tidligere resultat, desto sværere det gøres for arbejdsgiveren, at finde en fuldstændig erstatning for de, der er trådt tilbage fra arbejdet. Den »ufaglærte« er som regel let at erstatte. Jo større hæren af ufaglærte bliver, jo lettere foregår erstatningen. Den arbejder, der kan noget, som har lært noget vil være meget sværere at erstatte, - hvad enten det nu skyldes at vedkommende har »indarbejdet« sig i virksomhedens organisering, eller fordi han med succes er blevet »tillært« i en bestemt manuel færdighed, eller endelig fordi han har gennemgået en lærlingeuddannelse som hæver ham op over hans hvervsfæller som »faglært« i snæver betydning. Disse »indearbejdede«, »tillærte« og »faglærte« må som regel udgøre kernen i fagforeningerne, hvis disse med udsigt til succes skal kunne optræde som kamporganisationer« (Weber 1921, s. 218).

I betragtning af de historiske impulser til fagforeningernes opståen, ville det være en yderst utilstrækkelig definition af disse, hvis man i en abstrakt økonomisk modelkonstruktion forstod dem kun som karteller for udbydere af varen arbejdskraft. Betegnende for den klassiske udgave af en autonom fagbevægelse, som f.eks. de britiske 'Trade Unions' Brentano beskrev i 1870'erne, var således, at de udøvede en mangfoldighed af aktiviteter, der gik langt ud over den rene lønpolitik. Deres aktionsfelt rakte fra arbejdstiden over indflydelse på arbejdsbetingelserne, kontrollen med ansættelser og afskedigelser, etableringen af regler for stillingsbesættelse og senioritet og kontrollen med produktionstempoet (I kulminedriften, f.eks., tilpassedes transportstigheden til afsætningen, således at man forhindrede sådanne ophobninger

der udgik fra de tidligere industrialiserede konsumbrancher - fremfor alt tekstilindustrien. Herved opstod behov for mekanisk præcisionsarbejde og kvalificerede fagarbejdere. I Tyskland måtte sådanne faglærte arbejdere indtil langt over midten af det 19. århundrede således »importeres« fra Storbritanien (Landes 1973).

af kulbanker, som ville have givet arbejdsgiverne et større handlingsspillerum i tilfælde af strejke) til forsikringskasser mod sygdom og arbejdsløshed. Det var ikke blot behovet for en »højere levestandard«, men netop behovet for en omfattende social sikkerhed, der kom til udtryk i alle disse aktiviteter. En eksistenssikring som skulle beskytte den enkelte arbejders person mod det frie arbejdsmarked og herigennem skaffe plads for dennes personlige og sociale udfoldelse. Imidlertid afhang virkeliggørelsen af disse behov selvfølgelig af, hvorvidt det lykkedes for fagforeningerne at opretholde det levende arbejdes nøgleposition i produktionsprocessen, og uundværligheden af bestemte færdigheder, erfaringer og kvalifikationer. For fagforeningerne drejede det sig nemlig ikke kun om det dyrest mulige salg af arbejdskraftvaren, men derimod om i størst muligt omfang at begrænse selve arbejdskraftens varekarakter.

En begrænsning man søgte at opnå bl.a. ved at beskytte arbejdskraften mod de samtidige tendenser i den kapitalistiske udvikling til på den ene side standardisering og på den anden side monopolisering og fleksibilisering af anvendelsen af det levende arbejde. - Eller som Morse udtrykker det: For fagforeningerne drejede det sig om i størst muligt omfang at opretholde arbejderens status:

»En arbejderinstitutions fundamentale mål må være at give status. Den må definere grænsen mellem dem, der har andel i foreningen og dem, der er udenfor. Lønninger er ganske vist vigtige, men målestokken for en fagforenings succes kan aldrig blot være dens evne til at hæve lønningerne. En fagforenings opgave er først og fremmest at forsøge at hindre dens medlemmer i at blive behandlet, som om de var perifere ... En arbejdsgiver kan være aldeles uvillig til at hæve lønningerne, ikke mindst til et niveau over det gennemsnitlige i branchen, samtidig med at han er villig til at ændre ansættelses- og fyringspraksisen med henblik på at give arbejderne større tryghed. Dette ikke mindst hvis fagforeningen kan forsyne ham med arbejdere, der har en gennemsnitlig produktivitet som er højere end dem, et ustruktureret arbejdsmarked ville kunne sikre ham, samt hvis øget tryghed har en favorabel effekt på arbejdernes arbejdsmoral« (Morse 1969, s. 63/64; smlgn. også Shister 1950).

Forsåvidt som fagforeningerne (i det mindste i deres klassiske udgave, f.eks. i den britiske trade unionismes skikkelse) i deres praksis gik langt ud over den funktion med »forsvaret af umiddelbare dagsinteresser«, som de marxistiske teoretikere gerne tillagde dem, så er denne kendsgerning netop også forklaringen på, hvorfor fagbevægelsen i sin ageren så ofte var i strid med de af det politiske venstre proklamerede principper om enhed og so-

lidaritet indenfor arbejderklassen. Altså en forklaring på den fraktionering og differentiering, der hyppigt prægede den fagforeningsmæssige interessekamp. En sådan splittelse er ikke mere typisk for fagbevægelser med en klar selvstændighed for de enkelte fagforbund, som den britiske eller amerikanske end for den tyske fagbevægelse, der ganske vist er mere præget af socialistiske ideer, men hvor de samme differentieringsprocesser blot sætter sig mere skjult igennem (herom se især Herding og Sabel 1979).

De marxistiske bevidsthedsteoretikere så grundlaget for den proletariske klassebevidsthed i en tendens til »abstraktliggørelse« af arbejdet, som på bekostning af alle tidligere særtræk ved de forskellige arbejdergruppers placering i produktionsprocessen i stadig stigende omfang ville fremhæve det fælles grundtræk ved klassesituationen, nemlig lønafhængigheden. Disse teoretikere forudsætter en ideel tilstand med en universel og fuldstændig subsumtion af det levende arbejde under kapitalen, i hvilken arbejderens selverkendelse antages at være sammenfaldende med hans almene klassesituation. Hos G. Lukacs beskrives denne tilstand på følgende måde:

»Og idet han sælger sin eneste vare, indføjer han denne (og da varen er uadskillelig fra hans fysiske person, dermed også sig selv) i en mekanisk-rationelt frembragt delproces, som han forefinder som umiddelbart færdig og lukket og som fungerende også uden ham. En delproces hvori han indføjes reduceret til abstrakt kvantitet, som blot og bart et nummer, som et mekaniseret og rationaliseret detailværktøj« (Lukacs 1923, s. 182).

Denne betragtning rummer en dobbelt fejlslutning. For det første overvurderes det omfang, hvori de fleste industrielle arbejdsprocesser er eller overhovedet kan standardiseres og mekaniseres. Selv ekstremt gennemrationaliserede processer forstyrres betydeligt af fejl og forsømmelser fra arbejderens side og er derfor fortsat afhængige af disses samarbejdsvillighed. For det andet: Hvis antagelsen om en fuldstændig gennemmekanisering faktisk blev til virkelighed, så kunne man vel næppe mere som S. Breuer rigtigt har påpeget - forestille sig arbejderklassen i rollen som fagforeningsmæssigt, politisk eller sågar revolutionært subjekt. Den kapitalistiske rationaliseringsproces kan måske nok føre til en nivellering af bevidsthedsforskellene indenfor arbejderklassen. Forsåvidt den udligner forskellene i bevidsthed, kvalifikationer og arbejdsområder, ødelægger den imidlertid samtidig væsentlige subjektive momenter ved den proletariske opposition mod de eksisterende produktionsforhold. Arbejderklassens evne til modstand er netop afhængig af, at arbejderens stilling i produktionsprocessen ikke reduceres til den i den mekaniserede

delproces indpassede rene og skære lønarbejders. En stilling som i forvejen også kun er tænkelig som ideelt sigtepunkt for den kapitalistiske udvikling og ikke som virkelig i bogstavelig forstand. »Arbejderklassen« udgør kun en aktiv modpol til kapitalen forsåvidt som tendenserne i den kapitalistiske udvikling endnu ikke i fuldt omfang har virkeliggjort sig overfor den. Den sociale eksistensbestemmelse som blot og bar »lønarbejder«, der jo negerer den enkeltes person(-lige træk), kan ikke være grundlaget for en solidaritet af en så konkret, intens og varig karakter, som er nødvendig for at gennemføre en politik med kontinuerlig kontrol med og forsvar for arbejdspladserne. Arbejdspladsrettede handlingssammenhænge kan kun etableres og stabiliseres, der hvor arbejdsprocessen endnu indeholder »faglige« elementer, dvs. hvor den endnu ikke er blevet gjort fuldstændig ligegyldig overfor det konkrete arbejde, og derfor endnu udgør et anknætningspunkt for den enkelte arbejders identitet. En militant politik for arbejdspladskontrol er næsten udelukkende blevet ført af arbejdergrupper, for hvilke sådanne subjektive prægede bindinger til arbejdet endnu spillede en rolle.

Netop dette forhold er imidlertid samtidig det, der betinger tendensen til fraktionering, dvs. bl.a. til befæstelse af gruppe- og fagspecifikke handlingssammenhænge i relation til arbejdspladserne. Fagforeningernes kamp for arbejdspladserne har næsten altid samtidigt været en kamp mod den standardisering og egalisering af den samfundsmæssige arbejdsevne, som drives frem af den kapitalistiske udviklingslogik og mod den dermed følgende indtrængen af nye arbejderlag (kvinder, tillært etc.) i »etablerede« fag. Den hierarkiske struktur i arbejdsmarkedet, segmentering og opdeling i fag har dermed på ingen måde, som hævdedet bl.a. af Reich (Reich m.fl. 1978), blot været et resultat af arbejdsgivernes strategier for splittelse af arbejderstanden. Tværtimod, denne hierarkiske struktur er blevet aktivt understøttet og undertiden endog frembragt af fagforeningerne selv.

K. H. Roth's og E. Brockhaus' forsøg (Roth 1974, Brockhaus 1975) på at eftervise eksistensen af en autonom »anden« arbejderbevægelse af massearbejdere, der ikke deler alle den professionelle arbejderbevægelses »mangler«, kan næppe stå for en nærmere historisk efterprøvning. S. Stearns har i en nylig offentliggjort artikel (Stearns 1976) bekræftet den overfor omtalte kendsgerning, at den europæiske arbejderbevægelses kampe og organisatoriske fremskridt i det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede næsten udelukkende blev båret af faglærte arbejdere. De steder, hvor det kom til selvstændige aktioner fra de ufaglærtes side, som f.eks. under den

store havnearbejderstrejke i slutningen af det 19. århundrede, havde disse karakter af ganske vist militante men kun punktvisse revolter, som ikke satte sig nogen varige organisatoriske spor.

Lige så utilfredsstillende som Roths og Brockhaus' bidrag er dé optimistiske tolkninger af fagbevægelsen, der som F. Deppe (1979) betragter den klassiske trade unionismes organisering efter fag som blot et levn fra den håndværksmæssige produktion, og som ser den gradvise gennemsættelse af industriforbundsprincippet som udtryk for en stadig større klasseorientering i arbejderklassen. Fikseringen et abstrakt begreb om klasseenhed fører også i dette tilfælde til, at man overser den samtidige indholdsmæssige forarmelse og »afkvalificering« af dén fagforeningsmæssige interesserepræsentation, der fulgte med overgangen til industriforbundsprincippet. Transformationen fra fag- til industriforbund afspejler ikke kun en tiltagende »solidaritet« indenfor arbejderklassen, men også tabet af faglig selvbevidsthed i og med arbejdets reelle subsumtion under kapitalen og dermed netop en svækkelse af de arbejdspladsrettede handlingssammenhænge. Denne transformation er foregået sammen med en tiltagende accept fra fagforeningernes side af akkordlønsystemer, af rationaliseringstiltag og af arbejdsgiverautonomi i udformningen af produktionsbetingelserne. Derudover er fagforeningernes traditionelle socialpolitiske aktiviteter mere og mere blevet overtaget af statslige socialbureaukratier, hvad der ganske vist har medført en almengørelse og en bedre sikring af de sociale forsørgelsesydelse, men som for fagforeningerne også har indebåret et tab af autonomi. Forandringen af de fagforeningsmæssige organisationsstrukturer kan således betragtes som en proces, der modsvarer de forandringer i forholdet mellem levende og genstandsgjort arbejde, der følger med kapitalens »reelle susumtion« af arbejdet. På samme måde som arbejderne i løbet af mekaniseringen mister kontrollen over produktionssammenhængen, mister de også kontrollen over deres fagforeninger, der i stadig større omfang overtages af et bureaukrati af professionelle funktionærer. Med bureaukratiseringen af fagforeningerne ændres samtidig den måde, hvorpå konflikter mellem kapital og arbejde erkendes, udkæmpes og »bearbejdes«. Institutionaliserede og formaliserede konfliktritualer erstatter udøvelsen af organisationsmagt. Den direkte fremførelse af medlemmernes interesser afløses af temmelig generaliserede og abstraktliggjorte surrogater for disse medlemsinteresser. At den udvidelse af den fagforeningsmæssige organisationsmagt, som gennemsættelsen af industriforbundsprincippet synes

at føre med sig, samtidig for fagforeningen indebærer en øget magt *over* medlemmerne, er tilstrækkeligt ofte blevet fremhævet og beskrevet af fagforeningssociologien (senest af Streeck 1979).

Generaliseringen af de fagforeningsmæssige organisationsprincipper kan ikke fortsætte uden ved et bestemt punkt at sætte spørgsmål ved substansen i fagforeningernes handlekraft. Som rene »lønmaskiner« ville fagforeninger miste deres generelle funktionsdygtighed - ihvertfald set i forhold til deres oprindelige opgaver. Dette må vel ses som en vigtig årsag til at organisationsvirkeligheden i fagforeningerne i Forbundsrepublikken faktisk endnu er præget af stærke »faglige« elementer på trods af, at industriforbundsprincippet formelt er dominerende. De faglærte er endnu idag den handlekraftige kerne i industriforbundene.

Jo mere succesfulde fagforeningerne er, og i jo højere grad de kan gennemsnætte en langsigtet sikring af indkomster og arbejdsmuligheder for i det mindste de dominerende »kernegrupper« i arbejdsstyrken, med desto større sandsynlighed skaber de det materielle grundlag for en bevidst udmøntning af de konservative livsholdninger hos deres medlemmer. Der opstår et ønske om »bevarelse af det opnåede« og om et værn mod politiske eksperimenter. Det opnåede, tilsyneladende langsigtet sikrede livsperspektiv skal ikke bringes i fare. Fagforeningen betragtes mindre som kampinstrument til gennemsnættelse af interesser end som en bestanddel af den givne sociale livsform og dermed som formål i sig selv. Den tjener nu mere til sikring af »erhvervede goder«. Denne interesseorientering hos de arbejderlag, der bærer fagforeningen, er sammenfaldende med de professionelle funktionærers (hyppigst tidl. faglærte arbejdere), for hvilke organisationer er det materielle eksistensgrundlag, og som allerede af den grund tenderer til at foretrække en »rolig« og »ordnet« politik fremfor en militant. Den mere eller mindre partielle »dekommodificering« (begrænsning af varekarakteren) af den sociale eksistens for store dele af arbejderklassen udgør således en væsentlig basis for reformismen og korporativismen i arbejderbevægelsen. En marxistisk fagforeningskritik, der tager udgangspunkt i et abstrakt begreb om arbejderklassens enhed, får ikke øje på korporativismens mellemrolle som en social grundholdning, der hverken er rettet mod lønsystemet eller holder sig fuldstændig indenfor dette.

Hvis traditionelle sociale »goder«, der har bestået gennem lang tid, og på grundlag af hvilke de forskellige grupper og lag i arbejderklassen derfor har opbygget deres social eksistens, trues af kriser, rationaliseringer eller nye teknologier, så kan der på den anden side netop udaf disse grupper

»konservative« mentalitet opstå et modstandspotentiale, der langt overskrider den »fagforeningsmæssige« bevidsthed og som antager antikapitalistiske dimensioner. Som eksempler fra nyere tid på sådanne situationer kan man måske pege på de militante arbejderaktioner i 78 i det (indtil da stærkt konservativt prægede) lothringske ståldistrikt mod de af regeringen planlagte nedlæggelser (Socialistisches Büro Saarbrüchen 1979) og kampene i trykkeriindustrien mod indførelsen af elektronisk satsfremstilling.

I sit væsen er denne antikapitalisme i arbejderklassen imidlertid konservativ. Den sigter ikke mod gennemsættelsen af klassens egne forestillinger, idealer og utopier, men vender sig mod kapitalens ødelæggelse af eksisterende livssammenhænge. Den er primært forårsaget af behovet for sikkerhed. Men har den socialistiske idé om arbejdernes egen overtagelse af produktionsmidlerne ikke været konservativ i denne betydning fra begyndelsen, altså siden den fremvoksende industrielle kapitals nedbrydning af det levende og genstandsgjorte arbejdes håndværksmæssige enhed i det 19. årh.? Vel at mærke for så vidt denne idé faktisk vandt genklang i arbejderklassen (i modsætning til de leninistiske forestillinger om socialismens funktion for produktivkraftudviklingen).

Automation og arbejdskraftens varekarakter

Når graden af arbejdskraftens »vare«-karakter idag varierer meget også i de udviklede kapitalistiske lande, så kan dette ikke alene forklares med en vis gennemsættelse af fagforeningernes strategi for arbejdspladskontrol. Forskelle i arbejdskraftens vareform modsvarer langt snarere differentieringerne i kapitalens organiske sammensætning, der så igen betinger tilsvarende differentieringer i arbejdsgivernes strategier for arbejdskraftsindsatsen. Tesen i teorierne om arbejdet »reelle subsumtion« under kapitalen, som den især er fremført af Braverman (1977), er så, at den kapitalistiske akkumulation i stadig stigende omfang vil ophæve produktionsforløbets afhængighed af syntetiserende ydelser fra det levende arbejde. Som følge heraf skabes der på den ene side en voksende homogenitet i det levende arbejde, dvs. en opløsning af forskellene ikke kun mellem forskellige former for håndarbejde, men også mellem hånds- og åndsarbejde. På den anden side bliver arbejdskraften stadig mere disponibel, forskydelig og »undværlig«: Ligesom arbejdskraften er adskilt fra produktionsmidlerne, må kapitalen distancere sig fra arbejdet og ophæve sin faktiske materielle afhængighed

af det levende arbejde. Den fuldstændige udvikling af arbejdskraftens varer karakter synes at være et nødvendigt resultat af denne udvikling, som nok kan forhales gennem aktioner fra fagforeningernes side, men som i princippet ikke kan standses.

Bravermans tese synes at finde støtte i den industrisociologiske forskning i Forbundsrepublikken om automationens konsekvenser for kvalifikationer og arbejdsorganisation. En del af disse resultater skal kort resumeres her:

a) En række undersøgelser (Baethge 1978, Brandt m.fl. 1978) har bekræftet tesen om, at polariseringen af kvalifikationskravene fortsætter som følge af anvendelsen af EDB og de dermed forbundne valoriseringsstrategier. Mens der på den ene side opstår nye kvalificerede arbejdsopgaver, bliver »mellem«-kvalifikationerne (et kendt eksempel er sagsbehandleren på kontoret) på den anden side i stort omfang devalueret og trykket ned til niveauet for tillært og ufaglært arbejde. Dertil kommer, at proletarisering-processen gentager sig i forhold til de nye kvalificerede arbejdsopgaver (f. eks. reparations- og vedligeholdelsesarbejdet, der standardiseres og rutiniseres). Sammenlagt dominerer tendensen til dequalificering således, og den leder med nødvendighed til, at arbejdskraftens substituerbarhed øges.

b) Ikke kun de ukvalificerede, men også de kvalificerede arbejdsopgaver rammes af en proces, som en projektgruppe ved Institut für Socialforschung i Frankfurt (Brandt m.fl. 1979) har betegnet som »abstraktificering« af arbejdet. Hermed menes, at arbejdsopgaver uanset deres kvalifikationsniveau berøves deres processpecifitet, bliver »*procesuspecifikke*«. De beskæftigedes forhold til de konkrete materialer, de arbejder med, og til produktet af deres virksomhed går i stadig stigende omfang tabt, og aktualiseres efterhånden kun i undtagelsessituationer ved forstyrrelser i produktionsgangen. Følgen er en større substituerbarhed også mellem kvalificerede arbejdskraft: »I den forstand er kvalifikationerne f.eks. hos en kvalificeret systemanalytiker, der råder over en almen systemviden om den universelle EDB-teknologi, i forhold til det særegne ved den arbejdsproces, hvor der anvendes EDB, præcis lige så abstrakt som den uspecifikke færdighed hos en tillært arbejder, der skal være opmærksom på ganske bestemte normerede tegn og kunne reagere omgående på disse.« (Brandt m.fl. 1979, s. 393).

Som Kern og Schumann også har konstateret, udvikler de kvalificerede automationsarbejdere derfor heller ikke nogen fagligt præget ekspertbevidsthed. I modsætning til den klassiske faglærte arbejder erhverver automationsarbejderne en stor del af deres færdigheder i kvalifikationsprocesser

på virksomheden. Automationsarbejderne er derfor meget mere afhængige af virksomheden, ligesom de har en stærkere følelse af deres egen arbejdskrafts substituerbarhed (Kern & Schuman 1977, s. 251 & 245).

c) Med væksten i mekaniseringsgraden mister den individuelle arbejdsydelse sin autonomi. I automatiserede produktionsprocesser reduceres autonomien yderligere. Dette er en følge af arbejdsorganiseringens sagliggørelse, dvs. at den personlige kontrol med arbejdsydelsen erstattes af en anonym kontrolmekanisme, der er indeholdt i selve maskingangen, og af den tiltagende indbyrdes afhængighed mellem de enkelte arbejdsopgaver. I forhold til den enkelte ydelse bliver den funktionelle sammenhæng mellem delarbejderne stadig vigtigere for produktionsprocessens effektivitet. I automationsarbejdernes bevidsthed kommer dette til udtryk i det forhold, at de »forskellige arbejdsopgaver betragtes som mere eller mindre ligeværdige i deres betydning for virksomheden« (Brandt m.fl. 1979, s. 397).

På grundlag af disse kort skitserede undersøgelsesresultater forekommer tæsen om, at arbejdsmarkedet bliver stadig mere homogent, og om, at arbejdskraftens varekarakter styrkes i og med, at den bliver stadig mere substituerbar, mobil og disponibel, at være uigendrivelig. Samtidig bliver denne tese grundlaget for pessimistiske prognoser for fagforeningernes fremtid. Ikke blot undergraves den traditionelle basis for fagforeningernes organisationsmagt med opløsningen af det konkrete, fagligt prægede, manuelle arbejde. De automationsbetingede frisættelser af levende arbejde begunstiger endvidere ekspansionen af en »tjenesteydelsessektor«, der er karakteriseret ved lave lønninger, ukvalificerede arbejdsfunktioner og automatiserede arbejdssituationer, og som tiltrækker en stadig større del af det samfundsmæssige arbejds-potentiale, samtidig med, at den er særdeles svært tilgængelig for fagforeningsvirksomhed.

Denne udvikling er betydeligt mere fremskreden i USA, hvor arbejderne i produktionen kun udgør lidt mere end en tredjedel af de beskæftigede, end den er i Forbundsrepublikken. I USA forudser Galbraith således »fagforeningernes endeligt«.

Hvor konsekvente og overbevisende de tolkninger af den kapitalistiske udvikling, der knytter an til Marx' tese om arbejdets »reelle subsumtion« under kapitalen, end forekommer, så er de dog forkortede på et centralt punkt, som den moderne arbejdsmarkedsforskning har afdækket. Den nye forskning i tendenserne til udvikling af et segmenteret arbejdsmarked (smlgn. Cain 1976, Sengenberger 1975 & 1978) har vist, at det konstatérbare fald i de faglige delmarketers betydning ikke nødvendigvis fører til en stærkere homogeni-

sering af arbejdsmarkedet. Tværtimod er der stærke kræfter og interesser såvel på udbuds- som på efterspørgselssiden af arbejdsmarkedet, som arbejdet henimod etablering af nye segmenteringslinier. Et forhold der søges rummet i begreberne om »det interne arbejdsmarked« og »den virksomhedscentrerede arbejdsmarkedssegmentering.« Istedet for faget udvikler virksomheden sig til et område, indenfor hvilket de beskæftigede kun i begrænset omfang er underkastet markedets allokeringer, og arbejdskraftens varekarakter kun begrænset gør sig gældende. Empiriske arbejder har vist, at den virksomhedscentrerede arbejdsmarkedssegmentering netop er mest udpræget i de brancher, der udmærker sig ved at have en høj kapitalintensitet, megen proces-teknologi og en høj automationsgrad, alt i alt altså ved den mest fremskredne tilstand af »arbejdets reelle subsumtion under kapitalen«. I sådanne brancher som f.eks. den kemiske industri, jern- & stålindustrien, energisektoren og papirindustrien er det i modsætning til de ikke så mekaniserede brancher som f.eks. metalindustrien, ikke kun »stamarbejdsstyrken«, men mere eller mindre hele arbejdsstyrken, der omfattes af ledelsens og virksomhedsrådets personalestabiliseringspolitikker (Schultz-Wild 1978, s. 59/60). Også selvom de specifikke arbejdsmarkedsbetingelser i disse brancher sikkert ikke er repræsentative for betingelserne indenfor industrien eller erhvervslivet som helhed, må man være opmærksom på, at den nuværende »industrielle revolution« indenfor mikroelektronikkens område åbner uanede og endnu uoverskuelige muligheder for automatisering indenfor fremstillings- og montagevirksomhed og indenfor tjenesteydelsesektoren, - store områder, der hidtil har været automatiseringsresistente. Den arbejdsplads- og omkostningsstruktur, der er karakteristisk for automatiserede virksomheder, kunne i løbet af denne udvikling således komme til at præge stadig større dele af erhvervslivet.

Det gode ved begrebet om den virksomhedscentrerede arbejdsmarkedssegmentering er fremfor alt, at det tydeliggør den dobbeltsidige karakter af arbejdets »reelle subsumtion«. Den proces, der adskiller arbejdet fra kapitalen og gør det abstrakt, mobilt og fleksibelt, er samtidig den proces, hvori arbejdet indkorporeres i kapitalen, fikseres og immobiliseres. Arbejdskraftens varekarakter bliver på engang accentueret og undergravet. Dette kan vises fra to sider: For det første ved forandringerne i kvalifikationsstrukturen, for det andet ved de produktionsøkonomiske betingelser for arbejdskraftsindsatsen.

En af hovedårsagerne til afsondringen af interne arbejdsmarkeder, som Lutz og Sengenberger i tilslutning til den amerikanske litteratur om »internal market« (Kerr, Dunlop, Doeringer, Priore, Thurow osv.) har blotlagt, består først

og fremmest deri, at tyngdepunktet i kvalifikationsprocesserne under betingelser med fremadskridende teknologiudvikling i stadig større grad forskyder sig fra det faglige og virksomhedseksterne område til det virksomhedsinterne. Den stadigt accellererende forandring og produktionsteknikkens kompleksitet medfører, at virksomhederne i stadig mindre omfang forefinder de fornødne kvalifikationer på det almene arbejdsmarked eller på de nationalt meget forskelligt institutionaliserede delarbejdsmarkeder. En stigende andel af det kvalificerede personale må derfor uddannes indenfor virksomheden, noget der ofte indebærer store omkostninger. Som følge af denne udvikling bliver det forældede neoklassiske »humankapital-koncept«, der behandler den enkelte arbejdskraft som bærer og udbyder af kvalifikationer, endnu mindre holdbart. Kvalifikationer er ikke mere bundet til subjekter, men derimod til arbejdspladser. Arbejdskraftens kvalifikationsstruktur er ikke længere et givet markedsforhold men derimod en aktionsparameter for ledelsen. Dermed bevæger udbuds- og efterspørgselsfunktionerne på arbejdsmarkedet sig, som Thurow har vist (1975), imidlertid ikke længere uafhængigt af hinanden. Det udbud, der svarer til produktionens faktiske krav, må nu først frembringes indenfor virksomheden, og udbudet bliver således til en funktion af efterspørgslen.

Den øgede autonomi, som ledelsen opnår gennem afkoblingen fra de eksterne, faglige arbejdsmarkeder, har dog sin bagside. Jo mere langvarige og bekostelige de virksomhedsinterne kvalifikationsprocesser bliver, desto mere må ledelsen være interesseret i, at de beskæftigede knyttes til virksomheden i så lang tid som muligt. Der opstår således en økonomisk tvang til valorisering af den i arbejdskraften investerede og dermed heri bundne kapital, som kun kan tilfredsstilles gennem den største mulige begrænsning af gennemtrækket og svingningerne i arbejdsstyrkens omfang. Arbejdskraften bliver dermed helt på linie med maskiner og bygninger til en bestanddel af den faste kapital. Et forhold som allerede Friedrich Pollock pegede på:

»Det er rigtigt, at en virksomhed, hvori den automatiske produktionsform i stor udstrækning er gennemført, ikke har samme frihed til via afskedigelser at tilpasse sig tilbagegang i afsætningen, som en virksomhed, hvor løn- og gageomkostningerne udgør en meget stor del af produktionsomkostningerne. Ikke alene har disse udgifter mindre vægt i den automatiserede virksomhed, og det er ikke blot sådan, at største delen af arbejdskræfterne også er nødvendige til pasning og reparation af maskinerne og til den videre udformning af produktionsprocessen og produkterne, når kun en brøkdel af produktionskapaciteten udnyttes, men mange arbejdskræfter repræsenterer i modsætning til

tidligere også en slags investering. Uddannelsen af disse arbejdskraft har til dels været forbundet med store omkostninger, og hvis man afskediger dem i tider med dårlige afsætningsforhold (forsåvidt det overhovedet er muligt i henhold til overenskomsterne) så kan det medføre store vanskeligheder, når produktionen genoptages. Heraf har man draget den konklusion, at en stor del af lønudgifterne i en automatiseret virksomhed nødvendigvis må betragtes som »fixe omkostninger« og at kalkulationsmetoderne derfor må ændres grundlæggende« (Pollock 1964, s. 239)

Den autonomigevinst, som den enkelte virksomhed opnår gennem indkorporering af kvalifikationsprocesserne, udgør samtidig et autonomitab, nemlig et tab i den frie dispositionsret over faktoren arbejdskraft. Dette autonomitab hidrører ikke alene fra de forandrede kvalifikationsbetingelser og ledelsens personalepolitiske strategier, men derimod også fra en forskydning i de produktionsøkonomiske strukturer. Ikke kun beskæftigelsen af bestemte arbejdskraft men selve arbejdspladserne unddrager sig som følge af denne udvikling i stadig større omfang de markedsøkonomiske kalkyler og de umiddelbare udgiftberegningers påvirkning. Med den fremadskridende automatisering fortrænges det levende arbejde mere og mere fra de procesbundne funktioner (hvis det da ikke som i den kemiske industri i forvejen næppe var involveret i selve processerne). Arbejdskraftens anvendelse koncentrerer sig i stigende grad på de opgaver, der ligger forud for eller følger bagefter selve produktionsprocessen, - så som produktionsforberedelse, vedligeholdelse, overvågning og kontrol, hvor disse funktioner så igen kan rumme et stort potentiale for nye automatiseringer. Alle disse opgaver opstår imidlertid mere eller mindre uafhængigt af graden af kapacitetsudnyttelse. Den trussel mod arbejdspladserne, som under traditionelle, arbejdsintensive eller delvist mekaniserede produktionsbetingelser hidrører fra svingninger i efterspørgslen, er dermed i stor udstrækning ophævet. Alene af teknologiske grunde bliver personaleomkostningerne, der jo allerede kun udgør en meget lille del af de samlede omkostninger for størstedelens vedkommende ligesom anlægsudgifterne til fixe omkostninger.

Større beskæringer af personaleomkostningerne bliver til nød mulige på middel- og på lang sigt gennem lukning af de endnu tilbageværende huller i rationaliseringen. Lønudgifterne mister deres afgørende vægt i ledelsens personalepolitiske beslutninger. Vigtigere bliver hensynet til produktionsgangens kontinuitet og tidsøkonomiske optimering. Den af Sohn Rethel beskrevne (1971) vægtsforskydning fra markedsøkonomiske til produkti-

økonomiske reguleringer indvirker således også på betingelserne for anvendelsen af det levende arbejde.

Arbejdskraftindsatsens frigørelse fra den markedsøkonomiske regulering modsvarer af ophævelsen af den markedsøkonomiske regulering af lønnen. Denne ophævelse omfatter for det første markedsmekanismen som *form* for lønreguleringen. Ophævelsen af lønkonkurrencen på det interne arbejdsmarked og følgelig også mellem de interne og de eksterne arbejdsmarkeder udgør, som Thurow har påvist, en af hovedbetingelserne for produktiviteten i den moderne virksomhed, uden hvilken et fungerende virksomhedsinternt uddannelsessystem heller ikke ville være tænkeligt. Thurow har dermed blot føjet endnu et vægtigt argument til den kendte »institutionalistiske« kritik af den neoklassiske løn teori (Taylor & Pierson 1957, Külp 1965). For fremtiden sætter automationen den individuelle arbejdsydelse ud af kraft som vigtigste indholdsmæssige determinant for den markeds-mæssige lønbestemmelse. Da produktionsresultatet ikke mere kan bringes i nogen form for fornuftigt forhold til den enkelte arbejdsydelse, bortfalder betingelser for at anvende den - udfra dens saglige indhold alligevel allerede problematiske - »kausale« lønbestemmelse, dvs. lønbestemmelse efter den individuelle arbejdsydelse på grundlag af en objektiverende måling af ydelsen:

»Som industrien bliver mere automatiseret ... vil der også være en øget tendens til at anerkende den kooperative og indbyrdes forbundne karakter af de enkelte arbejders bidrag til produktionen, snarere end til med største omhu at isolere den individuelle ydelse og betale for denne. Som udviklingen mod automatisk maskineri skrider frem er det faktisk sådan, at distinktionen mellem direkte eller produktivt arbejde og indirekte eller ikke-produktivt arbejde tenderer til at miste sin gamle betydning. Alt arbejde kommer til at dreje sig om en uforstyrret opretholdelse af en høj produktionsrate« (Walker 1957, s. 143).

Denne problematik har som bekendt været diskuteret lige siden slutningen af 50'erne under betegnelsen »krise i aflønningen efter ydelse« (Lutz 1975, Schmiede og Schudlich 1976, Offe 1970). Også selvom »ydelsesafhængige« lønbestandele, som f.eks. præmier eller udbyttedeling er fortsat eksisterer i automatiserede virksomheder, så ændrer det ikke noget ved det forhold, at deres natur er blevet grundlæggende ændret. Som K. Reisch formulerer det, drejer det sig her om lønbestemmelsesprincipper af »final« karakter, ved hvilke selv skæret af et forhold mellem lønhøjden og det individuelle produktionsresultat bliver uholdbart. Alene tilbage står lønnens ideologiske funktion som »motivationsmiddel«.

»I automatiserede virksomheder synes den finale lønfastsættelse at blive stadig mere aktuell. En årsag hertil kunne ligge i den voksende usikkerhed omkring den kausale lønbegrundelse. Den kendsgerning, at en udbytterettet aflønning udgør et egnet middel til at vække og fremme en kooperativ indstilling hos medarbejderne til virksomhedsledelsen og til foretagendets målsætninger er dog af større betydning. Netop indenfor automatiserede virksomheder drejer det sig mindre om at få den størst mulige arbejdsydelse fra den enkelte medarbejder end om at sikre en kontinuerlig oprettholdelse af det samlede produktionsforløb. Forudsætningen herfor er, at den enkeltes arbejdsydelser afpasses til et overbevisende fremlagt mål for foretagendet« (Reisch 1972, s. 172).

I automatiserede industrier kan lønfonden ikke mere opgøres som summen af vederlag for enkelttydelser. Her er det ikke mere »løn«, der udbetales til den enkelte beskæftigede, men derimod snarere en bestemt andel af en kollektiv reproduktionsfond for enkeltvirksomheden. Det er ikke kun præmisserne for den borgerlige driftsøkonomis traditionelle lønbegreb, som jo baserer sig på princippet om ækvivalens mellem den individuelle løn og den individuelle ydelse, der hermed bliver uholdbart. Tværtimod sættes der på et centralt punkt også spørgsmålstejn ved selve grundlaget for lønformen. Ifølge den marxiske lønteori bestemmes lønnen af den tid arbejdskraftens reproduktion (under givne historiske og kulturelle omstændigheder) nødvendige anvendelse af samfundsmæssigt nødvendigt arbejde. Den bestemmelse får kun præcis betydning, når den forbindes med et udsagn om det kvantum af den samfundsmæssige arbejdsevne, hvis reproduktion er »samfundsmæssig nødvendig«. Det »samfundsmæssigt nødvendige« i den betydning, der ligger i det kapitalistiske princip om formel økonomisk rationalitet, omfatter kun reproduktionen af de individer, hvis arbejdskraft rent faktisk valoriseres i produktionsprocessen. Sikringen af livsunderholdet for de ikke arbejdsduelige og for de, der heller ikke indirekte bidrager til produktionen (varigt arbejdsløse, pensionister m.fl.) er-i dette princips strikte betydning - noget irrationelt. Denne funktionalisering af reproduktionen i forhold til valoriseringsprocessen er jo, som vi allerede ovenfor har fremhævet, netop det karakteristiske for et samfund baseret på lønarbejde i modsætning til behovsøkonomisk organiserede systemer. Funktionaliseringen implicerer samtidig en klar skelnen mellem »produktive« - dvs. de arbejdere, der bidrager til valoriseringsprocessen, - og »uproduktive« personer.

Hvorledes kan dette volumen af »nødvendigt« produktivt arbejde nu nærmere bestemmes, uden at definitionen af lønbegrebet mister sit specifikke

indhold? Sålænge produktionsprocessen endnu beherskedes af det levende arbejde var dette problem let at løse (om ikke empirisk så dog teoretisk). Dengang den enkelte arbejders bidrag til valoriseringsprocessen endnu var gennemskueligt og den individuelle ydelse stod i direkte sammenhæng med outputtets størrelse, var der også direkte sammenhænge mellem niveauet for det samfundsmæssige nødvendige - dvs. det valoriseringsoptimale - produktionsvolumen og volumen af det levende arbejde, og følgelig også (ved givne individuelle lønsatser) omfanget af den samfundsmæssigt nødvendige reproduktionsfond. Problemet med det »nødvendige« arbejdsvolumen kan da løses teoretisk via en simpel optimeringsberegning efter grænsenytteteoriens forbillede. Med voksende mekanisering, men fremfor alt med automatiseringen, bliver det levende arbejde imidlertid, som nævnt, mere og mere til en fix faktor i lighed med den fixe kapital. Dermed forsvinder de beskrevne sammenhænge. Omfanget af det samfundsmæssigt nødvendige volumen af samfundsmæssigt nødvendigt arbejde kan ikke mere bestemmes på grundlag af produktionsvolumet. Samme personaleindsats er påkrævet ved et højt som ved et lavt produktionsniveau. Det samme gælder for den påkrævede lønfond til reproduktionen af denne arbejdskraft. Dermed mister »lønnen« ikke blot sine konturer i den akademiske, men også i Marx' teori. Når omkostningerne til reproduktionen af en arbejder skal være »samfundsmæssigt nødvendige«, så er de kun dette, når denne arbejders egen arbejdskraft anvendes »produktivt«, dvs. når den yder et kvantificerbart bidrag til valoriseringsprocessen. I de automatiserede virksomheder træder disse snævert begrænsede kriterier for reproduktionen imidlertid mere og mere i baggrunden. Istedet for den individuelle arbejdsydelse bliver det blotte »virksomhedstilhørsforhold« nu til basis for lønkravet. Lønnen antager i stigende grad karakter af en underholdsydelse, der er knyttet til virksomhedstilhørsforholdet. Sengenberger henviser til amerikanske undersøgelser, der i denne sammenhæng ikke helt tilfældigt anvender udtrykket »Industriel Feudalisme« (Ross 1958).

Ovenfor definerede vi hovedelementerne i fagforeningernes konservatisme som begrænsning af arbejdskraftens varekarakter og sikring af den sociale eksistens. Vi kan nu fastslå, at den kapitalistiske udvikling med den fremadskridende automatisering på ingen måde blot fører til en ødelæggelse af fagforeningernes konservatisme, således som det fremstilles i marxistiske udviklingsteorier. Tværtimod, med sin iboende tendens til indkorporering af det levende arbejde i den faste kapital skaber den kapitalistiske udvikling et nyt og mægtigt grundlag for denne konservatisme. Man

kan ganske vist iagttage en strukturforandring i denne konservatisme - en forandring fra faglige til virksomhedsmæssige organisationsprincipper, fra »fagarbejderfagforeninger« til »virksomhedsfagforeninger«.

Altså til en fagforeningsstruktur som ikke mere finder sin basis i faglige men derimod i virksomhedsinterne delarbejdsmarkeder. En sådan tendens til »virksomhedsfagforening«, dvs. til stigende befæstelse og automatisering af virksomhedsmæssige i modsætning til virksomhedstværgående repræsentationsstrukturer, kan idag iagttages overalt i de store virksomheder indenfor kemi-, olie- og næringsmiddelindustrien, altså brancher, der netop udmærker sig ved procesteknologi og en høj grad af automatisering. Japan er vel nok det land, hvor denne tendens til »virksomhedsfagforening« mest udpræget har gjort sig gældende. Den japanske fagbevægelse udviser således en ekstrem virksomhedsmæssig decentralisering og splittelse, hvilket dog utvivlsomt også hænger sammen den manglende tradition for faglig organisering i den japanske arbejderstand og med, at arbejdsmarkedet traditionelt har været domineret af de interne arbejdsmarkeder i de teknologisk fremskredne storforetagender (Abegglen 1973, Horke 1975).

Den »nye« konservatisme, der er opstået i forbindelse med tendensen mod virksomhedsfagforeninger, er i mange henseender mere udpræget end den gamle, idet den ikke mere har sit grundlag i den (af nye teknologier bestandigt truede) subjektive kvalifikation, men derimod i virksomhedens objektive eksistens og i et mangeårigt virksomhedstilhørsforhold. Den virksomhedscentrerede arbejdsmarkedssegmentering udgør samtidig det materielle grundlag for opkomsten af fast institutionaliserede kooperative relationer mellem medarbejderrepræsentanterne og ledelsen. Derved tydeliggøres en specifik komplementaritet mellem interesserne. Medarbejdernes interesse i social sikkerhed suppleres med ledelsens interesse i såvidt muligt at undgå konflikter og andre forstyrrelser i produktionsgangen, idet sådanne giver sig voldsomme udslag i rentabiliteten i automatiserede virksomheder.

Konklusioner

Konklusionen på vore overvejelser er, at forestillingen om en lineær gennemsættelse og almengørelse af arbejdskraftens varekarakter, der spiller en vigtig rolle som grundlag ikke blot for de marxistiske teorier om den kapitalistiske udvikling og om arbejderklassens klassebevidsthed, men også for den neoklassiske ligevægtsteori, må betegnes som urealistisk. Arbejdskraften kan ganske

vist behandles, *som om* den var en vare, men i virkeligheden bliver den det aldrig fuldstændigt.³ Vi har først og fremmest forsøgt at begrunde dette med den levende arbejdskrafts immanente karakteristikon, altså varens og personens uadskillelighed, hvilken samtidig udgør grundlaget for den fagforeningsmæssige organisationsmagt. Videre har vi i anknytning til den nyere arbejdsmarkedsforskning forsøgt at vise, at den kapitalistiske akkumulationsproces netop, idet den leder til en fremadskridende abstraktliggørelse af arbejdet, samtidig afføder tendenser, der går imod en øget mobilitet og fleksibilitet i arbejdskraftindsatsen, og at disse tendenser sætter sig igennem som den tiltagende krystallisering af virksomhedsinterne »arbejdsmarkeder« indenfor de automatiserede virksomheder samt i den aftagende markedøkonomiske regulering af personaleindsatsen. I modsætning til de traditionelle fagspecifikke former for »fiksering« af arbejdskraften kan disse former for arbejdspladsstrukturering ikke længere forklares tilstrækkeligt ud fra de subjektive kvalifikationer, altså ud fra den viden og kunnen hos den enkelte arbejder, hvis tilvejebringelse ofte har været forbundet med store omkostninger for arbejdsgiveren, og som er svær at erstatte. Begrundelsen for disse former ligger derimod (idet mindste for store grupper af beskæftigedes vedkommende) i selve det automatiserede produktionsapparats funktionsmåde. Heraf følger imidlertid, at en adækvat teori om den kapitalistiske udvikling ikke kun kan behandle grænserne for arbejdskraftens varekarakter som noget residualt, som et udelukkende anarkronistisk levn eller som »forstyrrelser« af ligevægten, men at disse tværtimod systematisk må indarbejdes i teorien. Konsekvenserne heraf angår naturligvis ikke kun arbejdsmarkedets funktionsmåde, den mulige effektivitet i regeringens arbejdsmarkedspolitiske indgreb eller fagforeningernes struktur. Den neoklassiske arbejdsmarkedsteori, som er genstand for kritik fra den nyere arbejdsmarkedsforskning, er en integral bestanddel af en almen ligevægtsteori, der retter sig mod hele markedssystemets funktionsmåde. Hvis den neoklassi-

3. Hvad angår eksemplet med det lavt kvalificerede kvindearbejde, dvs. med de arbejdsmarkeder som i deres struktur i mange henseender kommer tættest på idealbilledet af arbejdskraftens varekarakter, så kan det vises, at sådanne former for arbejdskraftforbrug kun er mulig på baggrund af en ikke på lønarbejdet baseret eksistenssikring andetsteds (i dette tilfælde baseret på ægtemandens arbejde indenfor familiens rammer). Kvinderne betragter ikke arbejdet som livsskæbne, men derimod som en tidsmæssigt begrænset undtagelsessituation, betinget af usædvanlige udgifter til etablering af en husholdning, til husbyggeri eller andet (Eckhardt m.fl. 1979). Noget tilsvarende gælder formodentlig for store dele af gæstearbejderne, for hvilke opbygningen af en selvstændig eksistens i hjemlandet er perspektivet for planlægningen af livet.

ske arbejdsmarkedsteori er uholdbar bliver der dermed sat spørgsmålstejn ved hele ligevægtsteorien. Følgerne for funktionsmekanismerne i det kapitalistiske system som helhed af, at allokering og reproduktion af arbejdskraften indenfor vigtige delområder af økonomien ikke antager markedsform, er hidtil næsten ikke blevet diskuteret eller udforsket.

»Fixeringen« af arbejdspladser overfor svingninger i omsætning, produktion og rentabilitet implicerer, at lønnen ikke mere følger af den enkelte arbejders specifikke bidrag til produktionsresultatet, eller til produktionen af den relative merværdi. Arbejdspladsen bliver i sig selv til et »krav« på indkomst. Dermed er der på et centralt punkt sat spørgsmålstejn ved den formelle rationalitetsmodells holdbarhed. Den formelle rationalitet er systematisk iblandet elementer af *materiel* rationalitet. Den kapitalistiske akkumulationsproces indeholder elementer af en latent »behovsøkonomi«, som på ingen måde blot er et levn fra førkapitalistiske produktionsmåder, men som tværtimod med udviklingen af den kapitalistiske produktionsmåde reproduceres på stadigt voksende niveau, hvilket ikke kun den kapitalistiske rentier, men også dele af arbejderklassen profiterer af. Om disse behovsøkonomiske subsystemer udvider sig i forhold til den akkumulationsproces, de er indlejret i, og derved muligvis i sidste instans tenderer til at gennemtrænge og paralisere denne, eller om de går relativt tilbage, burde vel være et af de centrale spørgsmål for en teori om den nuværende kapitalisme.

Ved undersøgelsen af dette spørgsmål vil det ikke være tilstrækkeligt at inddrage de tendenser, som den nye mikroelektronik sætter til automatisering af tidligere tilsyneladende automatiseringsresistente færdiggørelsesprocesser indenfor metalforarbejdning og af store områder indenfor kontor- og tjenesteydelsessektoren, samt konsekvenserne heraf for arbejds-situationen og arbejdspladsstrukturen. Fagforeningernes ageren er også en meget vigtig faktor. En ejendommelig ambivalens i fagforeningernes ageren bliver tydelig, når denne betragtes nærmere. Faktisk udgør denne ageren en af de væsentligste kræfter, der medvirker til udvidelsen eller i det mindste til stabiliseringen af de behovsøkonomiske enklaver indenfor det kapitalistiske system. Dette bliver helt tydeligt i de forskellige praktiseringer af »featherbeddings-«politikken,⁴ dvs. opretholdelse af teknolo-

4. Oversætters note: Af engelsk »featherbed« underdyne, behagelig situation. Udtryk for en fagforeningspolitik, hvor man bl.a. kræver overbemanning af produktionsapparatet eller bibeholdelse af arbejdskraft, der egl. er overflødig p.g.a. automatisering, rationalisering eller lignende.

gisk overflødiggjorte arbejdspladser, og i den praksis at »sanere« urentable virksomheder via statssubsidiering for at »bevare arbejdspladser«. I disse politikker bliver de »økonomiske« synspunkter på lønbestemmelsen og arbejdskraftsallokeringen gennembrudt til fordel for de sociale. Lønnen forvandler sig faktisk til en rente. Ligeså hårdnakket og sejt som fagforeningerne (de tyske dog i mindre grad end de angelsaksiske) forfølger denne politik i deres praksis, lige så hårdnakket vægrer de sig naturligvis mod at proklamere den åbent og kalde den ved rette navn. Det hører åbenbart med til de organisationsstrukturelt begrundede aksiomer i den fagforeningsmæssige adfærd vedblivende at holde fast i, at lønnen retfærdiggøres af ydelsen og »arbejdspladsen«, også når såvel ydelse som »arbejdsplads« forlængst er blevet fiktioner. Således videreføres selv åbenlyst tåbelige produktionsprocesser, blot fordi »arbejdspladserne« skal bevares.

Istedet for en sådan politik ville en åben kritik af princippet om ækivalens mellem den individuelle ydelse og lønnen utvivlsomt være mere problemadækvat.

I de automatiserede virksomheder praktiserer man allerede et princip om kollektiv lønfond. I betragtning af, at vi står overfor en ny teknologisk revolution baseret på mikroelektronikken, kan et krav om overførsel på hele samfundet af princippet om en kollektiv lønfond, f.eks. i form af etablering af en »Grundbehovssektor«, således som Gunnar Adler Karlson har foreslået det, visselig ikke uden videre afvises som utopisk. Thi er det under disse betingelser overhovedet sådan, at den af Walker betonedede »kooperative og indbyrdes forbundne karakter af den enkelte arbejders bidrag til produktionen« og nivellering af forskellen mellem »produktivt og indirekte produktivt arbejde«, på en meningsfuld måde kan begrænses til arbejdssammenhængene indenfor den enkelte virksomhed? For fagforeningerne fremtid vil det ihvertfælde være afgørende, om de lader den virksomhedscentrerede arbejdsmarkedssegmentering være grundlag for deres ageren og dermed for alvor degenererer til »forbund af arbejdspladsbesiddere«, eller om de arbejder henimod en ikke virksomhedsspecifikt afgrænset reproduktionssikringspolitik for hele den lønafhængige befolkning. Dette sidste ville vel næppe være tænkeligt uden dybtgående ændringer i fagforeningernes politiske selvforståelse og i deres sociale og organisatoriske struktur.

Litteratur:

- Abegglen, James C. 1973: *The Japanese Factory*, Tokyo.
- Adler-Karlssohn, Gunnar, 1977: *Nein zur Vollbeschäftigung - ja zur materiellen Grundgeborgenheit*, Manuskript: Kopenhagen.
- Anderson, Perry, 1977: *The Limits and Possibilities of Trade Union Action. Trade Unions Under Capitalism*, T. Clarke und Laurie Clements (Hsg.): Fontana.
- Baethge, Martin, u.a., 1978: *Produktion und Qualifikation. Forschungsbericht des soziologischen Forschungsinstitut Göttingen*.
- Bahro, Rudolf, 1977: *Die Alternative - Zur Kritik des real existierenden Sozialismus*: Frankfurt/M. /Alternativet, Informations Forlag 1979.
- Beck, Ulrich, Brater, Michael, 1976: *Grenzen abstrakter Arbeit. Leviathan 2/76*.
- Billerbeck, Ulrich, H.G. Isenberg, K. Körber, 1977: *Kooperation in öffentlichen Arbeitsprozessen - Selbstdisziplinierungs- und Widerstandspotential. Klassenbewegung, Staat und Krise*, G. Armanski, B. Pentz (Hsg.): Berlin.
- Brandt, Gerhard, B. Kündig, Z. Papadimitriou, J. Thomae, 1978: *Computer und Arbeitsprozess - Eine arbeitssoziologische Untersuchung über die Auswirkungen des Computereinsatzes in ausgewählten Betriebsabteilungen der Stahlindustrie und des Bankgewerbes*: Frankfurt/M.
- Braverman, Harry, 1977: *Die Arbeit im modernen Produktionsprozess*: Frankfurt/M./Arbejde og Monopolkapital Bd 1., Demos 1978.
- Brentano, Lujo, 1872: *Zur Kritik der englischen Gewerkvereine*: Leipzig
- Breuer, Stefan, 1977: *Die Krise der Revolutionstheorie*: Frankfurt/M.
- Brockhaus, E., 1975: *Zusammensetzung und Neustrukturierung der Arbeiterklasse vor dem ersten Weltkrieg*: München.
- Cain, G.G., 1976: *The Challenge of Segmented Labor Market Theories to Orthodox Theory. Journal of Economic Literature 14/76*.
- Deutschmann, Christoph, 1977: *Planwirtschaft als Ideologie - Zur Legitimationsfunktion der »Politischen Ökonomie des Sozialismus«*. Diss.: Frankfurt/M.
- Deppe, Frank, 1979: *Autonomie und Integration - Materialien zur Gewerkschaftsanalyse*: Marburg.
- Eckhart, Christel, U. Jaerisch, H. Kramer, 1979: *Frauenarbeit in Familie und Fabrik - Eine Untersuchung über Bedingungen und Barrieren des Interessenwahrnehmung von Industriearbeiterinnen*: Frankfurt/M.
- Galbraith, John, Kenneth, 1968: *Moderne Industriegesellschaft*: München.
- Herding, Richard, 1972: *Job Control and Union structure*. Rotterdam University Press.
- Herding, Richard und Sabel, Charles 1979: *Business Unions in den USA - Eine Verteidigung gegen ihre falschen Feinde. Beiträge zur Soziologie der Gewerkschaften*, J. Bergmann (Hsg.).
- Horke, Gertraude 1975: *Arbeiter unter der roten Sonne, Japans Unternehmensgewerkschafter*, Wien.
- Kern, Horst und Schumann, Michael, 1977: *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*: Frankfurt/M.
- Kerr, Clark, 1950: *Labor Markets, Their Characters and Consequences*. American Economic Review.
- Klüp, Bernhard, 1965: *Lohnbildung im Wechselspiel zwischen wirtschaftlichen und politischen Kräften*, Berlin.
- Landes, David, 1973: *Der entfesselte Prometheus*: Köln-Berlin.
- Lenhard Gero, 1977: *Berufliches Engagement und Lohnarbeit. Leviathan 1/77*.
- Lucas, Georg, 1923: *Geschichte und Klassenbewusstsein*: Berlin.
- Lutz, Burkart, 1975: *Krise des Lohnanreizes - Ein empirisch-historischer Beitrag zum Wandel der formen betrieblicher Herrschaft am Beispiel der deutschen Stahlindustrie*: Frankfurt. Mises, Ludwig von, 1920: *Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen*. Archiv für Sozialwissenschaften.

- Morse, D., 1969: *The Peripheral Worker*: New York.
- Novy, Klaus, 1978: *Strategien der Sozialisierung*: Frankfurt/M.
- Offe, Claus, 1979: *Leistungsprinzip und industrielle Arbeit*: Frankfurt/M.
- Polanyi, Karl, 1978: *The Great Transformation*: Frankfurt/M.
- Pollock, Friedrich, 1964: *Automation - Materialien zur Beurteilung ihrer ökonomischen und sozialen Folgen*: Frankfurt/M.
- Reich, Michael, D.M. Gordon, R.C. Edwards, 1978: *Arbeitsmarktsegmentation und Herrschaft. Der gesplante Arbeitsmarkt*, W. Sengenberger (Hsg.): Frankfurt/M.
- Reisch, K., 1972: *Lohnfindung bei automatisierten Produktionsprozessen*: Wiesbaden.
- Ross, Arthur, 1958: *Do we have a New Industrial Feudalism?*. *American Economic Review* 48/58.
- Roth, Karl-Heinz, 1974: *Die »andere« Arbeiterbewegung und die Entwicklung der kapitalistischen Repression von 1880 bis zur Gegenwart*: München/Den anden arbejderbevægelse, GMT 1976.
- Schmiede, Rudi und Schudlich, Edwin, 1976: *Die Entwicklung der Leistungsentlohnung in Deutschland - Eine historisch-theoretische Untersuchung zum Verhältnis von Lohn und Leistung unter kapitalistischen Produktionsbedingungen*. *Forschungsberichte des Instituts für Sozialforschung*: Frankfurt/M.
- Schulz-Wild, Rainer, 1978. *Beitriebliche Beschäftigungspolitik in der Krise*, Frankfurt/M. Sengenberger, Werner (Hsg.), 1978: *Der gesplante Arbeitsmarkt*: Frankfurt/M.
- Sengenberger, Werner, 1975: *Arbeitsmarktstruktur - Ansatz zu einem Modell des segmentierten Arbeitsmarktes*, *Forschungsbericht des Institut für sozialwissenschaftliche Forschung*, Frankfurt/M.- München.
- Shister, Joseph, 1950: *Trade Union Policies and Nonmarket Values*, *American Economic Review*.
- Sohn-Rethel, Alfred, 1971: *Geistige und Körperliche Arbeit*: Frankfurt/M./Håndens & Åndens arbejde, Rhodos 1975.
- Sombart, Werner, 1979: *Der moderne Kapitalismus, Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, Band I, 3. Auflage: München.
- Sozialistisches Büro Saarbrücken, 1979: *Krise und Arbeitskämpfe in der französischen Stahlindustrie. Arbeitskampf um Arbeitszeit, Kritisches Gewerkschaftsjahrbuch*, O. Jacobi, E. Schmidt, W. Müller-Jentsch (Hsg.): Berlin.
- Stearns, P., 1976: *The Unskilled and Industrialization - A Transformation of Consciousness*. *Archiv für Sozialgeschichte*, Band XVI.
- Streeck, Wolfgang, 1979: *Gewerkschaftsorganisation und industrielle Beziehungen - Einige Stabilitätsprobleme industriegewerkschaftlicher Interessenvertretung und ihre Lösung im westdeutschen System der industriellen Beziehungen - Beitrag zum 19. Deutschen Soziologentag*: J. Matthes (Hsg.) *Sozialer Wandel in Westeuropa, Verhandlungen des 19. Deutschen Soziologentags 1979 in Berlin*: Frankfurt/M.
- Taylor, George W. und Pierson, Frank, 1957: *New Concepts in Wage Determination*, New York, Toronto.
- Thurow, Lester G., 1975: *Generating Inequality*, London und Basingstroke.
- Ullrich, Otto, 1977: *Technik und Herrschaft - Vom Handwerk zur verdinglichten Zweckstruktur industrieller Produktion*, Frankfurt/M.
- Walker, Ch. R., 1957: *Toward the Automatic Factory*, New Haven.
- Weber, Adolf, 1921: *Der Kampf zwischen Kapital und Arbeit*: Tübingen.
- Weber, Max, 1964: *Wirtschaft und Gesellschaft*, Band 1, Köln-Berlin.

Oversat fra Leviathan, Sonderheft 4 1981 af Jette Bak og Fritz von Nordheim Nielsen.

Den kriseramte fagbevægelse?

- Problemer forbundet med varetagelsen af en solidarisk interessepolitik under den økonomiske krise¹

Jürgen Hoffmann

Indledende bemærkning

I de senere år har fagforeningsanalysen og fagforeningsdiskussionen i stadig ringere grad været et tema for den vesttyske venstrefløj. Efter at analysen og kritikken havde været centrum for diskussionerne blandt de socialistiske intellektuelle i årene efter studenterbevægelsens »proletariske drejning« og de første spontane strejker i 1969, så synes der siden krisen i 1975 at have udviklet sig noget i retning af en lede ved og en mangel på interesse i de vesttyske fagforeningers udvikling. Heller ikke de skærpede kampe indenfor trykkeri-, papir- og metalområdet har kunnet ændre denne holdning. For så vidt fagforeningerne endnu inddrages i diskussionen, så sker det kun i negativ forstand for at fremhæve deres tvivlsomme holdning til de økologiske problemer, som den kapitalistiske produktion medfører. Og som om intet var hændt gør gamle fløvsere inden for fagforeningsteorien sig påny gældende, således f.eks. sammensværgelsesteorien i forening med bureaukratiseringstenen iklædt »atommafiaens moderne gevandter. Analysen af de indre organisatoriske processer og lønkampene gled i stigende grad væk fra den politiske diskussion og over til professionelle projekter indenfor rammerne af forskningsinstitutter, hvis forskningsrapporter alene i kraft af deres relativt uoverkommelige omfang rummede en fare for, at resultaterne ikke blev taget til efterretning.²

Jeg formoder, at den socialistiske intelligens' »problemer« »med klassekampen« - hvis vi for en gangs skyld ser bort fra økologi- alternativbevæ-

1. Det manuskript, der er aftrykt i *Probleme des Klassenkampfs* nr. 43, 1981, er en bearbejdet og udvidet udgave af et habilitationsforedrag (del af prøve for at opnå forelæsningsret som tysk doktor o.a.) jeg holdt ved Falkutetet for Ånds- og Socialvidenskaber på Hannover Universitet d. 20.1.81. Den danske oversættelse er lettere forkortet i forhold til udgaven i PROKLA 43. Oversat af Jette Bak og Fritz von Nordheim.
2. Dette skal ikke forstås i nedsættende betydning. De teser, jeg fremsætter her beror i stort omfang selv på en sammenfatning af empiriske forskningsresultater fra SOFI-Göttingen, IfS-Frankfurt, IfS-München og Sozialforschungsstelle Dortmund. Kritische Gewerkschaftsjahrbuch fra Rotbuch Verlag udgør iøvrigt en glædelig undtagelse i forhold til denne generelle udviklingstendens i venstrefløjens politiske diskussioner.

gelsesernes opkomst og dominans - i høj grad kan føres tilbage til skuffelsen over, at fagforeningerne ikke er blevet radikaliserede under og efter krisen i 1975. I den teoretisk orienterede del af den politiske diskussion førte dette til, at den korporatisme-debat, som i længere tid var blevet ført indenfor politikvidenskaben, blev taget op, og at tesen om en korporativistisk blok mellem faglærte arbejdere, fagforeninger og kapital og stat blev trukket ind som forklaring på den stabiliteten i den traditionelle fagforeningspolitik.³ Denne diskussion tages kort op i slutningen af artiklen her.

Det spørgsmål, der rejses her, angår karakteren af *enhedsfagbevægelsen*. Ikke på den måde som det ind i mellem er blevet diskuteret heftigt i DGB⁴ som et spørgsmål om medlemmer af kommunistpartiet måtte være med i enhedsfagbevægelsen. For mig at se har denne diskussion på en fatal måde skjult det virkeligt eksistentielle problem for enhedsfagbevægelsen, nemlig spørgsmålet om hvorvidt denne overhovedet er i stand til at repræsentere *alle* lønafhængige på en *solidarisk* måde i situationer med krise og massearbejdsløshed? Hvilket med andre ord er spørgsmålet om DGB-fagforeningerne i fremtiden kommer til at ligne de amerikanske fagforeninger.

1. Fagforeningsteori - de amerikanske fagforeninger som eksempel.

Programmatisk forstår den tyske fagbevægelse sig selv som en bevægelse, hvor princippet om *solidaritet* mellem alle kvinder og mænd er virkeliggjort (Jvnf. Indledningen til *DGB's Principprogram fra 1963*, og til det bearbejdede principprogram fra 1981). Enhedsfagbevægelsen med industriforbundsprincippet stiller sig dermed som opgave at ophæve konkurrencen mellem arbejderne på arbejdsmarkedet, for at sætte dem i stand til at kunne konkurrere med kapitalen som arbejdskraftsælgere, eller som *Wolfgang Streeck* udtrykker det: »Den fælles organisering af arbejdstagere med høje og lave kvalifikationer, med ikke-manuelle og manuelle arbejdsfunktioner, i store og små, i rentable og urentable virksomheder modsvarer forestillingen om en fælles klasseinteresse og det solidaritetsprincip, der strategisk og normativt udspringer heraf.« (Streeck, 1979, s. 721). Med dette krav om solidaritet står den tyske fagbevægelse i skarp modsætning til de former for faglig organisering, hvor *fagforeningen i sig selv er et udtryk for arbejdernes indbyrdes konkurrence*. Dvs. hvor fagforeningen på

3. Smlgn. hertil Esser/Fach 1980; Heinze m.fl. 1980; et overblik over korporatismediskussionen gives af Kastendiek 1980 og af Alemann/Heinze 1979.

4. DGB - Deutsche Gewerkschafts Bund, den tyske pendant til LO.

monopolagtig måde udelukker andre arbejdere fra visse dele af arbejdsstyrken eller arbejdsmarkedet og kunstigt forsøger at begrænse udbuddet af arbejdskraft overfor kapitalerne via kontrollen med udbuddet af arbejdskraft fra arbejdere med bestemte kvalifikationer eller bestemte etniske tilhørsforhold, eller gennem kontrollen med virksomhedsmæssige eller regionale arbejdsmarkeder. (Smlg. *Redaktionskollektiv Gewerkschaften*, 1974, Kurasje 11 & 12 1975). Mange af de fagforeninger, der er organiseret i AFL-CIO, udgør eksempler på denne form for fagforeningsmæssig organisering, selv om karakteren af de såkaldte »business-unions« hermed dog kun er utilstrækkeligt beskrevet. Disse fagforeninger repræsenterer iflg. *Richard Herding* og *Charles Sabel* (1979) kun deres klientel, nemlig stamarbejdsstyrken i modsætning til de mobile og flukturerende dele af arbejdsstyrken. I konkurrencen med kapitalen spiller disse således de konkurrerende fraktioner i arbejdsstyrken ud imod hinanden og bekræfter som organisationer dermed blot arbejdernes indbyrdes konkurrence.

Netop dette modeksempl til DGB-fagforeningerne demonstrerer det utilstrækkelige i en rent organisationsintern fagforeningsanalyse, når denne - som det ofte er tilfældet i den politologiske diskussion i Vesttyskland - arbejder med modsatte begrebspaar som »samarbejdsvillige« versus »konfliktorienterede« fagforeninger, »medlemmernes interesser« versus »fagapparatets politik« og »fagbevægelsens autonomi« versus »binding til SPD« (smlgn. *Bergmann m.fl.*, 1975). Thi de amerikanske fagforeninger kan jo alt efter situationen (altså i overensstemmelse med deres forretningsbetingelser) være *samarbejdsvillige* eller militant *konfliktorienterede* samtidig med at de varetager deres medlemmers fraktionsinteresser fuldt ud og har en høj grad af *autonomi* i forhold til politiske partier. En funktionsanalyse af fagbevægelserne i de udviklede kapitalistiske lande må derfor fra begyndelsen overskride den organisationsinterne analyse og rette sig mod arbejdsklassens struktur og udvikling og determinanterne i denne udvikling.⁵

I det følgende skal dette i første omgang illustreres teseagtigt ved hjælp af et provokerende spørgsmål: Kan man på baggrund af den seneste økonomiske og politiske udvikling tale om en tendens til amerikanisering af den

5. De korte kritikpunkter mod Bergmann m.fl. retter sig kun mod studiet »Fagforeninger i Forbundsrepublikken«, som begrænsede sig til at analysere de indre organisatoriske processer og som efter min mening derfor også førte til fejlagtige politiske konklusioner. Nyere bidrag fra forfatterne (f.eks. Bergmann m.fl., 1979) og fra Projektgruppe Gewerkschaftsforschung overskrider den organisatoriske betragtning.

tyske fagbevægelse? Det er i det mindste, hvad der hævdes i nyere bidrag om fagforeningernes udvikling, hvad enten det sker i form af spørgsmålet om fagforeningerne i dag stadig er til for alle lønarbejdere (*Heinze* m.fl., 1980), eller inden for rammerne af korporatisme-diskussionen. I sidstnævnte sammenhæng ses de tyske fagforeninger f.eks. af *Esser* m.fl. (1980) som repræsentant for bestemte arbejderfraktioners interesser indenfor en korporatistisk blok. I den følgende redegørelse er det afgørende spørgsmål derfor, i hvilken grad bestemte fraktionsinteresser blandt arbejderne sætter sig igennem i fagforeningspolitikken, og dermed besværliggør eller forhindrer, at fagforeningerne handler solidarisk som klasseorganisationer eller endog, at fagforeningerne udvikler et kollektivt mønster for tolkningen af krisen og arbejdsløsheden.

2. Fagforeningernes interessevaretagelse.

Den tyske fagbevægelses stabilitet og succes efter de politiske nederlag fra 1945 til 1952 var væsentligst et resultat af den økonomiske fremgang, som fra ca. 1955/60 førte til fuld beskæftigelse og dermed udgjorde grundlaget for arbejdernes relative styrke på arbejdsmarkedet. De centrale betingelser for stabiliteten og succesen var:

- a) En hurtig udvikling af *arbejdsproduktiviteten* i næsten alle brancher på baggrund af en siden midten af 50'erne fremskyndet *teknologisk innovation*. Den hermed samhørende høje rentabilitet for branchekapitalerne skabte et relativt stort *spillerum for indrømmelser* i form af arbejdstidsforkortelser og forhøjelser af de i begyndelsen ekstremt lave lønninger.
- b) Den generelle *knaphed på varen arbejdskraft* på arbejdsmarkedet, som tillod de lønafhengige og fagforeningerne at udnytte det spillerum for indrømmelser som kapitalerne havde forhånden på en »markedsrigtig måde«.
- c) *Retsliggørelsen* af konflikterne mellem lønarbejde og kapital forstået som fastsættelsen af væsentlige kompromisområder, som betød, at den som regel restriktive udlægning respektive udformning af arbejdsretten fra domsmyndighedens side ikke udgjorde nogen væsentlig skranke for fagforeningernes økonomiske succes i denne periode.
- d) Det (hermed tæt forbundne) *dobbelte repræsentationsystem* for de lønafhengiges interesser i form af den lovmæssigt sikrede virksomhedsrepræsentation (bedriftsråd) og den foreningsmæssige organisering i industrifagforeningerne som går ud over enkeltvirksomhedsniveauet.

Dette system udgjorde - i og med den høje faglige organisationsgrad for de valgte bedriftsrådsmedlemmer (80%) - en modsætningsfuld enhed, som forsåvidt viste sig at være funktionel for enhedsfagbevægelsen, idet den gav fagforeningerne en informel tilstedeværelse på virksomhederne, uden at disse behøvede at involvere sig i den vanskelige proces med at forene og forlige de virksomhedsinterne fraktionsinteresser. Som *Streeck* (1979, s. 732) har vist kunne industrifagforeningerne derfor tage den af bedriftsrådene formidlede forening af interesser på virksomhederne »til indtægt som en slags forarbejde, der på en gang aflastede og strukturerede deres egen organisatoriske proces.«

Til disse nævnte fire betingelser for den tyske fagforeningsbevægelses succes og stabilitet knytter der sig efter overvindelsen af krisen i 1966/67 en femte, nemlig *socialdemokratiet* i regeringen og keynesianismen som den generelle økonomiske politik. Med stabilitetsloven af 1967 overtog den statslige finanspolitik ansvaret for et højt beskæftigelsesniveau. Men dermed undergik også fagforeningernes funktion i den økonomiske politik en kvalitativ forandring: De tidligere - økonomisk begrundede - gunstige salgsbetingelser for varen arbejdskraft som fagforeningerne havde fundet på arbejdsmarkedet skulle nu - som følge af chocket over krisen 66/67 - garanteres af staten.

På denne baggrund skal vi i første omgang se på den relativt problem-løse måde, hvorpå fagforeningernes tarifpolitik blev bygget ind i den keynesianske styring indenfor rammerne af den »koncertierte aktion.«⁶ En stabilisering af arbejdskraftens salgsbetingelser på arbejdsmarkedet gennem en sådan keynesiansk »globalstyring« var sluttelig også hovedkernen i kraven i DGB's 63 principprogram. (Smlgn. *Leminsky/Otto*, 1974, s. 50ff).

Ganske vist kunne der i den dengang *praktiserede* globalstyring kun tages hensyn til lønarbejdets og kapitalens »fælles interesser« i økonomisk vækst, når fagforeningerne i deres lønpolitik selv gav afkald på at udnytte de statsligt formidlede gunstige salgsbetingelser til fordel for en indgåen i en økonomisk stabiliseringsstrategi, (Smlgn. hertil *Schacht/Unterseher*, 1972).

Denne binding til den statslige økonomiske politik bliver kritiseret såvel praktisk (nemlig i septemberstrejken 1969), som teoretisk (Smlgn. hertil *Bergmann o.a.*, 1975).

6. »Konzertierte Aktion«: Ideologisk ladet udtryk fra den store koalitions tid (SPD-CDU, 1966-69) for den mere eller mindre institutionaliserede samordning af fagforeningernes, kapitalernes og statens bestræbelser for at overvinde den daværende recession (1966-/67). (Oversætternes bemærkning).

På begge niveauer kritiseres det, at lønpolitikken *ensidigt underlægges* de af kapitalakkumulationen satte krav. Mens den praktiske kritik i septemberstrejkerne havde sin basis i den allerede omtalte orientering af lønkravene efter udviklingen i udbytte (smlgn. *Schumann* m.fl., 1971), absoluterer den teoretiske kritik den faktiske »binding« udfra tesen om en korporativ fagforeningspolitik som er i modsætning til fagforeningsmedlemmernes påståede antikapitalistiske interesser (smlgn. *Bergmann* m.fl., 1975). Hvis man overhovedet mener, at den statslige globalstyring kan fungere indenfor rammerne af den kapitalistiske reproduktion (og det gør *Bergmann* m.fl., 1975), må man imidlertid spørge om de lønafhængige (og fagforeningerne) ikke inden for rammerne af en stabil konjunktur og sikre arbejdspladser og stabile lønstigninger ville være bedre stillet end uden en sådan globalstyring og indkomspolitik. I relation til min problemstilling er det vigtigt at bemærke, at det i den keynesianske efterspørgselstyring er niveauet for de makroøkonomiske efterspørgselsstrømme og dermed niveauerne for den totale beskæftigelse, der skal sikres - uafhængigt af brancheudviklingen m.m., (denne niveaustyring er jo også hovedangrebspunktet for kritikken fra den neoklassiske monetarisme). Som en følge heraf var det som interesserepræsentant for *alle* lønafhængige, at fagforeningerne deltog i den »koncertierte aktion« og kravene til lønpolitikken blev hentet fra gennemsnittet af *alle* lønstigningsrater.

Ganske vist må en sådan funktionalisering af lønpolitikken indenfor rammerne af en »koncertierte aktion« *ikke* altid nødvendigvis modsvare alle arbejdergruppers interesser; heller ikke når den i første omgang ville kunne gennemsnætte sikring af arbejdspladser og stigende løn for alle beskæftigede: Mens fagforeningerne kunne gennemsnætte de højeste lønstigninger i Tysklands historie i overenskomstforhandlingerne i 1970-1972 ved den genopnåede fulde beskæftigelse, brød der i løbet af de spontane strejker i 1973 en modsætning ud mellem de procentkrav som fagforeningerne lagde frem og de krav, som de strejkende stillede med baggrund i reproduktionen af arbejdskraft. Denne modsætning går tværs gennem arbejdsstyrken og lod for første gang fraktionsmodsatninger mellem de mest aktive i strejkerne, de »nederste arbejderlag« og de faglærte arbejdere komme åbent frem: Mens strejkerne - i modsætning til septemberstrejkerne - blev båret af de nederste arbejderlag med lav organiseringsgrad (bestående især af fremmedarbejdere og kvinder), støder kravene fra de strejkende ofte på modstand fra de faglærte arbejdere. Og arbejdsgiverne har så intet besvær med at spille

arbejderfraktionerne i de enkelte virksomheder ud mod hinanden for herved at bryde strejken. Under strejkerne bliver differentieringer blandt arbejderne synlige, hvor især etniske og kønsspecifikke kendetegn falder sammen med særligt dårlige arbejdsbetingelser (repetitivt delarbejde). Kravene står klart i modsætning til de ydelsesorienterede procentkrav fra store dele af de faglærte arbejdere og funktionærer, der ser sig repræsenteret i den fagforeningsmæssige overenskomstpolitik (Smlgn. Redaktionskollektiv Gewerkschaften). Også fremkomsten af *oppositionelle lister* ved bedriftsvalgene har sin baggrund i denne modsigelse, som *Zeuner* (1979) kunne vise. Disse modsigelser bliver tydeligere efter kriseudbruddet i 1973 og indgår som en central bestanddel i den samfundsmæssige kriseovervindelse.

3. Den økonomiske krise i 1975, massearbejdsløshed og segmenterede arbejdsmarkeder: Arbejdstyrkens spaltning i »kerne-« og »rand-« arbejdsstyrke

Forudsætningen for, at samarbejdet indenfor rammerne af den »koncertierte aktion« gav de ønskede resultater var, at højkonjunktur og fuld beskæftigelse virkelig, som hævdet, kunne frembringes med politiske midler. Når denne forudsætning ikke mere er tilstede- og den stagnation, der udviklede sig fra 1973, demonstrerede tydeligt keynesianismens grænser - så må fagforeningernes interessevaretagelse igen forlade sig på de styrkeforhold, som bestemmes af *arbejdsmarkedet*. Jeg har tidligere fremstillet arbejdsmarkedet som en stabilitetsbetingelse for de tyske fagforeninger. Med andre ord: Den basale konsensus mellem lønarbejde og kapital i Forbundsrepublikken var i alt væsentlig *økonomisk* formidlet. Med den økonomiske krise faldt denne centrale stabilitetsbetingelse derfor bort. Hvilke nye stabilitetsbetingelser er det imidlertid så, der har udviklet sig i og efter krisen i 1974-75?

Cykliske og langsigtede tendenser i kapitalvaloriseringen skærer hinanden i krisen i 1974/75 (Jvnf. *Altvater* m.fl. 1980), og disse bestemmer *niveauet* for akkumulationen og beskæftigelsen. I modsætning til nogle teorier om segmentering af arbejdsmarkederne (smlgn. hertil *Sengenberger*, 1978; *Bolle*, 1976; og for en kritik heraf: *Baisch*, 1980) vil jeg fremføre den tese, at det først er med et generelt fald i akkumulations- og beskæftigelsesniveauet, at strukturerne på arbejdsmarkedet og dermed også strukturerne i arbejdsløsheden bliver synlige, og at det ikke er disse strukturer i sig selv, der er *årsagen* til bestemte grupper arbejdsløshed. Hvis der imidlertid skulle være en tendens til »amerikanisering« af den tyske fagbe-

vægelse, måtte denne - i overensstemmelse med de fagforeningsteoretiske overvejelser jeg fremlagde i begyndelsen artiklen - have et grundlag i segmenteringen af arbejdsmarkedet. Jeg skelner her mellem *branchemæssige*, *regionale* og *virksomhedsinterne* delarbejdsmarkeder. Det vil imidlertid vise sig, at bestemte arbejderfraktioners særligt negative (eller positive) situation hidrører fra noget, der går på tværs af disse segmenter.

De branchespecifikke delarbejdsmarkeder i den industrielle sektor udvikler sig i krisen først og fremmest i overensstemmelse med de cykluspecifikke branchekonjunkturer (smlgn. *Altvater* m.fl., 1980), hvilket jeg ikke skal komme nærmere ind på her. Vigtigt for krisen og den efterfølgende relative stagnation er det, at de klassiske vækstbrancher ligesom de struktursvage brancher kommer under tryk via verdensmarkedskonkurrencen: Dels pga mulighederne for *standardisering af produktionen* af industriprodukter og den dermed mulige beskæftigelse af ukvalificerede arbejdere i udviklingslandene eller i de såkaldte »tærskellande« (smlgn. *Schoeller*, 1976) og dels pga konkurrencen fra udviklede industrilande (f.eks. Japan), der har opnået et *produktivtetsforspring* indenfor bestemte fabrikationsområder ved hjælp af elektroniske maskindele m.m. (smlgn. *Esser*, 1980). Stillet overfor stagnerende markeder reagerer virksomhederne indenfor disse brancher også med *rationaliseringsinvesteringer*, men uden at anlægge yderligere indenlandsk kapital. Af rentabilitetshensyn er det tværtimod kapitalanlæg i udlandet, der bliver fremherskende. Da krisen generelt rammer alle områder, er mulighederne for at tabet i beskæftigelse i den ene branche kan kompenseres med nye arbejdspladser i andre vækstintensive brancher ringe. Snarere er det sådan, at der er skodder mellem de branchespecifikke delarbejdsmarkeder, og at staten pga besparelserne - f.eks. i budgetstrukturloven af 1975 - heller ikke kan byde på yderligere beskæftigelsesmuligheder, men tværtimod tenderer mod at afskedige arbejdere.

De former for omkostningsminimering hos de enkelte kapitaler, der i situationer med stagnerende markeder sigter mod at sælge de producerede varer med en *relativt høj profitrate*, præger på en specifik måde de regionale og virksomhedsinterne arbejdsmarkeder. Ved siden af *rationaliseringsinvesteringerne* forsøger man nemlig, gennem at gøre enkeltvirksomhedernes produktion fleksibel og gennem en ændret *virksomhedsmæssig personaleplanlægning*, at sænke omkostningerne til fixkapital og til personale og at tilpasse disse til den til enhver tid værende kapacitetsudnyttelse. En fleksibilitet af produktionen med begrænsede fixe omkostninger opnår en en-

keltkapital f.eks. ved at forlægge dele af den stærkt konjunktur-sensitive produktion til filialer i landlige regioner, og dér samtidig udnytte den billige ukvalificerede arbejdskraft. I stagnationsfasen kan denne produktionskapacitet så sættes i bero, mens produktionen i hovedvirksomheden, der som regel har en høj andel af faglærte arbejdere, opretholdes. Som *Gerlach/Liepmann* (1972) har vist tjener beskæftigelsestilpasningerne i periferien altså til at mindske svingningerne i beskæftigelsen i centrene (smlgn. *Müller m.fl.*, 1978). Og de store koncerner anvender samme strategi overfor deres underleverandører: I stagnationsfaser overtager de eventuelt selv de produktionsopgaver, der tidligere blev overladt til underleverandørerne. Virkningerne på arbejdsmarkedet er de samme.⁷⁷ Selvom vi allerede her har vigtige antydninger af en spaltning af de beskæftigede i en *kerne-* og en *randarbejdsstyrke*, så bliver denne spaltning dog endnu tydeligere, når de virksomhedsinterne delarbejdsmarkeder undersøges hver for sig. Her viser det sig nemlig, at virksomhederne efter de første iøjnefaldende masseafskedigelses i 1975 gik over til at omfordele byrderne ved generelle personaleindskrænkninger på en konfliktminimerende måde indenfor virksomheden ved hjælp af en *fleksibilisering af personaleplanlægningen*. Som *Hildebrandt* (1977), *Dohse m.fl.* (1979), *Dombois* (1976) og *Offe m.fl.* (1977) viser, bliver arbejderne på de højere kvalifikationstrin ikke afskediget i første omgang pga hamstringen af kvalificerede arbejdskraft og pga konfliktminimeringen ved virksomhedsinterne rationaliseringer og omstillinger, men derimod flyttet ned på arbejdspladser med lavere kvalifikationsprofiler.

De, der afskediges, er dermed som regel de konflikt- og præstations-svage indehavere af arbejdspladserne med lav kvalifikationsprofil. Afskedigelserne rammer således især de grupper af *ufaglærte* og *tillærte*, der har en høj andel af udlændinge og kvinder og en lav faglig organisationsgrad, eller mao. netop de grupper, jeg tidligere betegnede som underprivilegerede arbejdergrupper. Midaldrende, mandlige, faglærte, tyske arbejdere med en høj faglig organisationsgrad er derimod prototypen på dem, der forbliver

7. Med det »sekundære fagarbejde« i vedligeholdelsessektoren som eksempel tydeliggør *Asendorf-Krings* (1979, s. 10) denne form for regional spaltning, der korrelerer med spaltningen af arbejdergrupperne: »Indenfor den undersøgte del af det storindustrielle vedligeholdelsesområde baserer strategien for opretholdelsen og udvidelsen af fagarbejderkvalifikationerne sig bl.a. på, at de standardiserbare, rutinerbare og givne arbejdsfunktioner bliver flyttet ud af virksomhederne (...) Man må formode, at denne arbejdsdeling mellem virksomhederne indebærer en flytning af problematikken med vertikalt differentierede eller polariserede arbejdskraftsstrukturer og dermed også af problematikken med dequalificering af arbejdskraften.«

i virksomheden. Andre typer af foranstaltninger, der fører til samme form for eksternalisering af krisens tryk er *ansættelsesstop*, som forhindrer de unge ansøgere i overhovedet at blive en del af arbejdsstyrken, *affindelsesbetalinger*, som især benyttes mod de præstations- og konfliktsvage dele af de underste arbejderlag og *førtidspensioneringstiltag*, der bebyrder aldersrenteforsikringen med eksternaliseringens omkostninger.

Denne form for *eksternalisering* eller *omflytning af krisens byrder støttes ofte af interesserepræsentationen på virksomheden, der som regel domineres af faglærte arbejdere (smlgn. Müller m.fl., 1978)*. Mhp. konfliktminimeringen inddrager virksomhederne bevidst bedriftsrådene i afskedigelses- og selektionsprocessen på et tidligt tidspunkt: bedriftsrådene bringes - især ved afskedigelser der foregår via »frivillige fratrædelskontrakter« - informelt endog i situationer, hvor de selv medvirker til udvælgelsen af de, der skal afskediges, og de handler helt i ledelsens ånd, når de skåner kernen af de faglærte eller af fagforeningsmedlemmerne (smlgn. Hildebrandt, 1977; Dombois, 1979; Dohse m.fl. 1979).

De her kort opridsede former for tiltag, hvorigennem krisens tryk differentieres på delarbejdsmarkederne er imidlertid overhovedet en vigtig bestanddel af den *samfundsmæssige krisebearbejdelse*. Thi når arbejderne under den økonomiske prosperitet kunne konkurrere med succes som *enkeltindivider*, så må de nu også som *enkeltindivider* bearbejde krisens tryk. Mao. udskilles der nu sådanne differentieringer på branche- og enkeltvirksomhedsplanet, som gør det muligt for kapitalen at spille de enkelte fraktioner ud mod hinanden.

4. Traditionel fagforeningspolitik under forandrede rammebetingelser efter krisen i 1975: En »amerikanisering« af de tyske fagforeninger?

I forhold til de tidligere nævnte stabilitetsbetingelser, der var grundlaget for de tyske fagforeningers stærke stilling på arbejdsmarkedet i 50'erne og 60'erne, så bliver det klart, at den tidligere styrke med krisen, massearbejdsløsheden og segmenteringen af arbejdsmarkederne siden 1974/75 er blevet forvandlet til *svagthed*:

- a) Stigninger i *produktiviteten* og i kapitalens *rentabilitet* (bl.a. gennem anvendelse af nye teknologier) er nu ikke mere ensbetydende med sikre arbejdspladser og et stort spillerum for fordeling, men er tværtimod knyttet til *tab af arbejdspladser*. Det er ikke mere sådan at »udbyttet af idag« gennem nyinvesteringer skaber »arbejdspladserne

af i morgen«, idet det nu anvendes til rationaliseringsinvesteringer, som snarere afskaffer dem. At indkomstforventningerne er orienteret efter udbyttet fører til, at de ansatte af angst for afskedigelser giver afkald på lønstigninger eller sågar finder sig i reallønsfald og uden indsigelse accepterer, at kapitalerne tager tidligere indrømmelser overfor fagforeningerne tilbage (f.eks. på arbejdsmiljøområdet).

- b) *Overudbuddet* af arbejdskraftsvaren får nu den indbyrdes konkurrence mellem arbejderne til at bryde ud og med udviklingen af segmenterede arbejdsmarkeder tydeliggøres fraktionelle forskelle mellem arbejdergrupperne, som kapitalerne udnytter.
- c) Kapitalen vender nu *retsliggørelsen* af delområder af de sociale forhold offensivt mod fagforeningerne og de ansatte (noget der allerede viste sig i forskellen mellem forholdsreglerne overfor de spontant strejkende i 1969 og ditto i 1973, hvor man påbegyndte en praksis med at udelukke folk); samtidig er retsliggørelsen med til at hindre, at der sker en kollektiv bearbejdelse af kriseerfaringerne: »Virksomhedsledelse, bedriftsråd, arbejdsret, forligsinstitution, arbejdsformidling, og socialforvaltning sønderlemmer den totale sammenhæng i afskedigelsesprocessen, splitter den tidsmæssigt og institutionelt og ødelægger således det overblik og den evne til at handle, som jo er forudsætningen for, at de afskedigede aktivt kan gå igang med at overvinde deres problemer« (*Hildebrandt 1977*).
- d) Ifølge mine overvejelser viser det sig, at det også kun er i perioder med økonomisk prosperitet, at *systemet med »den dobbelte interessepræsentation«* som i *Streeck's tese (1979)* er funktionelt for enhedsfagbevægelsen.

I de små og mellemstore virksomheder er det under krisen sådan, at det snarere er angsten for arbejdsgiveren end bindingen til fagforeningen, der præger de fagligt organiserede medlemmer i bedriftsrådene (smlgn. *Katthoff, 1979*). I de store virksomheder får bedriftsrådene netop gennem deres involvering i virksomhedernes personaleplanlægning snarere en splittende end en forenende funktion.

- e) At den 5. stabilitetsbetingelse, jeg nævnte, nemlig en statslig politik for at opnå fuld beskæftigelse, er faldet bort, var forudsætningen for min fremstilling af forandringerne under krisen. For mit tema her er det alligevel vigtigt, at den *kvalitative forandring i den økonomiske politik* betragtes nærmere. To politikkonceptioner med forskellige

bærere i statsapparatet og med støtte fra forskellige samfundsgrupper indenfor regeringen, krydser for tiden hinanden.

1) En overvejende *socialdemokratisk statsinterventionistisk* politik-konception, der er blevet projekteret som en »modernisering af samfundsøkonomien« af tidligere forskningsminister *Volker Hauff* og *Fritz W. Scharpf* (1975). Ifølge denne konception skal den statslige strukturpolitik aktivt understøtte den økonomiske strukturforandring gennem teknologifremmende foranstaltninger og subventionering. Det betyder imidlertid, at innovationsprocesserne i de eksportstærke vækstindustrier skal fremmes, mens opretholdelsessubventioneringen af de struktursvage brancher bevidst skal afkortes eller indstilles. I sidste instans drejer det sig altså om en statslige anticipering af den økonomiske krites »rensende« virkninger med henblik på at skaffe den tyske industri konkurrencefordele på verdensmarkedet. Opretholdelsessubventioner er imidlertid altid *arbejdsbevarende* og innovationsprocesser i situationer med stagnerende markeder er altid *arbejdspladstilintetgørende*. Ideen er derfor, at fagforeningerne indenfor rammerne af en »koncertierte aktion« på branche- eller koncernplanet indbygges i kapitalernes konkurrencestrategier og pålægges den svære opgave med at formidle denne politik overfor de lønmodtagere, der rammes. Denne strategi virker således ikke på »makroplanet« ligesom globalstyringen, men derimod på »meso-« eller »mikroplanet« - altså på branche- og koncernplanet. Da ideen er at styrke vækstbrancherne på de struktursvage branchers bekostning bliver de forskellige enkeltfagforeninger nødvendigvis spillet ud mod hinanden. Hertil kommer, at disse vækstbrancher (kemi-, elektronik-, bil-, databearbejdnings-, kunststofforarbejdnings- og maskinindustrien) i det store hele er brancher med en høj andel af *faglærte* arbejdere, hvis kvalifikationer iflg. politikkonceptionen bevidst skal udnyttes som konkurrencefordel på verdensmarkedet og hvis høje lønninger skal opretholdes som legitimeringspotentiale. Hvad vi har at gøre med her er således også en *eksternaliseringsstrategi*, idet den sigter mod at eksportere arbejdsløshed til andre lande.

2) Den anden økonomiske politikkonception, som især fremføres af økonomiminister *Lambsdorff* (FDP) og Det Økonomiske Råd, vil genemsætte den strukturelle renselse udelukkende via en frisættelse af *markedskræfterne* gennem en statslig *nedskæringspolitik*. Og denne politik, der altså består i en begrænsning af de sociale udgifter og en

omlægning af statsbudgettet fra »konsumudgifter« til »investeringsudgifter«, har entydigt fået overtaget med budgetvedtagelsen i begyndelsen af april 1981. Ikke staten, men udelukkende markedet, skal iflg. konceptionen afgøre, hvilke teknologiske innovationer der giver konkurrencefordel på verdensmarkedet. Fremfor alt skal markedsforholdene tvinge arbejdsgiverne og fagforeningerne til at forholde sig på en »markedsadækvat« måde. Hvad en »markedsadækvat« lønpolitik fra fagforeningernes side vil sige i en situation, hvor arbejdsløshedstallet påny har overskredet milliongrænsen, behøver jeg ikke at uddybe her. Man bør imidlertid mærke sig, at den påståede lønnulleringspolitik fra fagforeningernes side er hovedangrebepunkt for de monetaristiske og udbudsside-orienterede økonomer (herom se *Semmler*, 1980), der har leveret den økonomiske teori bag denne politikkonception. At det netop er de underste arbejderlag, der leverer de såkaldte problemgrupper blandt de arbejdsløse, er for denne teori blot et bevis på, at disse grupper kræver for høj en løn for »grænseproduktet af deres arbejde«. Udelukkende en *yderligere differentiering af lønninger nedadtil* skulle således på mellemlangt sigt kunne opløse den del af disse gruppers arbejdsløshed, der overstiger den »naturlige arbejdsløshedsprocent«. Stillet overfor denne udvikling har fagforeningerne foreløbig ikke reageret på anden måde end man måtte forvente efter 20 års økonomisk fremgang: de har satset på at genfrembringe de *økonomiske* forudsætninger for deres hidtidige politik: I første omgang gennem den statslige finans- og erhvervspolitik, dernæst konfronteret med en tilbageholdende statslig politik, krise og vedvarende arbejdsløshed gennem en defensiv lønpolitik, der afstod fra krav om nullerlinger og som næsten helt undlod at tematisere arbejdsbetingelserne. Især på branche- og koncernniveauet er fagforeningerne i stor udstrækning prisdrevet kapitalernes konkurrencestrategier. Frygten for tab af arbejdspladser bevirker også, at de ansattes modstand mod rationaliseringsinvesteringer og arbejdsintensivering er relativt ringe, idet de tror, at afværgelsen af truslen mod arbejdspladserne går over en stigning i enkeltkapitalernes konkurrenceevne. Fagforeningernes tolkninger af krisen som en følge af oliekrise, dårlig ledelse og manglende innovationsvilje fra arbejdsgivernes side bidrager mest af alt til en yderligere binding til *produktivetsorienterede koncernstrategier*, og ligesådan med fagforeningernes medvirken ved *statsligt* formidlede *struktursaneringer* (f.eks. i Saarland, smlgn. *Esser* m.fl. 1978) og deres

deltagelse i de *teknologipolitiske konsultationer*, der åbenbart er en forløber for den »koncertierte aktion« (smlgn. *Esser*, 1980).

Det jeg har forsøgt at fremstille er, at denne politik, der baserer sig på de forhåndenværende strukturer i arbejdsmarkedet og den faglige organisering, resulterer i, at *kernen* af industrifagforeningernes medlemmer, nemlig de faglærte arbejdere, beskyttes, mens de nedre arbejderlag (ufaglærte, tillærte, kvinder og udlændinge), hvis organisationsgrad også i 70'erne har været lav, trænges ud i randarbejdsstyrken eller i arbejdsløsheden.

Interessevaretagelsespolitikken såvel på virksomheds- som på fagforeningsplanet er nemlig stadig grundlæggende præget af de *faglærte arbejdere*. Såvel ved differentieringen af lønningerne og arbejdsbetingelserne som ved fordelingen af krisens byrder, hvad enten denne foregår virksomhedsinternt eller mellem virksomhederne, er det pga af de forhåndenværende faglige og arbejdsmarkedsmæssige strukturer, arbejdsgiverens personalepolitik og endelig den virksomhedsinterne interessevaretagelsespolitik overvejende den kvalificerede stamarbejders interesser, der sætter sig igennem. Nogen anden form for interessevaretagelse synes - i betragtning af fagforeningernes selvforståelse - næppe heller tænkelig, thi en sådan politik måtte jo sætte spørgsmålstejn ved den afgørende årsag til arbejdsmarkedernes spaltning, nemlig kapitalernes rentabilitetskalkuler.⁸

Fagforeningernes varetagelse af de »marginaliseredes« interesser indskrænker sig derfor til appeller til de statslige instanser om forceret udgiftspolitik.

Fagforeningernes relative succes under og efter krisen i 1975 er snarere en bekræftelse end en gendrivelse af disse teser. Når DGB f.eks. henviser til, at det trods krise og massearbejdsløshed er lykket at opretholde real-lønniveauet for de beskæftigede, kan de vel næppe hævde, at dette resultat skyldes deres egen magtudfoldelse. Langt snarere er det sådan, at fagforeningerne pga »skodderne« mellem delarbejdsmarkederne og marginaliseringen

8. »Den grænse som fagforeningernes hidtil succesfulde interessevaretagelse støder på under de forandrede økonomiske betingelser i krisen, udgøres af virksomhedernes privatøkonomiske autonomi, og den dermed forbundne, næsten uindskrænkede magt til at disponere over arbejdspladsernes antal og struktur og dermed til at disponere over mennesker« (*Projektgruppe i WSI*, 1977, s. 468). Dette arbejde viser, at det - allerede i 1977 - »i betragtning af arbejdsgivernes udbyggede afsolidariseringsstrategi er mere nødvendigt end nogensinde, at interesserepræsentanterne orienterer deres handlinger efter solidariteten mellem arbejdstagerne på tværs af virksomhederne, og at de hertil (behøver) en forstærket støtte fra fagorganisationen« (Ibid s. 469).

af store dele af de arbejdsløse, har kunnet udnytte den *relative* knaphed på arbejdskraften på arbejdsmarkedet på en »markedsadækvat« måde. Meningen er ikke at undervurdere den svære situation for fagforeningerne og forklejningerne deres anstrengelser for at afværge krisens følger for de beskæftigede. Det må imidlertid konstateres, at denne succes på forhånd var givet gennem vilkårene på arbejdsmarkedet og ikke kan føres tilbage til fagforeningernes udvikling af en kollektiv konfliktovervindelsesstrategi. *Fraværet af en kollektiv krisetolkning og konfliktovervindelsesstrategi* er skæbnesvangert, fordi bearbejdelsen af krisen dermed overlades til individerne og interesserepræsentanterne på *enkeltvirksomhedsplanet*. På baggrund af undersøgelser af flere nedlæggelser fastslår *Rainer Dombois*, at fagforeningsinstanserne uden for enkeltvirksomhederne til nød har indflydelse i begyndelsen af konflikterne: »Den virksomhedsoverskridende fagorganisationssammenhæng formidler intet forklarings- eller tolkningsmønster, der blotlægger den systematiske sammenhæng mellem krisefænomenerne og det omfang, hvori krisen rammer lønmodtagerne og generer deres interesser. Ydermere bliver nødvendigheden af at tilintetgøre arbejdspladser for at sikre rentabilitet, markedspositioner og resterende arbejdspladser ikke bestridt« (1979). Hvis sådanne kollektive handlingsperspektiver ikke udvikles, så bliver tendenserne til varetagelse af fraktionsinteresser - eller mao. til en »amerikanisering« af de tyske fagforeninger - af strukturelle grunde dominerende - og dette ikke pga af *bevidst handling*, men tværtimod pga *manglende handling*.

Fraværet af en fagforeningspolitik, der støtter arbejderens beredvillighed til solidaritet, er her af afgørende betydning. Fagforeningspolitikken burde udvikle denne beredvillighed, hvis den - hvad *Michael Schumann* har påvist i et essay om arbejderbevidsthed - vil hjælpe med at forhindre en *individuel afmagt* og perspektivløshed hos arbejderne og dermed en større modtagelighed overfor konservative eller reaktionære positioner (smlgn. *Schumann*, 1979).

Det problem med et solidarisk forsvar for alle lønafhængiges interesser via fagforeningerne, som vi her har betragtet ud fra strukturerne på arbejdsmarkedet, industribrancherne, den statslige erhvervs politik og den fagforeningsmæssige interessevaretagelsespolitik, forværres imidlertid af endnu en årsag. *Heinze* m.fl. (1981) henviser til brudlinier indenfor de lønafhængiges arbejds- og levevilkår, idet de betoner fraværet af en arbejderkultur, der kunne bære en solidarisk kollektiv tolkning af situationen. Problemet består således i »en accentuering af de økonomiske og »moralske« brudlinier indenfor arbejderklassen i situationer med økonomisk krise og tendenser til

kulturelle forandringer, altså en tiltagende differentiering såvel af arbejdstagernes objektive situation som af deres subjektive oplevelse og tydning af denne« (Heinze m.fl. 1981, s. 6). Jeg skal lade det stå hen, om man alene kan tale om en »tiltagende differentiering« i den objektive situation (smlgn. det flg.). Det er imidlertid sikkert rigtigt at betone, at de *subjektivt* forskelligartede oplevelser hhv. tendensen til at disse udvikler sig bort fra hinanden, udgør et problem for en forenende, »identitetsdannende« politik fra fagforeningernes side. Et problem, der endog forstærkes af den økologiske dynamik, idet den enkeltes erhvervs- og levevilkårsinteresser kan være modstridende (smlgn. Heinze m.fl., 1981, s. 26).

5. Indgår fagforeningerne i en »korporativistisk blok« med kapital og stat?

-Nogle modsatrettede tendenser.

På baggrund af den ovenfor skildrede situation fremsætter *Esser* (1980) sine stramt formulerede teser om deling af de beskæftigede i »kerne-« og »randarbejdsstyrke«, og om at fagforeningerne indgår i en »*korporativistisk blokdannelse*« for at varetage interesserne for de fraktioner af arbejderklassen, der indgår i »kerne«arbejdsstyrken. Heroverfor må man efter min mening imidlertid betone de *modsatrettede tendenser* i arbejderklassen og i fagforeningerne.

Først og fremmest må det fremhæves, at den her konstaterede udvikling er et produkt af, at opsplittningen af arbejdergrupperne ikke i første række er et resultat af fagforeningsmæssig handlen, men derimod af forandrede arbejdsmarkedsstrukturer m.m. Argumentet om en »blokdannelse« insinuerer imidlertid, at der skulle være tale om en målrettet strategi fra fagforeningernes side.⁹

Det følgende sigter dog ikke mod at give en vurdering af fagforeningernes bevidsthed om problemet med splittelsesprocesserne i arbejderklassen og

9. *Esser* henviser i denne sammenhæng med rette til det af ham sammen med *Fach* og *Vith* gennemførte studie af kriseovervindelsen i den saarlandske stålindustri (*Esser* m.fl. 1978). Efter min opfattelse kan de »krisekarteller«, der dannes ad hoc i den nuværende krise imidlertid ikke uden videre forlænges som »strategi« for fagforeningerne i fremtiden. Ikke mindst fordi man jo ikke kan sige om kapitalrepræsentanterne i en fremtidig for kapitalen gunstig arbejdsmarkedsituation overhovedet vil indgå i sådanne krisekarteller. *Leggewie* (1979) påpeger iøvrigt, at de klassekampsorienterede franske fagforeninger på ingen måde opnåede nogle kvalitative anderledes resultater i Longwry: »I stedet for kollektive strategier er det også her - efter en anderledes begyndelse - individualiserende bekæmpelse af krisens virkninger, segmentering i arbejdende og arbejdsløse og velfærdsstatlig sikring, der gør sig gældende ...« (1979, s. 35)

fagforeningernes modtræk¹⁰ heroverfor eller af problemerne der er forbundet med at »falde tilbage på egne kræfter« i overenskomststopgørerne. Snarere vil jeg beskæftige mig med nogle af de tendenser, der modvirker splittelsen. Thi den »kerne« af arbejderklassen (bl.a. faglærte), der repræsenteres af fagforeningerne, er selv truet af kapitalens konkurrencestrategier. Således strækker en bred »grå-zone« af delvist kriseramte (omgrupperingerne er for det meste en forløber for afskedigelser) og af potentielt truede (teknologisk innovation) sig langt ind i kernearbejdsstyrken. Netop fordi enigheden mellem »kerne«medlemmerne, fagforeningerne og kapitalen væsentligst er økonomisk formidlet, er den også skrøbelig. Hertil nogle afsluttende teser:

1. Efter at lønniveauet i stort omfang er blevet udflignet i de vigtigste industrinationer, får det teknologiske niveau central betydning i verdensmarkedskonkurrencen. I den forbindelse har indførelsen af mikroelektronikken og den nyere kommunikations- og informationsteknologi hidtil kun demonstreret nogle få af de muligheder, der ligger i automatiseringspotentialet i 80'erne. Strategiske ansatzpunkter for disse innovationer er
 - a) det høje lønomkostningsniveau, der knytter sig til de kvalificerede arbejdsfunktioner og
 - b) den hidtidige afhængighed af faglært arbejdskraft i dele af arbejdsprocessen.

Betegnende for den NC-teknologi, der er indført i produktionsmiddelindustrien, og hvis kvantitative betydning er tiltagende, er dens høje anvendelsesfleksibilitet, når den bliver forbundet med minicomputere. Det betyder, at denne teknologi kan anvendes til enkeltstyks- og småserieproduktion, hvilket giver den tyske maskinindustri store *rationaliseringsmuligheder*, som vil kunne koste op mod 50% af de faglærte maskinarbejdere deres arbejdspladser (smlgn. Hildebrandt 1977)¹¹. Ved anvendelsen af

10. Fagpolitiske svar i form af programatiske erklæringer (f.eks. H. O. Vettters erklæring om »Enheden i mangfoldigheden«, 1981, s. 67) såvel som udformningen af specielle »redegørelser« (der, som Heinze m.fl. påtaler, kun forholder sig til de faktiske problemer på en »petitesseagtig« og burokratisk måde) er visse ikke tilstrækkeligt i betragtning af problemets omfang.
11. Modeksempler til de her fremførte teser findes indenfor det »sekundære fagarbejdes« område eller vedligeholdelsesområdet. Som Asendorf-Krings påpeger har »ikketaryloristiske« rationaliserings tiltag her medført en ensliggørelse på fagarbejderniveau i de store virksomheder. For det første hænger denne imidlertid sammen med en generel personalereduktion og for det andet udvikler der sig indenfor rammerne af det såkaldte »forebyggende vedligeholdelsesarbejde« hurtigt en arbejdsdeling mellem få højt kvalificerede fagarbejdere med stor dispositionsfrihed og mange mindre kvalificerede arbejdere med standardiserede vedligeholdelsesfunktioner (Asendorf-Krings, 1979, s. 95ff).

- denne teknologi bliver de tilbageværende faglærte grupper - som *Harley Shaiken* (1980) viser - derudover også de kvalificeret, og deres arbejde bliver delt op på et mindre antal programmør- og vedligeholdelsesarbejdere og mange maskinbetjenere (og dermed altså mere *uensartet*). Idet styringselementerne muliggør en central kontrol med arbejdet fra den tekniske ledelses side, *indsnævrer* de det *spillerum*, som er tilbage til *disposition* for maskinarbejderen, på samme måde som taylorismen i samlebåndsproduktionen. Dermed falder imidlertid væsentlige kriterier for de faglærte arbejders identifikation med deres arbejdsindhold bort.
2. Indtil nu er det kun i trykkeri- og metalindustrien, der blevet gjort eksemplarisk modstand mod disse tendenser til de kvalificering af »kerne-arbejdsstyrken« (DRUPA-strejken om hviletidsoverenskomsten og IG-Metal strejkerne om sikkerhedsoverenskomsten i NB/NW og om arbejdstidsforkortelsen i NRW). I disse afværgestrejker blev det imidlertid tydeligt, at fagforeningsmæssig modstand først var mulig, når kernen af faglærte så deres relativt privilegerede stilling i virksomheden truet. Her viste et af de grundlæggende problemer for strategier, der søger at forene de forskellige arbejdergrupper sig: De faglærte oplevede *nivellerings-tendenserne* som *depraverende*. Det specifikke ved disse kampe var på den ene side deres mangel på udgangspunkter, der muliggjorde forening med andre arbejderfraktioner. Det var udelukkende strejken om arbejdstidsforkortelsen som kunne frembyde et enhedsperspektiv, men IG-Metall indsnævrede den fra begyndelse af til at være et svar på de særlige problemer i stålindustrien.
 3. Dele af randarbejdsstyrken - altså de underste, ukvalificerede arbejdergrupper - synes *ikke* at stå så *ligegyldige* overfor fagforeningerne, som det var tilfældet under den økonomiske prosperitet. De underste arbejdergrupper var jo ikke mindst så svære at organisere, fordi det ikke var tvungende nødvendigt med en sådan organisering pga arbejdsmarkedsforholdene, og fordi de ofte på grund af deres herkomst som proletariserede bønder, landarbejdere, husmødre og udlændinge fra agrarprægede udviklingsområder var fjendtligt stemt over for fagforeningerne. Efter en længerevarende beskæftigelse i den industrielle produktion og efter, at de har oplevet problemernes voksende tryk, synes disse skranker ikke mere at gøre sig gældende for dele af disse arbejdsgruppers vedkommende, thi disse gruppers *organiseringegrad* (især kvindernes) er *steget* i den sidste tid. De »oppositionelle listers« relative succes ved bedrifts-

rådsvalgene viser også en stigende fagforeningsmæssig orientering - også selv om fagforeningerne netop udleder det modsatte heraf - kun synes fagforeningerne utilstrækkeligt åbne overfor denne fagforeningsmæssige interesse hos de underste arbejderlag.

4. Vi må idet mindste konstatere, at en fagforeningspolitik som repræsenterer såvel de faglærte som de ufaglærte og tillærte arbejderes interesser under økonomiske krisebetingelser ikke blot er mulig, men også er nødvendig; for alene en sådan kan tilvejebringe et kollektivt konfliktovervindelsesmønster. De tidligere så resultatrige *individuelle løsningsstrategier* er - som *Mickler* betoner - nemlig heller *ikke længere mulige* for de faglærte arbejdere i den nuværende økonomiske situation.

Og som vi har påvist ovenfor skaber rationaliseringen under indskrænkede beskæftigelsespolitiske betingelser situationer på virksomhederne, hvor arbejderne rammes som kollektiv, og hvor derfor den faglærte, såvel som den ukvalificerede arbejdskraft udsættes for en forværring af arbejdsbetingelserne, der ikke levner individuelle udveje, (*Mickler* 1981, s. 6). Udover det blotte forsvar for de faglærtes privilegier måtte en sådan politik, ifølge *Mickler* »sætte kvalifikationsorienterede krav om sikring af det komplekse arbejde og forbedring af det restriktive arbejde i centrum.« (Ibid.)

En sådan ensliggørende strategi overfor de virksomhedsinterne arbejdsbetingelser kunne fremskyndes gennem en udligning af de virksomhedseksterne problematiske forhold for alle arbejdere:

5. For verdensmarkedskonkurrencen tvinger kapitalen til en hårdere kurs overfor fagforeningerne: Praksis med lock-out, »Tabukatalog« (sortlisting), de kompromisløse holdninger i de seneste strejker og i den aktuelt (1981) igangværende overenskomstrunde. Udnyttelsen af den på grund af arbejdsmarkedssituationen stærkere stilling overfor fagforeningerne kunne her bl.a. fremtvinge en »*udefra kommende ensliggørelse*«, for så vidt som der her bliver udviklet frontstillinger mod *alle* arbejdergrupper.

En udvidelse af de faktisk arbejdsløse og arbejdsløshedstruede og den generelle dyrtid ligesom udsigtsløse regionale situationer (som i Ruhrområdet, Kalletal) kan være mulige udgangspunkter for en fælles modstand.

6. En voksende *differentiering* af lønarbejdernes arbejds- og levevilkår kan altså sagtens foregå samtidig med en *udligning* indenfor bestemte områder. At understøtte disse udligningstendenser er derfor en af den faglige politiks vigtige opgaver.

De objektive vanskeligheder for en sådan politik ligger ligefor: Thi de subjektive opfattelser af situationen behøver ikke »nødvendigvis« at modsvare den »objektive tendens«, sådan at de er sammenfaldende, men kan tværtimod være i diamentral *modsætning* til denne (f.eks. når faglærte arbejdere oplever nivellerings-tendenser som depraverende). Alternativet til en sådan politik, der arbejder på at forene, er imidlertid en »redde sig hvem, der kan« reaktion fra de enkelte lønarbejderes side - så at sige en senere triumf for den neoliberale ideologi og økonomiske politik (smlgn. *Heinze* m.fl. 1981, s. 8). Fagforeningernes politik overfor truslen mod deres eksistens fra de aktuelle splittelseskræfter af subjektiv og objektiv karakter må overskride den blot og bart økonomiske interessevaretagelse. Eksempler på en sådan faglig politik i Italien giver *Bruno Trentins* teser (*Trentin*, 1978) og på en i forhold til økologi- og oprustningsproblematikken endnu videregående ansats til en »produktorientering« giver *Mike Cooley* fra Storbritanien (smlgn. »Round-table« i PROKLA nr. 39, 1980).

Og en sådan politik måtte ubetinget intensivere den internationale solidaritet med fagforeningerne i andre lande, hvis løsningen af problemerne i ens eget land ikke skal foregå på beskotning af situationen for arbejderne i andre lande (smlgn. *Esser* m.fl. 1980). Om denne politik imidlertid på kort sigt kan integrere de personer, der er rutchet ud i langvarig arbejdsløshed, eller opfange de unge, der overhovedet ikke optræder på arbejdsmarkedet, med nye kulturelle sammenhænge, forekommer mig tvivlsomt.

7. Den omtalte konfliktstrategi for kapitalen, som økonomiminister Lampsdorff åbenbart også siger god for, kunne imidlertid også resultere i en helt anderledes form for »amerikanisering« af fagforeningerne: Gennem bortrationalisering af de faglærte arbejdere, »sunde reduktioner« af hele brancher, ødelæggelse af hele regioner og gennem kapitalflytninger (i USA til det »fagforeningsfrie« miljø i sydstatene), kan fagforeningerne svækkes i en sådan grad, at deres *samarbejde* ikke mere udbedes og deres *konfliktstrategi* bliver af den grund ligegyldig. »Big labour - It's a big Myth« (Stærke fagforbund - en myte!), det er i hvertfald, hvad der hævdes i New York Times' oversigtsartikel af 18.10.1979 om de amerikanske fagforeninger (*Glyde*, 1979).

Litteratur

- Altwater m.fl. 1980: Elmar Altwater, Jürgen Hoffman, Willi Semmler, Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise, Berlin 1980.
- v. Alemann/Heinze 1979: Ulrich von Alemann, Rolf G. Heinze (udg.), Verbände und Staat, Opladen 1979.
- Asendorf-Krings 1979: Inge Asendorf-Krings, Facharbeiter und Rationalisierung, Ffm 1979.
- Baethge/Schumann 1975: Martin Baethge, Michael Schumann, Legitimation und Staatsillusion im Bewusstsein der Arbeiter, in: Martin Osterlaand (udg.), Arbeitssituation, Lebenslage und Konfliktpotential, Ffm/Köln 1975.
- Baisch 1980: Helmut Baisch, Segmentierung am Arbeitsmarkt - eine Restriktion keynesianischer Beschäftigungspolitik? in: Baisch m.fl., Alternative Wirtschaftspolitik 2, Argument Sonderband 52, Berlin 1980.
- Bergmann m.fl. 1975: Joachim Bergmann, Otto Jacobi, Walter Müller-Jentsch, Gewerkschaften in der Bundesrepublik, Ffm/Köln 1975.
- Bergmann 1979: Joachim Bergmann (udg.), Beiträge zur Soziologie der Gewerkschaften, Ffm 1979.
- Bolle 1976: Michael Bolle (udg.), Arbeitsmarkttheorie unter Arbeitsmarktpolitik, Opladen 1976.
- Deppe 1979: Frank Deppe, Autonomie und Integration, Marburg 1979
- Dohse m.fl. 1979: Knuth Dohse unter Mitarbeit von Ulrich Jürgens und Harald Russig, Bestandsschutz durch Seniorität, IIVG Papers, WZB Berlin 1979
- Dombois 1976: Rainer Dombois, Massenentlassungen bei VW, Individualisierung der Krise, in: Leviathan Nr. 4/1976
- Dombois 1979: Stamarbeiter und Krisenbetroffenheit, in: PROKLA Nr. 36/1979
- Eckart m.fl. 1975: Christel Eckart, Richard Herding, Ursula Jaerisch, Klaus Japp, Berndt Kirchlechner, Arbeiterbewusstsein, Klassenzusammensetzung und ökonomische Entwicklung, in: Gesellschaft Nr. 4/1975
- Esser m.fl. 1978: Josef Esser, Wolfgang Fach, Werner Väth, Strukturelle Arbeitslosigkeit und politisches Konfliktpotential - Die Krise der saarländischen Stahlindustrie, in: PROKLA Nr. 31/1978
- Esser m.fl. 1980: Josef Esser, Wolfgang Fach, Georg Simonis, Grenzprobleme des 'Modell Deutschland', in: PROKLA Nr. 40/1980
- Esser 1980: Josef Esser, Gewerkschaften in der Krise, Die Anpassung der deutschen Gewerkschaften an neue Weltmarktbedingungen, Habilitationsschrift, eingereicht an der Universität Konstanz Nov. 1980
- Gerlach/Liepmann 1972: Knut Gerlach, P. Liepmann, Konjunkturelle Aspekte der Industrialisierung peripherer Regionen - dargestellt am Beispiel des oberbayerischen Reg. Bez. Oberpfalz, herciteret efter Müller m.fl., 1978
- Glyde 1979: Gerald P. Glyde, »Big Labour« - It's a big Myth, Unions have less power than many people believe, in: The New York Times, Oct. 18. 1979.
- Hagelstange 1979: Thomas Hagelstange, Die Entwicklung der Mitgliederzahlen der DGB-Gewerkschaften 1950 -1978, in: Gewerkschaftliche Monatshefte Nr. 11/1979
- Hauff/Scharpf 1975: Volker Hauff, Fritz W. Scharpf; Modernisierung der Volkswirtschaft, Köln 1975
- Herding/Sabel 1979: Richard Herding, Charles Sabel, »Business unions« in den USA. Eine Verteidigung gegen ihre falschen Feinde, in: Bergmann (udg.), Soziologie der Gewerkschaften, a.a.O.
- Hildebrandt 1977: Eckart Hildebrandt, Die Entwicklung der Beschäftigtenstruktur und der Arbeitslosigkeit in der Bundesrepublik, in: PROKLA Nr. 19//20/21/1975
- Hildebrandt 1977: Eckart Hildebrandt, Feuern ohne zu Heuern, Betriebs- und Personalpolitik in der Krise, in: PROKLA Nr. 26/1977

Hildebrandt 1979: Eckart Hildebrandt, Ökonomische, Technologische und betriebliche Determinanten von Abgruppierungen am Beispiel der Einführung der NC Technik im Maschinenbau (Entwurf) o.O., 1979 (Hektogr. Manuskript)

Heinze m.fl. 1980: Rolf G. Heinze, Karl Hinrichs, Claus Offe, Thomas Olk, Sind die Gewerkschaften für »alle« da? in: Otto Jacobi, Eberhard Schmutd, Walter Müller-Jentsch (Udg.), Moderne Zeiten - alte Rezepte, Kritisches Gewerkschaftsjahrbuch 1980/81, Berlin 1980

Heinze m.fl. 1981: Rolf G. Heinze, Karl Hinrichs, Claus Offe, Thomas Olk, Interessendifferenzierung und Gewerkschaftseinheit - Bruchlinien innerhalb der Arbeiterklasse als Herausforderung für gewerkschaftliche Politik, Bielefeld 1981 (Hekt. Manuskript)

Humml 1980: Klaus Humml, Einkommenssituation, Lohnstruktur und Lohnpolitik in der chemischen Industrie, in: WSI-Mitteilungen Nr. 2/1980

Kastendiek 1980: Hans Kastendiek, Neokorporatismus? Thesen und Analyse-Konzepte, in: PROKLA Nr. 38/1980

Kleinknecht 1979: Alfred Kleinknecht, Basisinnovationen und Wachstumsindustrien: das Beispiel der westdeutschen Wirtschaft, in IIM-Papers WZB Berlin 1979

Kotthoff 1979: Hermann Kotthoff, Zum Verhältnis von Betriebsrat und Gewerkschaft. Ergebnisse einer empirischen Untersuchung, in: Joachim Bergmann (Udg.), Soziologie der Gewerkschaften, a.a.O.

Leggewie 1979: Claus Leggewie, Leben und Arbeiten der Region, in: PROKLA Nr. 37/1979.

Leminsky/Otto 1974: Gerhard Leminsky, Bernd Otto (Udg.), Politik und Programmatik des Deutschen Gewerkschaftsbundes, Köln 1974

Mickler 1981: O. Mickler, Auflösung oder Expansion von Facharbeit? in: SOFIMitteilungen Febr. 1981

Müller m.fl. 1978: Gernot Müller, Ulrich Rödel, Charles Sabel, Frank Stille, Winfried Vogt, Ökonomische Krisentendenzen im gegenwärtigen Kapitalismus Ffm/New York 1978

Offe m.fl. 1977: Claus Offe, Projektgruppe Arbeitsmarktpolitik (Udg.), Opfer des Arbeitsmarktes, Neuwied 1977

Projektgruppe im WSI 1977: Betriebliche Beschäftigungspolitik und gewerkschaftliche Interessenvertretung, WIS-Studie Nr. 34, Köln 1977

Redaktionskollektiv Gewerkschaften 1972: Hajo Funke, Christel Neustüss, Willi Semmler, Jürgen Hoffmann, Zum Zusammenhang von Kapitalakkumulation, Veränderungen in den Formen der Profitproduktion und der Rolle neuerer Entlohnungsmethoden in der BRD, in: PROKLA Nr. 5/1972

Redaktionskollektiv Gewerkschaften 1973: Thomas Mitscherlich, Christel Neustüss, Neue Momente in der Klassenbewegung in der Metallindustrie, in: PROKLA Nr. 10/1973

Redaktionskollektiv Gewerkschaften 1974: Hajo Funke, Siegfried Heimann, Jürgen Hoffmann, Dieter Läßle, Thomas Mitscherlich, Christel Neustüss, Bodo Zeuner, Bedingungen sozialistischer Gewerkschaftspolitik, in: PROKLA Nr. 13/1974, da. udg. Kurasje 11 & 12, 1975

Shaiken 1980: Harley Shaiken, Neue Technologien und Organisation der Arbeit, in: Leviathan Nr. 2/1980

Schacht/Unterseher 1972: Konrad Schacht, Lutz Unterseher, Das Tarifverhandlungssystem der Bundesrepublik, in: Werner Meissner, Lutz Unterseher (Udg.), Verteilungskampf und Stabilitätspolitik, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz 1972

Schumann m.fl. 1971: Michael Schumann, Frank Geerlach, Albert Gschössl, Petra Milhoffer, Am Beispiel der Septemberstreiks - Anfang der Rekonstruktionsperiode der Arbeiterklasse? Ffm 1971

Schumann 1979: Michael Schumann, Entwicklungen des Arbeiterbewusstseins, in: Gewerkschaftliche Monatshefte Nr. 3/1979

Schoeller 1976: Wolfgang Schoeller, Weltmarkt und Reproduktion des Kapitals, Ffm/Köln 1976

Korporatisme-diskussionens selvblokering:

Delproblematiseringer af den samfundsmæssige politikorganisation og samfundspolitisk afproblematisering af korporative strategier og strukturer.

Hans Kastendiek

1. Indledning

Vi skal ikke her tage stilling til, om den aktuelle *corporatism*-debat, som nu også har bredt sig til den vesttyske samfundsviudenskab, udgør et nyt paradigma i *Thomas Kuhnsk* forstand. Den kan imidlertid sikkert betragtes som et eksempel på, at der, som *Kuhn* har konstateret, opstår nye analysebegreber, når den eksisterende »normale videnskab« befinder sig i krise. I *corporatism*-debatten sker der i endnu højere grad end i de aktuelle diskussioner om den »(u)mulige styring« af de vestlige demokrater (jvf. f.eks. *Offe* 1979a og *Douglas* 1976) en relativering eller endog en problematisering af nogle af de kapitalistiske demokratiers centrale selvforståelses- og legitimeringsmønstre: i nogle af de mere vidtgående analyseansatser betragtes *corporatism* som et formmæssigt nyt økonomisk system eller som en reelt fremvoksende modsætning til pluralisme eller parlamentarisme.

Diskussionen startede i 1974 med en række indlæg, som tilsyneladende var blevet til uafhængigt af hinanden (*Phillipe Schmitter*/USA, *Gerhard Lehbruch*/Vesttyskland, *R.E.Pahl* og *J.T.Winkler*/England, *Olof Ruin*/Sverige). Selv om disse diskussionsindlæg undertiden på grund af deres form har kunnet give det indtryk, at *corporatism*-begrebet her blev benyttet for første gang i forbindelse med analysen af aktuelle udviklingstendenser i vesteuropæiske demokratier, er det en kendsgerning, at dette tema befinder sig indenfor en teoretisk sammenhæng med rødder tilbage til 50'erne og 60'erne (jvf. *Lehbruch* 1979d, og f.eks. litteraturhenvisninger hos *Ruin* 1974): Man kan således finde teser om korporative træk ved den samfundsmæssige politikorganisation i de vesteuropæiske stater efter anden verdenskrig hos f.eks. *Shonfield* (1965), *Beer* (1969) og *Rokkan* (1966). Det nye ved den aktuelle *corporatism*-debat er således ikke selve omtalen af korporative strukturer; det nye er forestillingen om, at der er sket en dybtgående eller systemomfattende ændring i den samfundsmæssige

politikorganisering. Som noget nyt kan man iøvrigt også nævne diskussionens »gennemslagskraft«: efter 1974 udviklede den sig til en regulær »vækstindustri« (*Panitch* 1979a), og den har siden optaget en stor plads i den samfundsvidenskabelige diskussion. Den har således erobret adskillige internationale konferencer som afsætningsmarkeder.

Når diskussionen har haft en sådan »gennemslagskraft«, skyldes det, at den beskæftiger sig med problemer, som i stigende grad har trængt sig på i samtlige kapitalistiske demokratier i forbindelse med den kriseagtige udvikling, siden begyndelsen af 70'erne¹. Da man var overbevist om at kunne forholde sig til disse problemer på en mere realistisk måde end f.eks. pluralisme- og parlamentarismeteorierne, blev det »nye tema« hyppigt præsenteret med stor selvbevidsthed. Dette fremgår bl.a. af en foretale til en bog, redigeret af *Phillipe Schmitter* og *Gerhard Lehman*, hvori de har samlet nogle af de tidligere (og ikke mindst deres egne) indlæg i diskussionen (*Schmitter/Lehman* 1979):

»Et fremragende eksempel på et spontant, internationalt og tværfagligt forskningsarbejde, som er udsprunget af en fornyet interesse i korporatisme. Denne bog giver en hård kritik af den hidtidige ahistoriske, konfigurerende forståelse af interessegruppernes ageren, af den pluralistiske model og den dominerende empiriske forskningsstil på dette felt. Bidragsyderne forsøger at opstille et positivt grundlag for en alternativ *problematique*, idet de lægger vægt på, at en forklaring af aktuelle interessepolitiske mønstre i Vesteuropa, Nordamerika og Japan forudsætter historiske og komparative undersøgelser, som er følsomme overfor langsigtede udviklingstendenser, bestemte begivenheders differentierede virkninger, den akkumulerede betydning af tidligere kritiske beslutninger og den gradvise tilvækst af normative standarder ... et væsentligt bidrag til den løbende debat om interessepolitik og politisk ageren i højt industrialiserede, avancerede kapitalistiske samfund.«²

Denne tekst er et godt eksempel på, i hvor høj grad mange »corporati-ster« opfatter sig selv som bærere af en videnskabelig »fornyelse«.

1. Dette gælder ligeledes for den førnævnte diskussion af mulighederne for at regere de vestlige demokratier. Denne diskussion startede også omkring slutningen af 60'erne og tog fart fra ca. 1974; jvf. *Douglas* 1976, *Schmitter* 1979, *Crouch* 1979b og *Offe* 1979, som beskæftiger sig med sammenhænge mellem de to diskussioner.
2. Forlagsbrochure fra SAGE Publications, London og Beverly Hills, Jan./feb. 1980. Teksten er sammensat af udsagn af *Schmitter* fra indledningskapitlet; jvf. også *Schmitter* 1977.

Mit indlæg i diskussionen godtager ikke denne euforiske vurdering, som ikke blot ser bort fra den hidtidige debats heterogenitet og begrebsmæssige usikkerhed (i den ovenfor omtalte artikelsamling er der således medtaget bidrag som bestemmer, og andre som ikke bestemmer, corporatism som værende i modsætning til pluralisme), men også fra de mange begrebsmæssige og analytiske vanskeligheder, man er stødt på. Efter min mening er debatten præget af visse gennemgående analytiske svagheder, og forslagene til afhjælpningen af disse svagheder er enten lidet overbevisende eller indbyrdes i modstrid med hinanden.

Det er et centralt punkt i mine kritiske bemærkninger i *afsnit 2*, at de forskellige analysetilgange og corporatism-begreber forholder sig til forskellige delområder eller problemfelter indenfor den samfundsmæssigt-politiske organisering af herredømmet, og at debatten endnu befinder sig langt fra en fælles problematisering eller fra blot at have opstillet problemstillinger, der kan accepteres som komplementære. Dette beror på, at debatten er domineret af ansatser, som i første omgang afproblematiserer og formaliserer særlige (del-)strukturer indenfor den samfundsmæssige politikorganisation for derefter at ophøje dem til generelle corporatism-begreber. Det er min tese, at de systemkarakteriserende begreber, som er resultatet af denne fremgangsmåde, har ført til en selvblokering af den aktuelle diskussion.

I *afsnit 3* vil jeg i tre argumentationstrin forsøge at give et forslag til en re-orientering af corporatism-analysen. Jeg vil forsøge at vise, at de problemkomplekser, som i den aktuelle debat for det meste fremstår uden nogen indbyrdes sammenhæng, kan forstås som problemdimensioner af en corporatism-analyse. Dette skal ske i tilslutning til Schmitters udgangsspørgsmål »Still the century of corporatism?« samt ved at inddrage den (tidligere) *korporativisme* med autoritært eller fascistisk præg, som Schmitter eksplicit forstår som en *subtype* af corporatism. Derefter vil jeg begrunde, hvorfor man selv for korporativismen, og i endnu højere grad for de nutidige kapitalistiske demokratiers politikorganisation, må afstå fra et systemkarakteriserende corporatism-begreb. I stedet bør man tale om korporative strukturer indenfor de kapitalistiske magtsystemer. Problemet er altså ikke længere, om der sker en »systemændring« i de kapitalistiske demokratier; man må derimod stille spørgsmålet, hvorfor de korporative strategier og strukturer, som også kan iagttages i dag, opstår, og hvilken samfundsmæssig-politisk funktion de har.

2. Hittidige corporatisme-bestemmelser som delproblematiseringer af den samfundsmæssige politikorganisation: kritiske kommentarer til den aktuelle debat

2.1. Problemkompleksernes heterogenitet.

Et (ydre) kendetegn ved den aktuelle diskussion om en »ny corporatisme« er den inflation, der er gået i begrebet: Især i England, men også i Skandinavien, altså i lande, hvor problemet allerede i flere år har været genstand for en intensiv diskussion, betegner man

- alle mulige strukturelle træk ved stat og samfund,
- alle mulige politiske valg og strategier og
- alle mulige resultater af den samfundspolitiske udvikling

som *corporatist*³. Et andet irritationsmoment er, at man undertiden i stedet vælger at benytte begreberne *corporative* eller *corporativist*. Dette har forskellige årsager: undertiden insisterer man på de sidstnævnte begreber, fordi de nu engang har vundet indpas i de pågældende lande (f.eks. i Skandinavien⁴); undertiden benyttes *corporatisme* som et begreb med en anden betydning end *corporativisme* (jvf. f.eks. *Maier 1975*)⁵.

Vigtigere end en strid om ord, er den kendsgerning, at man i de enkelte analyser - oftest uafhængigt af begrebsvalget - fokuserer på ret forskelligartede problemkomplekser. Således bliver corporatisme/corporativisme især tematiseret som

- en voksende statsintervention i den økonomiske proces' forløb og organisation (*Pahl/Winkler 1974, 1976; Winkler 1976, 1977 a b*); mere specifikt og med en anden politisk brod som
- en voksende magt og indflydelse til det statslige bureaukrati, som definerer og gennemsætter den statslige agerens imperativer uafhængigt af de politiske flertalsforhold og regeringens partisammensætning og løsrevet og afskærmet fra de samfundspolitiske konflikter (således f.eks. *Tony Benn 1979, 1980* fra Labours venstrefløj);
- et problem, der har at gøre med forholdet mellem samfundsmæssigt-funktionelle og politisk-statslige principper for repræsentation og

3. Også i den vesttyske diskussion om »(Neo-)corporativisme« kan man iagttage en stor spændvidde i problemkomplekserne; jvf. *Kastendiek 1980*, s. 82-85.

4. Jvf. de semantiske henvisninger hos *Lehmbruch 1979d*.

5. Jeg vender tilbage til forholdet mellem *corporatisme* og *corporativisme* (corporativisme) i 3. del.

- politikudøvelse (således - med mange forskelle - f.eks. *Beer* 1969; *Lehmbruch* 1974, 1977, 1979c; *Jessop* 1978b)
- et organiseret og i stigende grad institutionaliseret samarbejde mellem samfundsmæssige, centrale organisationer og staten ikke blot i forbindelse med den politiske beslutningsproces, men også når beslutningerne skal føres ud i livet (*Lehmbruch*);
 - en statslig kontrol med arbejderklassen gennem integration af først og fremmest dens fagforeningsmæssige organisering i statsapparatet (*Panitch* 1977, 1979a, 1979b);
 - en særlig politik til regulering af industrielle relationer (*Crouch* 1977, 1979a) eller endnu mere vidtgående som
 - en klassepolitisk strategi gennem hvilken kapitalismen underlægger sig den organiserede arbejderbevægelse (*Crouch* 1979b);
 - en desorganisering og fragmentering af arbejderklassen og en partikularisering af dens organisationer, således at arbejderne ikke (længere) optræder samlet overfor kapital og stat, men henvises til at gennemsatte sektorale og/eller faglige delinteresser (*Valentin* 1978).

I forbindelse med denne opremsning er der især to ting, som falder i øjnene: *For det første* beskæftiger corporatisme-diskussionen sig med problemfelter, som tidligere har været taget op til behandling, og som desuden i en vis udstrækning hører til blandt samfundsvidenskabens traditionelle temaer. *For det andet* er debatten præget af den opsplnitning af samfundsmæssige sammenhænge, som er et alment træk ved videnskaben (jvf. *Blanke/Jürgens/Kastendiek* 1975:18ff). De tematiske specificeringer er nemlig ikke blot et resultat af forskellige samfundsteoretiske og -politiske positioner; de skyldes i første række den akademiske fagopdeling. Således er der stor forskel på de problemkomplekser og corporatisme-begreber, som vælges af hhv. økonomer, sociologer og politologer (jvf. *Winkler* 1976:102). Indenfor de enkelte fag sker der så en yderligere parcellering: f.eks. behandler politologien denne problematik som en del af hhv. en parlamentarisme-, en parti- og en organisationsanalyse. Denne opsplnitning ville ikke udgøre noget problem, hvis disse analyser havde fælles teoretiske og tematiske referencepunkter. Dette er imidlertid ikke tilfældet. Debatten består for en stor del af en konfrontation mellem og en cirkulær diskussion af corporatisme-begreber, som er udviklet indenfor rammerne af en anarkisk akademisk »arbejdsdeling«.

2.2. Usikkerheden angående problemkompleksernes sammenhæng

Det har hidtil ikke været muligt at finde en løsning på denne heterogenitet. Som følge af problemkompleksernes og korporatismbestemmelsernes forskelligartethed, har der undertiden bredt sig en næsten resigneret holdning, som er kommet til udtryk i forslag om foreløbig at opgive en synoptisk problematisering og en almen begrebslig afklaring for i stedet at videreføre de foreliggende analyseansatser. Således mener *Kurt G. Meier* (1978), at det i øjeblikket overhovedet ikke er nødvendigt at sammenfatte de indbyrdes forskellige definitioner. Man skal i stedet bestræbe sig på at gøre problembeskrivelserne så præcise som muligt, således at det i højere grad bliver muligt at efterprøve holdbarheden af de foreliggende ansatser. *Arthur Wassenberg* ser løsningen i en videreførelse af den empiriske analyse. Det drejer sig om at undersøge »korporatismens faktiske magt, effektivitet eller indflydelse« for at kunne forstå, »hvordan korporatismen virkelig fungerer« (1978c: 1 og 4).

Endelig forsøger *Gerhard Lehbruch* at gøre en videnskabelig dyd af den analytiske forlegenhed: debatten kan betragtes som et eksempel, ved hjælp af hvilket »det er muligt at teste teoripluralismens videnskabsteoretiske program« (1979d:4) En væsentlig forudsætning for en sådan test er en afklaring af korporatism-begrebets nationale særtræk. Forskellene er således begrundet i karakteristiske strukturproblemer, politiske kulturer og ikke mindst semantiske forskelle. At disse henvisninger er utilstrækkelige (selv om de sikkert forklarer en del af forvirringen), fremgår af den engelske diskussion. Trods en intensiv og mangeårig korporatism-debat indenfor den engelske samfundsvidenskab, kan man netop her iagttage særlig store forskelle i begrebsdannelse og forskningsansatser. Og i denne henseende er England ikke noget særtilfælde; også diskussionen i f.eks. Skandinavien er præget af særdeles forskelligartede begreber (jvf. f.eks. *Ruin* 1974 og *Valentin* 1978).

Selv om *Meiers*, *Wassenbergs* og *Lerhbruchs* pragmatiske forslag måske kan være rigtige isoleret betragtet, peger de imidlertid ikke ud over debattens eksisterende niveau; de viger nemlig udenom et spørgsmål, som, så vidt jeg kan se, må være helt centralt, nemlig spørgsmålet om, hvilken sammenhæng der er mellem de enkelte problemkomplekser. Denne sammenhæng er så at sige en »black box« i debatten - et punkt, som omtales (hvis det da overhovedet omtales) i vage, hjælpeløse eller ængstelige vendinger.

Således skriver *Lehbruch*, at de forskellige begreber ikke

»er betegnelser for helt forskellige forhold (...) Tværtimod synes de således betegnede fænomener i det mindste at overlappe hinanden så meget, at en vis semantisk tilnærmelse er givet: først og fremmest hersker der enighed om, at visse mønstre i forholdet mellem staten og organiserede økonomisk-samfundsmæssige interesser på et fremskredet niveau af den kapitalistiske udvikling med bestemte økonomisk- og samfundspolitiske strategier i hvert fald udgør et væsentligt aspekt ved det betegnede fænomen (...) Åbenbart betegnes delvis forskellige aspekter af et komplekst fænomen selektivt og under partielt divergerende synsvinkler som »corporatisme«. (*Lehmbruch* 1979d:2f)⁶

Så længe debatten ikke kommer ud over sådanne almene udsagn om sammenhængen mellem de diskuterede problemkomplekser, er det principielt ikke muligt at afgøre striden om de her problematiserede forholds og udviklingstendensers »corporatism-relevans«. Dermed vil det også (fremover) forblive uklart, på hvilken »alternativ problematik« man skal hæfte corporatism-begrebet.

2.3. Formaliseringen og den samfundspolitiske afproblematisering i diskussionen om en »ny corporatism«

En sådan »alternativ problematik« burde - skulle man mene - udmærke sig ved sit samfundspolitiske indhold. Det er imidlertid en af corporatismdebattens største mærkværdigheder, at mange - også af de mere betydende - bidrag næppe eller kun i meget almen forstand lever op til dette krav. De koncentrerer sig om »visse mønstre i forholdet mellem staten og organiserede økonomisk-samfundsmæssige interesser«, som *Lehmbruch* udtrykker det i ovenstående citat. De »bestemte økonomisk- og samfundspolitiske strategier«, som han også fremhæver, forsvinder imidlertid stort set ud af billedet. Ofte synes bidragene kun at beskæftige sig med hvorledes de nævnte »mønstre« etableres og opretholdes. Corporatism-analysen forstår sig først og fremmest som et bidrag til en »strukturanalyse« af nutidige kapitalistiske demokrater.

Denne forståelse er mest udpræget og eksplicit blevet formuleret af *Schmitter*:

6. Heller ikke i *Lehmbruchs* »Concluding Remarks« i den af ham og *Schmitter* redigerede artikelsamling bliver der givet en nærmere beskrivelse af »det komplekse fænomen«. Bemærkningerne begrænser sig til en opremsning af nogle af debattens resultater og åbne (enkelt-)spørgsmål.

»I mit arbejde har jeg fundet det nyttigt at betragte korporatisme som et system til interesse- og/eller holdningsrepræsentation, en særlig måde eller et særligt ideal-typisk institutionelt arrangement til sammenknytning af samfundets (civil society) forenede organiserede interesser og statens beslutningsstrukturer.« (*Schmitter* 1974:86)

Dette begrundes med, at man kun kan overvinde den vage, flertydige og modsigelsesfyldte brug af begrebet ved at forstå det »operationelt«, som et »operationelt instrument til komparativ analyse« (*Schmitter* 1974-85, 89): som

»en mere empirisk funderet specificering, som fokuserer på et sæt relativt direkte observerbare, institutionelt udkrystaliserede træk, der har at gøre med den faktiske praksis i forbindelse med interesserepræsentation.« (*Schmitter* 1974:93)

Ved nærmere eftersyn viser denne begrundelse sig imidlertid at indebære en samfundspolitisk afproblematisering; den reducerer »praksis« til momenter af den samfundsmæssige praksis' institutionelt stivnede strukturer. I første omgang kan det se ud som om *Schmitter* blot forsøger at hente problemet ned fra ideologiernes og ideernes himmel: »ved at definere korporatisme som praksis, er begrebet befriet fra at skulle tjene en bestemt ideologi eller et bestemt idésystem«. Dette er nødvendigt, fordi en »usædvanlig mangfoldighed af teoretikere, ideologer og aktivister har forsvaret det af vidt forskellige grunde og med vidt forskellige motiver og interesser« (*Schmitter* 1974:87). Dernæst slår han imidlertid fast: alle direkte eller indirekte corporatisme-tilhængere

»har været enige om at forsvare et institutionelt forhold mellem på den ene side systemerne til autoritativ beslutnings-tagning og på den anden side interesse-repræsentations-systemerne, som efter min praksiologiske definition kan betragtes som korporatisk (...), selv om de har sat dette arrangement i forbindelse med radikalt forskellige magt og indflydelsesstrukturer, og har betragtet det som værende til fordel for helt forskellige sociale klasser og som fremmede for diametralt modsatte politiske retninger.« (*Schmitter* 1974:88, min understregning)

Med andre ord: corporatisme lader sig ikke blot reducere til et strukturspørgsmål; som struktur er corporatisme allerede tilstrækkelig bestemt, og en sådan bestemmelse kan foretages uafhængigt af indholdet.

Man kan overfor min interpretation indvende, at *Schmitter* andre steder faktisk har beskæftiget sig med de samfundsmæssigt økonomiske årsager til corporatisme. Således fastslår han f.eks., at de to undertyper *state cor-*

poratism og *societal corporatism* skal betragtes som »resultater af meget forskellige politiske, sociale og økonomiske processer, som gennemsnættelsesbetingelser for meget forskellige magt- og indflydelsesrelationer, og som ophav til meget forskellige politiske konsekvenser« (*Schmitter* 1974:104f). Imidlertid diskuterer han næsten kun denne problematik i forbindelse med state corporatism; for den mere aktuelle societal corporatism bliver det ved nogle få antydninger, som når han f.eks. skriver, at den må forstås som et forsøg på at stabilisere et »bourgeois-dominant regime« (*Schmitter* 1974:107). Andre bestemmelser af societal corporatism's samfundspolitiske karakter findes ikke; analysen fokuserer til stadighed på det strukturelt-institutionelt stivnede interesseformidlings-system.

Gerhard Lehbruch fastslår da også, at Schmitters definition »er restriktiv, idet den begrænser sig til organisationsstrukturer og institutionelle forbindelser med staten« (*Lehbruch* 1979d:13). *Lehbruch* vil undgå den blot formale analyse af den »liberale korporatisme« ved i stedet at betragte den »som en socio-politisk teknik til regulering af klassekonflikten mellem arbejde og kapital og som en måde, hvorpå fagforeninger og arbejdsgiverforeninger inddrages i den statslige (keynesianske) økonomiske styring.« Dette medfører en »vis indsnævring af analysen, idet de store organisationers, især fagforeningernes, »inkorporation« i de statslige styringsmekanismer gøres til det centrale problem« (*Lehbruch* 1979 d: 14). Dette er imidlertid ikke den eneste »indsnævring«. Henvisningen - og mere er det ikke - til »regulering af klassekonflikten« er temmelig påklippet, og hertil kommer, at »klassekonflikten« skyndsomst gøres til en »fordelingskonflikt«, i hvert fald for så vidt den formidles gennem det »korporatistiske subsystem« for samarbejde mellem de store organisationer og staten. En tilsvarende reduktion kan iagttages i forbindelse med indsnævringen af »den socio-politiske teknik til regulering af klassekonflikten« (se ovenfor) hhv. det »integrerede system til »samfundsmæssig styring«« (*Lehbruch* 1977: 94) til institutionelle samarbejdsformer især på ledelsesniveau (jvf. *Lehbruch/Lang* 1977) og til et problem om »etablering af konsensus mellem eliter« (*Lehbruch* 1977: 112ff). Også i denne ansats forbliver spørgsmålet om den »liberale korporatismes« samfundspolitiske betydning altså noget ydre⁷.

7. Det skal lige bemærkes, at allerede de få bemærkninger *Schmitter* og *Lehbruch* gør om den aktuelle *corporatismes* samfundspolitiske implikationer og karakteristika er tilstrækkelige til, at man kan klassificere dem som »quasi-neo-marxister« (*Heisler* 1979: 281).

Jeg har valgt at begrunde tesen om corporatism-debattens samfundspolitiske afproblemativering og formalisering ved hjælp af Schmitters og *Lehmbruchs* bidrag, fordi de befinder sig indenfor hovedstrømmen i den aktuelle diskussion, også således som den er forløbet i den vesttyske samfundsvidenskab. Den manglende samfundspolitiske bestemmelse er ganske vist blevet kritiseret i adskillige bidrag, især af forfattere, som har forsøgt at interpretare corporatism indenfor en marxistisk samfundsanalyse (f.eks. *Jessop, Panitch, Bonnett*). Man må imidlertid erkende, at deres argumentation er utilstrækkelig.

2.4. Generaliseringen af specifikke strukturer til omfattende corporatism-begreber

Den samfundspolitiske afproblemativering og formalisering forstærkes yderligere, ved at de enkelte analyseretninger på trods af deres specifikke problemkomplekser har udviklet *generelle begreber* om en »ny corporatism«. De hævder at have forstået corporatismens konstituerende grundtræk, og nogle af dem har i den forbindelse fundet frem til bestemmelser, hvoraf det fremgår, at der er sket en systemomfattende ændring i den samfundsmæssige og politisk-statslige magtorganisering. Det er her tilstrækkeligt at give en kort fremstilling af nogle af disse begreber⁸. Corporatism bliver forstået som

- et specifikt *økonomisk system* hinsides kapitalisme eller socialisme. Det er ganske vist endnu kendetegnet ved privat ejendomsret til produktionsmidlerne; men i stigende grad har statslige, halveller quasi-statslige instanser overtaget selv den mere detaljerede kontrol med disse (*Pahl/Winkler*);
- *et specifikt system til formidling mellem samfundsmæssige interesser* hinsides pluralisme eller syndikalisme. Det er præget af eksistensen af særlige, ikke indbyrdes konkurrerende og hierarkisk strukturerede tvangsforbund, som opdeler sig efter funktionelle aspekter, og som anerkendes og reguleres hhv. påvirkes af staten (*Schmitter*);
- *en strukturel differentiering og funktionel specialisering af det politiske system*. Ud af de samfundsmæssige hovedorganisationers og statens indbyrdes institutionaliserede tilpasning, især indenfor social-

8. For en mere udførlig fremstilling af de hyppigst diskuterede ansatser se *Kastendiek* 1980: 85-95).

politikken og den økonomiske politik, er der opstået et »sektoralt specialiseret subsystem«, som er karakteriseret ved en forvandling af den organiserede interessepolitik og en ændring af de statslige styringsmekanismer (*Lehmbruch*);

- en specifik *statsform*, som er forskellig fra først og fremmest parlamentarismen, idet opnåelse og udøvelse af statslig magt formidles gennem offentlige »korporationer«, som konstituerer sig efter funktionelle aspekter. Denne idealtypiske bestemmelse kan ikke hæftes på konkrete statsformer i de eksisterende kapitalistiske demokratier; disse kan snarere betegnes som et »fremvoksende liberal-korporatistisk trepart-system (tripartite system)« (*Jessop*)⁹.

Disse forsøg på at indkredse og bestemme en »ny corporatism« er udtryk for ret forskellige samfundsanalytiske grundpositioner og interpretationsmønstre:

- Således går *Winkler* ud fra et temmelig forkortet samfundsbegreb, når han forstår kapitalisme, socialisme og corporatism som *økonomisk systemer*, eller når han mener, at corporatismbegrebet historisk bl.a. kan bruges i forbindelse med middelalderlige økonomiske systemer og den økonomiske politik i det fascistiske Italien (*Winkler 1976: 100*). Også hans økonomibegreb er forkortet. Det er således næppe tilstrækkeligt at forstå et økonomisk system som »et produktions-, distributions- og byttemønster, som kan karakteriseres ved dets ejerskabs- og kontrolstruktur (dets produktionsforhold)« (*Winkler 1976: 103*; jvf. *Panitch 1979a* og *Westergaard 1977*). På grund af denne reduktionistiske bestemmelse af et »økonomisk system« sker der højst en marginal tematisering af den samfundsmæssigt-politiske magtorganisation.
 - Hos *Schmitter* følger bestemmelsen af analysefeltet som et resultat af en *systemteoretisk* påvirket opdeling af samfundet: interesseformidlingssystemet bliver betragtet som en særlig strukturenhed ved siden af andre. At *dette systems udformning betragtes som det dominerende træk i den samfundsmæssige udvikling, skyldes påvirkning fra den nord-amerikanske samfundsvidenskabs gruppe-tradition*. De kriterier efter hvilke *Schmitter* skelner mellem pluralisme og corporatism og
9. Tripartism (tre-part-isme) benyttes først og fremmest i den engelske samfundsvidenskab som en betegnelse for et snævert samarbejde på topniveau mellem stat, kapitalorganisationer og fagforeninger; jvf. *Marsh/Grant 1977*, som i første omgang generaliserer antagelserne om en »tripartisering«, for derefter at (kunne) bevise deres manglende holdbarhed.

mellem de to undertyper state og societal corporatism er ganske vist i højere grad end det er tilfældet hos »pluralisterne« relateret til forholdet mellem samfundsmæssige organisationer og staten; hos Schmitter bliver staten imidlertid ikke gjort til genstand for nogen særlig dybtgående undersøgelse. Statens handlinger er primært at betragte som påvirkning af interesseformidlingssystemet; for *Schmitter* udmærker det statsligt-politisk herredømme sig følgelig ved den måde, hvorpå det forholder sig til den institutionelt-organisatoriske udformning af dette system.

- *Lehmbruch* forsøger at lægge afstand til *Schmitter* ved netop at kritisere dennes fiksering på interesseformidling og interessepolitik. Han beskæftiger sig således mere med det *politiske system* og den effekt, det har for dette system, at der udvikles nye former for interesseorganisering. I forhold til *Schmitter* er der tale om et ændret perspektiv: Det spørgsmål, der står i forgrunden, er ikke som hos *Schmitter*, hvilken funktion den statslige indflydelse har for interesseformidlingen, men derimod spørgsmålet om de politiske funktioner af de store organisationers »inkorporering« i staten. I hvor høj grad dette politologiske-politikfikserede perspektiv dominerer, fremgår af, at analysen orienterer sig i retning af spørgsmålet om, hvorvidt det er muligt at forene den »liberale korporatisme« med »party government«.
- *Jessop* har ganske vist forsøgt at diskutere problemet om forholdet mellem funktionelle og parlamentarisk-statslige principper for repræsentation og politikudøvelse i sammenhæng med politøkonomiske problemstillinger. Hans overvejelser er imidlertid mundet ud i en bestemmelse af corporatism som *statsform*, som er så skematisk, at den på trods af alle polit-økonomiske begrundelser minder en hel del om de tidligere juridisk-politologiske statsformsbestemmelser¹⁰.

De generaliserede bestemmelser, vi har nævnt, er ganske vist forskellige i deres samfundsmæssige placering af problemet og i den måde, hvorpå de begrundes; men metodisk set er de derimod identiske i deres struktur. Dette er især blevet fremhævet af *Panitch*. Hos først og fremmest *Winkler*, *Schmitter* og *Jessop* ser han

10. *Jessop* har i mellemtiden relativiseret sin ansats, idet han forsøger at reformulere *corporatism*-problematikken ved hjælp af de kategorier, der benyttes i »*Gramsci*-debatten« (1979a). I et bidrag om den britiske stats udvikling analyserer han først og fremmest *corporatism* i forbindelse med de industrielle relationer i Storbritannien (1980).

»en fælles tendens til at give paradigmatisk definitioner af korporatisme i form af ideal-typer, og til at henføre disse definitioner til totale systemer, systemer, som aldrig har eksisteret som beskrevet. De er blot logiske konstruktioner, som er skabt for at kunne fremstå som alternativer til kapitalisme, pluralisme eller parlamentarisme. Denne form for abstraktion er meget forskellig fra den fremgangsmåde, hvor man abstraherer de grundlæggende egenskaber ved en given eksisterende struktur og ser bort fra de historiske og ydre forhold for at nå frem til det grundlæggende forhold, som kan siges at definere strukturen. I forbindelse med korporatisme har vi i stedet set en form for »abstraktion«, som benytter sig af ekspansion i stedet for kontraktion, dvs. en form, som på grundlag af bestemte strukturer udvikler en definition af et helt system, hvad enten der er tale om interesseformidling, statsform eller produktionsmåde. Skønt det sædvanligvis straks indrømmes, at et fuldstændigt korporatistisk system aldrig har eksisteret, og at man mere eller mindre beskæftiger sig med blandingsystemer, gør man ikke desto mindre den antagelse - forankret i selve definitionen - at det er en del af korporatismens natur at udvikle sig i retning af et fuldstændigt system. For at underbygge dette ville det være nødvendigt med en dynamisk historisk teori, som kunne bestemme betingelserne for korporatistiske strukturers udbredelse gennem hele systemet. En sådan teori er ikke blevet fremlagt i blot en af de alternative ansatser.« (*Panitch 1979a*)

Disse metodiske principper for konstruktion af totalitetsbestemmelser for samfundsmæssige delsystemer forklarer ikke blot den begrebsmæssige forvirring i debatten, hvilket var *Panitchs* ærinde. Af hans henvisninger fremgår det desuden klart, at vanskelighederne ved at påvise de givne begrebers empiriske håndgribelighed er begrundet i begreberne selv.

2.5. Debattens selvblokering

Hidtil har det ikke kunnet eftervises, at påstanden om en (ny) korporatisme er andet end en »stor« hypotese. Man har forsøgt og forsøger at fastslå dens empiriske håndgribelighed ved en fremgangsmåde, som metodisk blot har karakter af illustrationer, som desuden for det meste er formuleret som tendensudsagn. Dette er ikke den eneste grund til, at henvisningerne til fremvæksten af korporatisme-strukturer er utilstrækkeligt dokumenterede; begrebernes og problemkompleksernes heterogenitet indebærer nemlig desuden, at disse henvisninger samlet bevæger sig gennem empirien som en labyrint. Dette er ikke mindst tilfældet når de med henblik på en

komparativ analyse forholder sig til udviklingstendenser eller udviklingsfaser i forskellige vesteuropæiske kapitalistiske demokratier. Ganske vist kan man for enkelte strukturer henvise til mere eller mindre sikre empiriske fund; men generaliseringen af disse strukturer til totalitetsbestemmelser er imidlertid uden empirisk begrundelse. De idealtypiske konstruktioner er altså at betragte som et produkt af adskillelsen mellem den historisk-empiriske analyse og den begrebsmæssige formulering.

De generaliserede bestemmelser optræder imidlertid som udgangspunkt for forsøg på en historisk-empirisk efterprøvning af corporatismesen. Undertiden synes det som om, man i denne forbindelse går frem efter »ønskekvist«-princippet: udrustet med de foreliggende corporatism-definitioner går forskningen på jagt efter corporatistiske strukturer; de foreliggende bestemmelser lægges som forudfattede raster ned over den samfundsmæssigt-politiske virkelighed¹¹. Idet *rasterne* kun forholder sig til bestemte samfundsmæssige delområder og problemfelter, må de på den ene side fremstå som værende *for snævre*, fordi de ikke kan omfatte alle de problemer, som må anses for at være corporatism-relevante; da disse raster på den anden side generaliserer bestemte strukturer, fremstår de imidlertid også som værende *for brede*, fordi de bestandig kommer til kort overfor empirien: de viser sig at være inadækvate almengørelser af den konkrete udformning af både det økonomiske system, det politiske system og interesseformidlingssystemet (jvf. *Nedelmann/Meiers* kritik af *Schmitter* og *Nuschelers* af *Winkler*).

3. Den samfundsmæssige politikorganisation som referenceramme for korporative strategier og strukturer: Forslag til en re-orientering af corporatism-analysen.

Efter min opfattelse er det kun muligt at overvinde den ovenfor begrundede (selv-)blokering af debatten, hvis man opgiver disse raster (begreber), som på én gang fremstår som for snæver og for bred. På den ene side drejer det sig om at udvikle begreber for en corporatismanalyse, som ikke snævert forholder sig til enkelte delområder og problemfelter indenfor den samfundsmæssige politikorganisering; på den anden side skal en »ny

11. Temaerne for de talløse konferencepapirer og tidsskriftbidrag rækker fra »Corporatism i Island« til »Corporatism i USA«.

corporatism« ikke forstås som et »særligt« system, men derimod som *fremvæksten af korporative strukturer indenfor den eksisterende organisering af herredømmet*. I forhold til de hidtil kritiserede begreber er det altså nødvendigt at foretage både en *udvidelse* og en *specificering* af *corporatism*-analysen.

3.1. »Still the century of corporatism?«

Efter min mening kan debattens aktuelle stade kun overvindes, hvis man i stedet for

- 1) den hidtidige formelle og generaliserende typologisering og dennes »taksonomiske forfining« og
- 2) den pragmatiske fokusering på analysen af enkelte politik- og samskudsstrukturer

forsøger at skabe klarhed over og tilegne sig corporatismens karakteristika og problemdimensioner. Efter vort skøn må sådanne forsøg tage udgangspunkt i den corporatism-form, som indtil idag både som forbillede og som realitet er fremstået med størst klarhed: *korporativismen*, som den især kendes fra 20'erne og 30'erne. Selv om ordet *korporativisme* allerede terminologisk adskiller sig fra denne form, er det alligevel netop gennem dette problem- og analysekompleks, at *Schmitters* spørgsmål »Still the century of corporatism?« (1974) får sin mening. For *Schmitter* er *korporativismen* (i sin »historiske« form, men også som den eksisterede i Spanien og Portugal til op i 70'erne) en særlig *undertype* af *corporatism*, som han kalder *state corporatism* - til forskel fra *societal corporatism*, som efter hans mening kendetegner den aktuelle interesseorganisering og -politik i de kapitalistiske demokratier i Vesteuropa. Netop fordi man i dag taler om både en *neo-korporativisme* (f.eks. på den vesttyske venstrefløj; jvf. *Kastendiek* 1980: 82-85) og en *ny corporatism* (den her diskuterede debat), er det ikke muligt at etablere en sammenhæng mellem tidligere og aktuelle former ved hjælp af et abstrakt og generaliseret overgreb (som i den hidtidige debat), men kun gennem en konkret historiskempirisk sammenligning. Til dette formål kan man opløse *Schmitters* »store spørgsmål« i følgende (del-)spørgsmål:

Er der tale om *neo-korporativisme* eller om en *ny corporatism* hvis (fordi)

- 1) man kan konstatere at korporative strategier og strukturer, som især er blevet udbredt, observeret og kritiseret i forbindelse med de autoritære

- eller fascistiske regimer fra tiden mellem de to verdenskrige, *fortsat eksisterer eller opstår på ny?*
- 2) der i stedet i liberale demokratier er opstået *tilsvarende, sammenlignelige eller funktionsækvivalente strategier og strukturer?*
- Det første spørgsmål drejer sig om den eventuelle (fortsatte) eksistens af de særlige træk, som kendetegner *state corporatism* hhv. *den autoritære korporatisme*; det andet om udviklingen af en (anden) form for korporatisme, som adskiller sig fra de førstnævnte. De to former kan ikke på forhånd betragtes som eksklusive alternativer i en realanalytisk sammenhæng. Man kan altså yderligere stille spørgsmålet:
- 3) Kan man i en (eventuel) neo-korporativisme/ny korporatisme iagttage momenter af begge former?

Det postulat, at man må analysere begge former, hævdes særlig tydeligt af netop *Schmitter*, som ganske vist »realiserer« det på den formaliserende generaliserende måde, vi har beskrevet ovenfor. Denne skelnen og dermed også de heraf følgende perspektiver for undersøgelsen af korporative strukturers kontinuitet og forvandling forflygtiges imidlertid i de fleste bidrag efter *Schmitter* - så vidt jeg kan se ikke mindst i den vesttyske *korporatismus*-debat. Således peger f.eks. *Lehmbruch* på nødvendigheden af »en analyse af den autoritære korporatisme af fascistisk observans«: den åbner op for en »videnskabeligt frugtbar typologisk differentiering« (*Lehmbruch 1979d: 52f*). Denne (temmelige instrumentelle) erkendelsesinteresse realiseres imidlertid kun i begrænset omfang; henvisningen til den »autoritære korporatisme« har egentlig kun den funktion at opstille nogle kriterier ved hjælp af hvilke man på forhånd kan afgrænse den »liberale korporatisme« i forhold til »'stænderordenens' romantisk-reaktionære program« (*Lehmbruch 1979d: 53*). Derefter kaster argumentationen sig raskt over aktuelle forhold og udviklingstendenser, som har peget i retning af en ny, dvs. en liberal, korporatisme. Således erstatter henvisningerne til et »historisk begreb« den historiske analyse.

3.2. En korporatisme-analyses problemdimensioner

Det viser sig meget hurtigt, hvor partielle og reducerede begreberne *state corporatism* og *autoritær korporatisme* er, hvis man anvender dem på korporativismen i 20'erne og 30'erne. De her fremherskende modeller og realiseringsforsøg kan nemlig ikke betragtes som programmer, som forholder sig til enkelte delområder eller problemfelter, og deres samfundspolitiske målsætninger og implikationer forbyder simpelthen enhver formaliseren-

de-generaliserende betragtningsmåde. Korporativismens mål var den *politiske re-organisering af samfundet*, og den klassepolitiske intention var entydigt *rettet mod arbejderbevægelsen(s organisationer)*. Korporativisme skulle være et alternativ til

- 1) de liberal-demokratiske principper for repræsentation og de muligheder de gav for en politisk artikuleret og ført klassekamp, altså til det bestående *partisystem* og til *parlamentarisme*;
- 2) til den markedsøkonomisk orienterede produktions anarki, som - under de dengang eksisterende verdensøkonomiske betingelser - var en trussel for de nationale økonomiers internationale konkurrenceevne, altså til »fri« *økonomiske konkurrence*;
- 3) til former og resultater af konflikten mellem de socio-økonomiske grupper(s)/klasser(s organisationer), altså til *økonomisk klassekamp*.

I overensstemmelse hermed sigtede de korporativistiske modeller og realiseringsforsøg mod

- 1) en reorganisering af det *politiske system*;
- 2) en restrukturering af *nationaløkonomien* i retning af en tilpasning af branchestrukturen til verdensmarkedsbetingelser;
- 3) en regulering og ordning af *forholdet mellem lønarbejde og kapital* hhv. deres organisationer.

Modellerne og realiseringsforsøgene var langt fra identiske, hverken i metode, i rækkevidde eller i hvor de lagde vægten (f.eks. fandtes i forbindelse med reorganiseringen af det politiske system meget forskellige forestillinger om en afskaffelse af parlamentet, om dets delvise bibeholdelse i form af et flerkammerssystem eller om dets forvandling gennem en nyordning eller ensretning af partisystemet). Fælles for alle væsentlige opfattelser var imidlertid forestillingen om et »korporativt system«, som skulle forene og harmonisere producentgrupperne og sammenfatte dem i »korporationer«, som så igen skulle udgøre den statslige og den økonomiske ordens bærende konstitutive enheder (se i denne forbindelse og i forbindelse med de forskellige opfattelser *Mayer-Tasch* 1971). *Korporativisme var altså efter sit mål og sin intention en særlig klasse-»harmonisk« konstruktion af stat og samfund, som byggede på en direkte og organiseret sammenkædning af politiske, økonomiske og sociale forhold.*

Netop denne »totalitets-betragtning« er imidlertid faldet som offer for den fagopdeling og parcellering af den aktuelle korporativisme-debat, som blev fremhævet i afsnit 2.2. De forskellige ansatser generaliserer korporativisme på

bestemte, givne problemniveauer, uden dog at kunne forstå dem som problemdimensioner af det »komplekse fænomen« (*Lehmbruch*). I det mindste i forhold til korporativismen i 20'erne og 30'erne må man således betegne de hidtidige centrale begreber i corporatism-debatten som reduktionistiske¹².

Hvis man imidlertid accepterer, at en adækvat analyse af corporatism også må omfatte state corporatism/korporativisme, og ikke mindst, hvis man accepterer, at spørgsmålet om en neokorporativisme hhv. en ny corporatism må formuleres med henblik på den historisk klareste form, må man også bibeholde »totalitets-betragtningen« som *problemramme* for forsøgene på at analysere og bestemme en moderne (societal/liberal) corporatism. Dette betyder ikke, at man skal foregribe de mulige resultater af en endnu langt fra afsluttet analyse af den aktuelt eksisterende corporatism. Det kunne jo vise sig, at en moderne corporatism ikke er/behøver at være så gennemorganiseret, som den tidligere model tenderede til. For mig drejer det sig i første omgang kun om, at tydeliggøre det indsnævrede corporatismbegreb, som allerede er indeholdt i analysens udgangspunkt.

3.3. Korporativt system eller et net af korporative strukturer?

Jeg taler om en »totalitets-betragtning« som en problemramme for corporatism-analysen, fordi et totalt corporatism-begreb ikke lader sig formulere som *virkelighedsantagelse*. Selv i den italienske, tyske, spanske, portugisiske etc. fascisme var der kun tilløb til en realisering af de programatiske udkast til et korporativt system/en korporativ stat. Det er i endnu mindre grad berettiget at karakterisere de kapitalistiske demokratiers samfundsmæs-

12. Efter *Schmitters* kriterier for en *state corporatism*, skulle f.eks. det fascistiske Italiens »korporativstat« betegnes således: et interesseformidlingssystem(!), som i sine væsentlige bestanddele er organiseret i forbund,
- hvis antal fastsættes af staten,
 - som på grund af statslige undertrykkelse koncentrerer sig om bestemte forbundsmål, og som ikke konkurrerer indbyrdes,
 - som har tvangsmæssigt medlemskab, fastsat i arbejdslovgivningen eller i en anden officiel forordning,
 - som på grund af en statsligt pålagt centralisering eller på grund af administrativ afhængighed af staten er hierarkisk strukturerede,
 - som under statsligt opsyn har opdelt sig efter fag- eller standskategorier,
 - som er sikret statslig anerkendelse,
 - som af staten har fået tildelt monopol på at repræsentere deres særlige medlemsskare (*Schmitter* 1979b: 96f; 1974: 102-105).
- At denne operationaliserbare bestemmelse (jvf. afsnit 2.3.) er resultat af en hel række af forudgående operationer/amputationer behøver vel ikke at blive nærmere begrundet.

sige politikorganisation som helt igennem (neo-)corporatist eller (neo-)korporativistiske, i hvert tilfælde ikke hvis man hermed mener en bred (organisk) gennemorganisering af samfunds- og statsstrukturen efter korporative principper. Hvis vi alligevel opstiller et »totalitets«-begreb, hvad enten det sker i form af et forsøg på at kombinere de hidtidige delbegreber til et metabegreb¹³ eller i form af et forsøg på at formulere den tidligere model for en autoritær corporatist/korporativisme som et generelt begreb, ville vi blot fortsætte, hvad *Leo Panitch* med rette har kritiseret: »en samlet tendens til at give paradigmatisk definitioner af korporatisme i form af ideal-typer, og til at henføre disse definitioner til totale systemer - systemer, som aldrig har eksisteret som beskrevet.« (*Panitch* 1979a; citeret ovenfor i afsnit 2.4.)

Når det altså ikke er muligt at betragte corporatist som et »særligt system« på »subsystem«-niveau, dvs. på samme niveau som enkeltstående samfundsmæssige delområder (jvf. afsnit 3.2.), og når man heller ikke, som jeg lige har påpeget, kan gå ud fra eksistensen af et totalt »korporativt system«, så vil det sikkert være fornuftigt helt at opgive forestillingen om, at corporatist kan forstås som et system - i hvert tilfælde for så vidt angår konkrete udformninger af samfund og stat. System-definitioner af corporatist kan kun formuleres som *ideal-typer*, som når de »anvendes« i realanalyse-sammenhæng, straks må forsynes med tillægsantagelser. *Panitch's* bemærkninger om, at fremvæksten af corporatist blot udgør en *tendens* er et eksempel på en sådan tillægsantagelse, som iøvrigt også er immuniserende. Som en anden, ligeledes udbredt, tillægsantagelse kan vi nævne tesen om, at en konkret samfundsmæssig politik-organisering for det meste er en »blandingsform« af flere forskellige idealtypiske organiseringer af herredømmet. Vi har allerede nævnt (jvf. afsnit 2.5.) et af resultaterne af denne tese om en »blandingsform«, nemlig den analyse måde, som består i at klassificere virkelige strukturer efter på forhånd udviklede raster. I modsætning hertil kan man formodentlig betragte det som et positivt skridt, hvis analysen gør »blandingsformerne« selv til undersøgelsesgenstand og -udgangspunkt uden først at »bestemme« dem ved hjælp af ideal-typer. *Korporative strukturer*, om hvis eksistens der i det mindste i den her kommenterede debat hersker enighed, skal altså ikke forstås og undersøges som dele/momenter af et eller andet corporatist-system, men derimod *som dele/momenter af en given eksisterende samfundsmæssig politikorganisering*.

13. For et sådant forsøg se *Cawson* 1978, som har kombineret *Winklers* og *Schmitters* definitioner med hinanden.

En sådan udvidelse af tema og problemstilling åbner samtidig op for en specificering af korporative strukturer: den konkrete historiskempiriske analyse behøver ikke længere at lade sig blokere af, at sådanne strukturer eksklusivt skulle placeres indenfor enkelte delområder eller -systemer, men kan nu koncentrere sig om korporative organiseringsforsøg på forskellige niveauer og *problemområder* indenfor stat og samfund (jvf. *Kastendiek* 1979 a og b; *von Alemann/Heinze* 1979b). Til forskel fra mange andre, som sætter lighedstegn mellem korporatisme og treparts-strukturer på topniveau, har f.eks. *Leo Panitch* fremhævet, at korporatisme kunne være et meningsfyldt problem at tage stilling til, hvis man dermed mener »en politisk struktur indenfor den fremskredne kapitalisme, som integrerer organiserede socioøkonomiske producent-grupper gennem et system af repræsentation og samarbejde på *lederskabs-niveau* og mobilisering og social kontrol på *masseniveau*« (*Panitch* 1977: 66; mine understregninger); Arthur Wassenberg (1978a og b) har foreslået at man differentierer og specificerer de korporative strukturer som forekommer i forbindelse med organisering og beherskelse af de økonomiske processer og industrielle relationer, efter

- et mikro-niveau (bedrift, virksomhed),
- et meso-niveau (branche, region) og
- et makro-niveau (central-statslige instanser og overordnede sammenlutninger).

Angående de forskellige *politik-felter*, hvor man kan iagttage korporative strategier og strukturer, skal vi her blot understrege, at de - i modsætning til hvad man sædvanligvis antager - ikke kun findes indenfor det indkomstpolitiske område, hvor de øvrigt sikkert heller ikke gør sig gældende med større vægt, og heller ikke kun indenfor området af industrielle relationer i snæver forstand. Man kan i denne forbindelse henvise til undersøgelser af korporatisme i England, hvor det netop understreges, at industripolitikens organisering i bred forstand er præget af korporative eller i det mindste treparts-strukturer; vi kan også her gøre opmærksom på den nyere tyske diskussion om neokorporatisme, som lægger større vægt på strukturpolitikken end på indkomstpolitikken (jvf. *Kastendiek* 1980, 83 og 102).

I forbindelse med denne ansamling af korporative strukturer på forskellige niveauer og politikfelter må man undersøge, om der indenfor den eksisterende organisering af herredømmet i de kapitalistiske demokratier i Vesteuropa har udviklet sig et *net af korporative strukturer*, som gensidigt påvirker, kompletterer og understøtter hinanden. Spørgsmålet om for det

første et sådant nets indre sammenhæng og for det andet dets betydning for og indflydelse på den eksisterende organisering af herredømmet kunne da betragtes som en hovedopgave for korporatism/korporativisme-analysen.

3.4. Korporative strategier og strukturer som forsøg på at forbinde det økonomiske og det politiske herredømme

Ved besvarelsen af dette spørgsmål om korporative strategier og strukturers forhold til hinanden og om deres sammenhæng med kapitalistiske demokratiers samfundsmæssige politikorganisation kan man, så vidt jeg kan se, gå i to forskellige *analyseretninger*:

Den *første* følger den antagelse, at de hidtil hævdede eller fastslåede korporative strukturer i det økonomiske og politiske system hhv. i »intereseformidlings-systemet« (på en måde, som behøver en nærmere bestemmelse) svarer til hinanden, således at den samfundsmæssige udviklingstendens (som også behøver en nærmere bestemmelse) giver anledning til den samme eller til en parallel strukturel ændring i de forskellige »subsystemer«. Dette forudsætter naturligvis, at den hidtidige *alternativ* tilskrivning af korporative strukturer til et af de forskellige »subsystemer« opgives, hvilket også som totalsystemmæssig problematisering ville udgøre et fremskridt i forhold til den hidtidige opdeling af samfundsmæssige sammenhænge (jvf. afsnit 2.1.). På den anden side ville fremskridtet være begrænset af, at korporative strukturer stadigvæk blev betragtet som tilhørende enkelte »subsystemer« (selv om der her er tale om flere).

Den *anden* analyseretning, som jeg selv er fortaler for, opgiver i modsætning hertil helt at rubricere korporative strukturer i enkelte delsystemer, for i stedet at interpretare korporative strukturer som *forsøg på direkte og organiseret at sammenknytte samfundsmæssige delområder*. Denne forklaringsansats går ud fra, at den karakterisering af korporativistiske modeller, som blev givet i afsnit 3.2., også er gyldig for korporative strukturers fremvækst i de kapitalistiske demokratiers samfundsmæssige politikorganisation (hvilket ikke betyder, at de forskellige forsøg på at gennemføre en direkte og organisatorisk sammenknytning af det samfundsmæssigt-økonomiske og det statsligt-politiske herredømme nødvendigvis er identiske; jvf. forskellen mellem en societal og en state korporatism hos *Schmitter* og tilsvarende differentieringer hos andre forfattere).

I første omgang kan vi konstatere, at den forklaringsansats, jeg har foreslået, understøttes af mange af de hidtidige korporatismanalyser

og -diskussioners (enkelt-)resultater: på trods af, at det sædvanlige corporatism-begreb forholder sig til et (del-)system, altså på trods af den eksklusive placering af en formodet (ny) corporatism i det økonomiske eller i det politiske system eller i »interesseformidlings-systemet« beskæftiger man sig alligevel til stadighed med »bestemte relationsmønstre« (jvf. Lehmbruch-citatet i afsnit 2.2.), især mellem økonomiske og politiske aktører, dermed også mellem politik og økonomi hhv. stat og økonomi. Det er derfor nærliggende at betragte denne relation som et alment træk ved korporative strukturer.

Det skal så undersøges, om korporative strukturer hjælper (skal hjælpe) med at »løse« et problem, som er et iboende moment i et kapitalistisk udformet samfund: problemet med at etablere en sammenhæng mellem samfundsmæssige delområder eller sfærer, som er eller skal være »relativt autonome«. Iøvrigt definerer kapitalistiske demokratier jo sig selv som samfundsindretninger, hvor herredømme- og magtrelationerne er uddifferentierede i sociale, økonomiske og politiske relationer, som også skiller sig ud institutionelt (at dette ikke blot er en »illusion«, er grundigt blevet diskuteret i den såkaldte »statsudlednings-debat«, som jo i stor udstrækning ikke var en statsdebat i snæver forstand, men en marxistisk kontrovers over forholdet mellem politik og økonomi i det borgerlige samfund; jvf. bl.a. *Blanke/Jürgens/Kastendiek* 1975; især kap. 16-19). Dermed opstår et permanent problem, nemlig at etablere den samfundsmæssige syntese, og den instans, som skal løse dette problem fremstår indenfor de forskellige samfundsteoretiske positioner som hhv. staten, det politiske system, kapitalen etc. Selv om det var muligt teoretisk at begrunde, at denne syntese ikke kan betragtes som en permanent ex post-handling, som afstemmer udviklingen i de forskellige samfundsmæssige områder/sfærer efter hinanden, men derimod så at sige som en forudgående indbyrdes afhængighed mellem delområderne/sfærene, som en i det borgerlige samfund systematisk nedlagt »indre formidling« især mellem politik og økonomi (jvf. på ny *Blanke/Jürgens/Kastendiek* 1975), opstår det problem, hvilke direkte forbindelser mellem de enkelte sfærer denne syntese er henvist til: den »indre formidling« virker jo ikke blot som en »invisible hand«, men konstituerer sig i personers, gruppers, klassers og samfundsmæssige institutioners konkrete handlinger.

Dette problem fremstår i skærpet form i faser af den samfundsmæssigt-politiske udvikling, hvor den kapitalistiske samfundsmæssiggørelses »normalitet« er truet, hvad enten der er tale om tider, hvor den trues udefra

(krig), tider med en kriseagtig økonomisk udvikling og/eller tider, hvor klassekonflikten er tilspidset. I forbindelse med den aktuelle corporatism-diskussion er det ofte blevet påpeget, at det netop er i en sådan situation, at kravet om en »sammenfatning af alle samfundsmæssige, økonomiske og politiske kræfter« har fundet og finder udtryk i korporative strukturer og strategier. Der tænkes her ikke blot på autoritære eller fascistiske forestillinger om en ophævelse af demokratiske forfatningsprincipper. Det gælder også for kapitalistiske demokratier især siden den første verdenskrig (jvf. *Bowen 1947; Maier 1975; Harris 1972; Middlemas 1979*). Åbenbart viser det sig også i disse samfund bestandig »historisk« nødvendigt direkte og undertiden endog institutionelt at sammenfatte separat organiserede sociale, økonomiske, politiske, ideologiske etc. herredømmerelationer¹⁴. På grund af sin idealtypiske modstilling af på den ene side kapitalisme, pluralisme og parlamentarisme og på den anden side corporatism har corporatism-debatten ikke engang været i stand til at stille det spørgsmål, om de korporative strukturer, som man betragter som »systemfremmede« for de kapitalistiske demokratier, under visse omstændigheder kan betragtes som kendetegnende for netop dette herredømme-system.

4. Afsluttende bemærkninger

At forsøgene på at forpligte de samfundsmæssige »producentgrupper« til at følge klasseharmoniske former for samarbejde og konfliktregulering især er rettet mod fagforeningerne¹⁵, skyldes ikke, at der her er tale om en vigtig »interessegruppe«; den korporative båndlæggelse af fagforeningerne er til stadighed nødvendig, fordi de udgør *den* økonomiske masseorganisering og fordi de forsvarer »massernes« økonomiske interesser. Som sådan står de ikke blot overfor kapitalen og dens organisationer; som *masseorganisationer*

14. Heller ikke i den (vest-)tyske samfundsvidenskab er dette nogen ny tese. Den forekommer først og fremmest i den genoptagne debat om en »organiseret kapitalisme« (*H.A. Winkler 1974*), i teorierne om den »den statsmonopolistiske kapitalisme« eller om »sen-kapitalismen«. Det er/ville sikkert være en vigtig opgave, endnu engang at gennemarbejde disse teorier i forbindelse med problemstillingen *corporatism/korporativisme*. *Schmitters* forsøg herpå er helt utilstrækkeligt (jvf. *Schmitter 1977*).
15. Jvf. især *Panitchs* og *Crouchs* værker, der fremhæver dette problems centrale placering i forbindelse med *corporatism*, og dermed gennembryder den formaliserede og afproblematiserede betragtningsmåde, som har domineret i den hidtidige debat; jvf. endvidere *Streecks* værker, hvis udsagn imidlertid ofte er organisationssociologisk indsnævrede. For et forsøg på med Vesttyskland som eksempel at eftervise tesen om »fagforeningernes inkorporering« se *Hans Kastendiek, Hella Kastendiek, Hugo Reister 1981*.

står de også potentielt i et konkurrence- og konfliktforhold til partier/regeringer/ statsapparater, som jo gør krav på at (ville) være »massernes« *politiske* repræsentanter eller »beskyttere«. Efter min opfattelse er corporatism/korporativisme-analysens vigtigste problemstilling, at undersøge hvorledes man også i de (eksisterende) kapitalistiske demokratier forsøger at oprette korporative strukturer i form af særlige »masseintegrationsstrategier« (*Hirsch/Roth 1977*) for den samfundsmæssigt-politiske orden.

Netop dette problem er imidlertid stort set blevet negligeret i de hidtidige »strukturanalyser« af (den nye) corporatism (jvf. afsnit 2.3.). Formodentlig var det netop kun på grund af den formalisering og samfundspolitiske afproblemativering af korporative strukturer, som jeg tidligere har beskrevet, at det var muligt med held at udbrede det »nye tema«. Dette fremgår også af den vesttyske samfundsvidenskabs forhold til corporatism-debatten. Den begyndte således først-efter årtiers afstandtagen - at beskæftige sig med spørgsmålet om eksistensen af korporative strukturer, efter at dette spørgsmål var blevet støbt i relativt tillidvækkende (sprog-)former og analyse-begreber.

Oversat af Mogens Andersen fra Ulrich von Alemann (ed.) *Neokorporatismus*, Frankfurt a. M. 1981.

Litteratur

- Alemann, U.v., Heinze, R.G., 1979 a: Auf dem Weg zum liberalen Ständestaat?. Einführung in die Korporatismusdiskussion, in: dies., 1979c, s. 38ff.
- Alemann U.v., Heinze, R.G., 1979 b: Neo-Korporatismus. Zur neuen Diskussion eines alten Begriffs, in: Zeitschrift für Parlamentsfragen, Jg. 10, Heft 4, s. 469ff.
- Alemann U.v., Heinze, R.G. (Hg.), 1979 c: Verbände und Staat. Vom Pluralismus zum Korporatismus. Analysen, Positionen, Dokumente, Opladen, 2. opl. 1981.
- Beer, S. 1969: *Modern British Politics*, London (1. gang 1965).
- Benn, T., 1979: *Arguments for Socialism*, London.
- Benn, T., 1980: The mandarins in Modern Britain... in: *The Guardian*, 4.2. 1980, s. 9.
- Blanke, B., Jürgens, U., Kastendiek, H., 1975: *Kritik der Politischen Wissenschaft*, 2 bd., Frankfurt/New York.
- Bonnett, K., 1978: *Corporatist Developments in Advanced Capitalist Society: Competing Theoretical Perspectives*, bidrag til SSRC Institutionalisation Conference på Institute of Development Studies University of Sussex, sep. (mangfoldiggjort manus).
- Bowen, R.H., 1947: *German Theories of Corporative State*, New York.
- Cawson, A., 1978: *Pluralism, Corporatism and the Role of the State*, in: *Government and Opposition*, vol. 13, no. 2, s. 178ff.
- Crouch, C., 1977: *Class conflict and the Industrial Relations Crisis. Compromise and Corporatism in the Politics of the British State*, London.
- Crouch, C., 1979 a: *The Politics of industrial Relations*, London/Glasgow.
- Crouch, C., 1979 b: *The State, Capital and Liberal Democracy*, in: ders., (udg.), *State and Economy in Contemporary Capitalism*, London, s. 13ff.
- douglas, J., 1976: *Review Article: The overloaded Crown*, in: *British Journal of Political Science*, vol. 6, s. 483ff.
- Harris, N., 1972: *Competition and the Corporate Society. British Conservatives, the State and Industry 1945-1964*, London.
- Heisler, O., 1979: *Corporate Pluralism Revisited: Where is the Theory?*, in: *Scandinavian Political Studies*, vol. 2, new series, No. 3, s. 277ff.
- Hirsch, J., Roth, R., 1977: *Von der ökonomischen zur politischen Krise. Perspektiven der Entwicklung des Parteiensystems in der BDR*, in: *links* 92, oktober, s. 9ff.
- Jessop, B., 1978 a: *Capitalism and Democracy: The Best Possible Political Shell*, in: G. Littlejohn (udg.), *Power and the State*, London, s. 10ff.
- Jessop, B., 1978 b: *Corporatism, Fascism and Social Democracy*, papir til ECPR-Workshop »Corporatism in Liberal Democracies« i Grenoble, april, revideret udgave in: Schmitter, Lehmbruch, (udg.), 1979.
- Jessop, B., 1979 a: *Corporatism as Passive Revolution: a discussion paper*, papir til CSE-konference sommeren 1979. (Mangfoldiggjort manus).
- Jessop, B., 1980: *The Transformation of State in Postwar Britain*, in: Scase, R., ed., *The State in Western Europe*, London: Croom Helm.
- Kastendiek, Hans, 1979 a: *Konzeptionelle Probleme der Korporatismus-Analyse*, papir til 10. Arbeitstagung des Arbeitskreises »Parteien - Parlamente - Wahlen« der Deutschen Vereenigung für Pol. Wiss. in Neuss, (mangfoldiggjort manus).
- Kastendiek, Hans, 1979 b: *Corporatist Structures - an Organizational Network of Economic and Political Relations*, papir til ECPR-Workshop »Authority in Industrial Societies« i Bruxelles, april, (mangfoldiggjort manus).
- Kastendiek, Hans, 1980: *Neokorporativismus? Thesen und Analyse-Konzepte in der westdeutschen Diskussion und in der internationalen »corporatism«-Debatte*, in *PROKLA* 38, 10. årg., april, s. 81ff.

- Kastendiek, Hans, Kastendiek, Hella, Reister, Hugo, 1981: Inkorporierung der Gewerkschaften? in: *Alternative Wirtschaftspolitik* 3, Argument-Sonderband, Berlin.
- Lehmbruch, G., 1974: *Consociational Democracy, Class Conflict and the New Corporatism*, papir til Round-Table i International Political Science Association i Jerusalem, sep., in: Schmitter/Lehmbruch, (udg.), 1979.
- Lehmbruch, G., 1976: *Liberal Corporatism and Party Government*, Revised version of a paper presented to the IPSA World Congress, Edinburgh, s. 50.
- Lehmbruch, G., 1977: *Liberal Corporatism and Party Government*, in: *Comparative Political Studies*, vol. 10 no. 1, april, s. 91ff. in: Schmitter/Lehmbruch, (udg.), 1979.
- Lehmbruch, G., 1978: *Corporatism, Labour and Public Policy*, papir til symposiet »Social Policies in Comparative Perspective« 9. verdenskongres for sociologi i Uppsala, august, (mangfoldiggjort manus).
- Lehmbruch, G., 1979 a: *Concluding Remarks: Problems for Future Research*, in: Schmitter, Ph. Lehmbruch (udg.), *Trends Toward Corporatist Intermediation*, London/Beverly Hills: Sage, s. 299ff.
- Lehmbruch, G., 1979 b: *Wandlungen der Interessenpolitik im liberalen Korporatismus*, in: Alemann, U.v., Heinze, R.G. (1979 c), s. 50ff.
- Lehmbruch, G., 1979 c: *Parteiensystem und Interessenverbände in der Politikentwicklung*, in: Matthes, J. (udg.), *Sozialer Wandel in Westeuropa*, Frankfurt/New York, s. 591ff.
- Lehmbruch, G., 1979 d: *Einige Entwicklungslinien und Probleme in der »Korporatismus« Diskussion*, papir til 10. Tagung des Arbeitskreises »Parteien-Parlamente-Wahlen« der Deutschen Vereinigung für Pol.Wiss. in Neuss, (mangfoldiggjort manus).
- Maier, Ch. S., 1975: *Recasting Bourgeois Europe, Stabilization in France, Germany and Italy in the Decade after World War I*, New Jersey.
- Marsh, D.W., Grant, W., 1977: *Tripartism: Reality or Myth?* in: *Government and Opposition* vol. 12, 1977, s. 194ff.
- Mayer-Tasch, P.C., 1971: *Korporativismus und Autoritarismus. Eine Studie zu Theorie und Praxis der berufsständischen Rechts- und Staatsidee*, Frankfurt.
- Meier, K.G., 1978: *Corporatism and Interest intermediation. Some Comments on Areas for Research*, papir til ECPR-Workshop »Corporatism in Liberal Democracies« in Grenoble, april 1978, (mangfoldiggjort manus).
- Middlemas, K., 1979: *Politics in Industrial Society. The Experience of the British System since 1911*, London.
- Nedelmann, B., Meier, K., 1977: *Theories of Contemporary Corporatism, Static or dynamic?* in: *Comparative Political Studies*, vol. 10 no. 1, april 1977, s. 39ff. (nu in: Schmitter/-Lehmbruch 1979).
- Nuscheler, F., 1979: *Regierung auf Vereinbarung der »neuen Stände«?* Diskussion und Befund des Korporatismus in Grossbritannien, in: *Zeitschrift für Parlamentsfragen* 10, s. 503ff.
- Offe, C., 1979 a: »Unregierbarkeit«. Zur Renaissance konservativer Krisentheorien, in: Habermas J. (udg.), *Stichworte zur 'Geistigen Situation der Zeit'*, bind 1, Frankfurt am Main, s. 294ff.
- Offe, C., 1979 b: *Die Institutionalisierung des Verbandseinflusses - eine ordnungspolitische Zweckmühle*, in: v. Alemann/Heinze (1979 c), s. 72ff.
- Pahl, R.E./Winkler, J.T., 1974: *The Coming corporatism*, in: *New Society*, 10. okt. 1974, 72-76.
- Pahl, R.E./Winkler, J.T., 1976: *Corporatism in Britain*, in: *The Corporate State - Reality by Myth? A symposium* (sept. 1976), udgivet af Centre for Studies in Social Policy (nu: Policy Studies Institute), London, s. 5ff.
- Panitch, L., 1977: *The Development of Corporatism in Liberal Democracies*, in: *Comparative Political Studies*, vol. 10, no. 1, april 1977, s. 61-90 (nu in: Schmitter/Lehmbruch 1979).
- Panitch, L., 1979 a: *Recent Theorizations of Corporatism: Reflections on a Growth Industry*, papir til den 9. verdenskongres for sociologi, Uppsala, august, (mangfoldiggjort manus).
- Panitch, L., 1979 b: *Trade Unions and the Capitalist State: Corporatism and its Contradictions*, papir til en international conference over »The State and the Economy«, Erindale College, University of Toronto, dec., (mangfoldiggjort manus).

- Rokkan, S., 1966: Norway: Numerical Democracy and Corporate Pluralism, in: Dahl, R.A. (udg.), *Political Opposition in Western Democracies*, New Haven, s. 70ff.
- Ruin, O., 1974: Participatory Democracy and Corporatism: The Case of Sweden, in: *Scandinavian Political Studies*, vol. 9, 1974, s. 171ff.
- Schmitter, Ph. C., 1974: Still the Century of Corporatism? in: *The Review of Politics*, vol. 36 no. 1, jan. 1974, s. 85ff. (nu in: Schmitter/Lehmbruch, udg. 1979).
- Schmitter, Ph. C., 1977: Modes of Interest Intermediation and Models of Social Change in Western Europe, in: *Comparative Political Studies*, vol. 10 No. 1, april 1977, s. 3-6/7-38 (nu in: Schmitter/Lehmbruch, udg. 1979).
- Schmitter, P.C., 1979 b: Interessenvermittlung und Regierbarkeit, in: Alemann, U.v./Heinze, R. G. (udg.), 1979 c, s. 92ff.
- Schmitter, P.C., 1981: Concluding Remarks, in: Lehmbruch, G./Schmitter, P. C.: *Consequences of Corporatist Policy Making*, London: Sage, i.E.
- Schmitter, P.C., Lehmbruch, G. udg., 1979: *Trends Toward Corporatist Intermediation*, London: Sage.
- Shonfield, A., 1965: *Modern Capitalism. The Changing Balance of Public and Private power*, Oxford University Press, London.
- Valentin, F., 1978: Corporatism and the Danish Welfare State, in: *Acta Sociologica (Journal of the Scandinavian Sociological Association)*, Supplement: special issue presented to the 9th World Congress of Sociology, s. 73ff.
- Wassenberg, A., 1978 a: Creeping Corporatism: A Cuckoo's Policy, papir til ECPR-Workshop »Corporatism in Liberal Democracies« i Grenoble, april 1978, (mangfoldiggjort manus).
- Wassenberg, A., 1978 b: The Researchability of Corporatism, papir til den 9. verdenskongres for sociologi, Uppsala, august 1978, (mangfoldiggjort manus).
- Wassenberg, A., 1978 c: Emergent Patterns of Corporatism in the Area of Industrial Policy (industries and nations compared). A Research Proposal, diskussionspapir fra 30.8.1978, (mangfoldiggjort manus).
- Westergaard, J., 1977: Class, Inequality and 'Corporatism', in: Hunt, A. ed., *Class & Class Structure*, London, s. 165ff.
- Winkler, J. T., 1976: Corporatism, in: *Archives Européennes de Sociologie*, vol. 17 no. 1, s. 100f..
- Winkler, J. T., 1977 a: The Corporate Economy: Theory and Administration, in: Scase, R., ed., *Industrial Society: Class, Cleavage and Control*, London, s. 43ff.
- Winkler, J. T., 1977 b: The Coming Corporatism, in: Skidelsky, R. ed., *The End of the Keynesian Era. Essays on the Desintegration of the Keynesian Political Economy*, London/Basingstoke, s. 78ff.
- Litteraturliste fortsat fra side 56:*
- Schudlich 1980: Edwin Schudlich, Zum Verhältnis von gewerkschaftlicher Tarifpolitik und betrieblicher Lohnpolitik, in: *WSI-Mitteilungen Nr. 2/1980*
- Semmler 1981: Willi Semmler, Langfristige Ursachen der gegenwärtigen amerikanischen Krise und neuere Tendenzen in der Wirtschaftspolitik in den USA, in *PROKLA Nr. 42/1981*
- Sengenberger 1978: Werner Sengenberger (Udg.); *Der gesplittene Arbeitsmarkt*, Ffm/New York 1978
- Streeck 1979: Wolfgang Streeck, Gewerkschaftsorganisation und industrielle Beziehungen, in: *Gewerkschaftliche Monatshefte Nr. 11/1979*
- Trentin 1978: Bruno Trentin, Arbeiterdemokratie, Hamburg 1978
- Vetter 1981: Heinz Oskar Vetter, Einigkeit im Grundsatz, Vielfalt in der Praxis, in: *Gewerkschaftliche Monatshefte Nr. 2/1981*
- Weltzmüller 1980: Rudi Weltzmüller, Zur Entwicklung der Löhne und Gehälter in Industrie und Handel - Eine Auswertung der Verdienstatistik, in: *WSI-Mitteilungen Nr. 2/1980* Zeuner 1969: (Bodo Zeuner), Untersuchungsbericht über Betriebsratswahlen in Berlin, cit. in: o.A., »Eine solche Konferenz gab es noch nie«, in: *Der Gewerkschafter*, Nr. 7/1979, S. 20f.

**Andre skrifter af GYÖRKY MARKUS og fra
BUDAPEST-SKOLEN fra Kurasje's Bogimport:**

- * G. Markus: 'Anthropologie' und Marxismus. 176. 88,- kr.
Die Neue Linke in Ungarn, bd. 1, 225 s. 36,- kr.
Die Neue Linke in Ungarn, bd. 2, 190 s. 48,- kr.

Af Agnes Heller.

- * Das Leben ändern - Radikale Bedürfnisse, Frauen, Utopie. 240 s. 79,- kr.
Theorie der Gefühle, 342 s. 79,- kr..
Theorie der Bedürfniss bei Marx, 151 s. 64,- kr.
Instinkt, Agression, Charakter - Einleitung zu einer marxistischen Sozialanthropologie, 176 s. 64,- kr.
Philosophie des Linken Radikalismus, 180 s. 72,- kr.

Af FERENC FEHER & AGNES HELLER:

- * Diktatur über die Bedürfnisse - Sozialistische Kritik osteuropäischer Gesellschaftsformationen, 180 s. 72,- kr.
- * Ungarn '56 - Geschichte einer antistalinistischen Revolution, 180 s. ca. 125,- kr.
(* betyder nyhed)

**INDBETAL BELØBET PÅ GIRO 7 16 60 44,
KURASJE, Krystalgade 16 - Husk at angive titel.**

BEMÆRK ABONNENTER PÅ TIDSSKRIFTET KURASJE FÅR 20% RABAT PÅ ALLE OVENSTÅENDE PRISER - LIGESOM PÅ ALLE ANDRE BØGER FRA KURASJES BOGIMPORT - TEGN DERFOR ABONNEMENT.

György Márkus. En kort præsentation

Preben Kaarsholm

Den ungarske filosof György Márkus, der med artiklen »Fire former for kritisk teori« i dette nummer af *Kurasje* introduceres på dansk, er født i 1934. Han studerede filosofi i Budapest og fra 1953 til 1957 ved Lomonosov-universitetet i Moskva. Sammen med Agnes Heller og Ferenc Fehér udgør Márkus kernen i den såkaldte Budapester-skole, en gruppe af elever af György Lukács, som i slutningen af tresserne og begyndelsen af halvfjerdserne spillede en central rolle i det ungarske kritiske miljø. Men mens Heller og Fehér studerede hos Lukács allerede fra 1954, kom Márkus først ind i dette miljø efter sin hjemkomst fra Moskva i 1957. I et interview fra 1971 hvor Lukács kommenterer sine selvbiografiske notater siger han således om Márkus: »Márkus var for de 75% vedkommende færdigudviklet som menneske, da han kom tilbage fra Moskva. Jeg siger ikke, at jeg ikke har haft indflydelse på ham, men man kan ikke betegne ham som min elev« (G. Lukács: *Gelebtes Denken. Eine Autobiographie im Dialog*, Frankfurt am Main 1981). På trods af denne selvstændighed er Márkus alligevel på mange måder den, der mest overbevisende har videreført det kritiske perspektiv i Lukács' filosofi.

Márkus var fra 1959 tilknyttet filosofiinstituttet ved det ungarske Videnskaberne Akademi. På grund af sit samfundskritiske engagement kom han dog i stigende grad i konflikt med magthaverne. Han blev i 1968 udstødt af kommunistpartiet, og i 1973 blev han afskediget fra akademiet. Herefter levede han af oversættelses- og udgiverarbejde, indtil han i 1977 emigrerede til Australien, hvor han nu er docent i filosofi med universitetet i Sydney. Márkus er gift med den polske sociolog Mária Márkus, som han traf under Moskva-opholdet, og som har skrevet talrige artikler sammen med den tidligere ungarske landbrugs- og statsminister Andreás Hegedüs, der ved siden af Lukács-eleverne spillede en central rolle for udviklingen af den ungarske systemkritik.

György Márkus, som besøgte Danmark i maj 1981, er medlem af redaktionen af tidsskriftet *Praxis International*.

Márkus vigtigste skrifter er de følgende. For det første bogen »*Anthropologie*« und *Marxismus*, som blev skrevet i 1964-65 og siden er kommet i flere ændrede udgaver, således en engelsk fra 1978 og en tysk,

offentliggjort af VSA i Hamborg i 1981. I Vesten blev han først kendt gennem artiklen »Über die erkenntnistheoretischen Ansichten des jungen Marx«, som stod i Alfred Schmidts antologi *Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie* fra 1969. Han var repræsenteret i de første udvalg af Budapester-skole-skrifter, der udkom, *Die neue Linke in Ungarn*, bind 1 og 2, Berlin 1974 og 1976, og *Individuum und Praxis. Positionen der »Budapester Schule«*, Frankfurt am Main 1975. Derudover besørgede han udgivelsen af Lukács' to Heidelbergeræstetikker i Luchterhands værkudgave i 1974. I forbindelse med dette filologiske arbejde skrev han artikler om den unge Lukács, som er tilgængelige i antologien *Die Seele und das Leben. Studien zum frühen Lukács*, Frankfurt am Main 1977, og hvoraf én, »Sjælen og livet. Den unge Lukács og kulturproblemet«, kommer i dansk oversættelse i *Kultur og klasse* nr. 45, efteråret 1982.

Noget af det vigtigste Márkus har skrevet er endnu ikke blevet udgivet. Det drejer sig om ikke mindre end en systematisk kritik af Marx' *Kapitalen*, som han skrev i begyndelsen af 70erne sammen med György Bence og János Kis. Bence og Kis, der stadig bor i Ungarn, har af frygt for deres egen sikkerhed indtil nu holdt udgivelsen tilbage, men det lader til at en engelsk udgave nu endelig er på trapperne.

Den kritiske diskussion af centrale antagelser hos Marx er ført videre i en lang artikel i tidsskriftet *Dialectical Anthropology*, 1979-80, med titlen »Practical-Social Rationality in Marx: A Dialectical Critique«. Márkus seneste værk er en bog, forfattet sammen med Agnes Heller og Ferenc Fehér, som hedder *Western Marxism and Eastern Societies. Dictatorship over Needs* og er et forsøg på en begrebsbestemmelse og kritik af den øst-europæiske produktionsmåde.

Artiklen »Fire former for kritisk teori«, som trykkes i dette nummer af *Kurasje*, er teksten til en gæsteforelæsning, György Márkus holdt på Roskilde Universitetscenter d. 14. maj 1981.

Fire former for kritisk teori -

Nogle teser om Marx's udvikling.

Györky Márkus

Det forekommer at være ikke blot et dristigt, men endog et indbildsk forehavende at holde en enkelt forelæsning om Marx's filosofiske udvikling. Selve mængden af litteratur om emnet - med alle dets uløste problemer - synes at advare mod for dristige, samlede generaliseringer. Når jeg nu alligevel har valgt dette emne, er det ikke fordi jeg ikke har været klar over et sådant forsøgs tvivlsomme karakter, men fordi jeg mener, at der er noget grundlæggende forkert ved de forskellige billeder af Marx, som litteraturen om hans udvikling byder på. Under alle omstændigheder er udtrykket »teser« i titlen på denne forelæsning alvorlig ment - jeg vil blot fremhæve nogle indicier, som peger på relevante og måske forsømte aspekter af de velkendte tekster, og som viser disses indbyrdes sammenhæng i et noget andet lys.

Mængden og forskelligartetheden af litteraturen om emnet til trods, så fortolkes Marx's udvikling i al væsentlighed i overensstemmelse med det ene af to rivaliserende skemaer: enten som et *brud*, »coupure«, eller som en *kontinuitet*. Begge skemaer har mange varianter med hensyn til detaljer, og begge har et yderst ideologisk indhold - en bemærkning som ikke har til hensigt på forhånd at bringe disse i miskredit. Det er i denne sammenhæng en anden sag, at den første variant af brudskemaet - i det mindste som den blev udarbejdet i den officielle kommunistiske ideologi omkring trediverne - næsten helt og holdent blev dikteret af politiske overvejelser. Modsigelsen mellem den unge hegelianske og feuerbach'ske Marx og den »modne« Marx (hvor arbejder af »den unge Marx« fra hans førsocialistiske periode og arbejder skrevet efter 1843 blev påklistret samme etiket) tjente først og fremmest som en slags »undvigelsesmanøvre«, der kunne bruges til at skubbe et antal skrifter af Marx til side med en henvisning til disses ikke-autentiske karakter, fordi deres problematik og indhold ikke kunne tilpasses den allerede rigtigt institutionaliserede ramme for den »sande« marxske teori.

Den kunne tillige bruges til at skubbe det begrebsapparat til side, som allerede dengang delvist blev anvendt af et ikke-kommunistisk venstre med henblik på en kritik af det sovjetiske samfund. Selv det absolutte »ven-

depunkt« blev i denne fortolkning dikteret ud fra bekvemme, ideologiske - helgenbiografiske - overvejelser; det var forudbestemt, fordi »Manifestet« skulle være et autentisk, marxistisk værk. Hele denne opfattelse blev fra begyndelsen af halvtredserne, og især efter 55-56, angrebet i »Marx-renæssancens« navn, hvor et af de vigtigste dogmer netop bestod i genopdagelsen og »rehabiliteringen« af den unge Marx, samt påvisningen af en essentiel kontinuitet i hans værker fra 1844 og fremefter. Dette skifte var delvis motiveret af et ønske om at nedbryde den totalt forstenede officielle marxisme og et ønske om at finde elementer i selve traditionen, der kunne tjene som udgangspunkt for en teoretisk forståelse af vor tids ændrede virkelighed. På den anden side var denne tendens, i øst, fra første færd forbundet med en søgen efter et teoretisk grundlag og en ideologisk legitimering af den spirende kritik af de påståede »socialistiske« samfund - selv den temmelig abstrakte karakter af et begreb som »fremmedgørelse« hos den tidlige Marx var i god overensstemmelse med den teoretiske vaghed og praktiske begrænsning i denne begyndende venstrefløjskritik af de socialistiske lande.

Personlig vil jeg gøre mig til talsmand for, at denne sidste tendens i Marx-tolkningen har nået blivende objektive resultater: den har vist at sådanne påståede hegelianske eller feuerbachske ideer som udtrykkes ved begreberne »Entfremdung«, »Vergegenständlichung« eller »menschliches Wesen« osv. optræder og udgør en konstitutiv del af Marx's værker, som absolut ikke kan anses for at være tidlige eller umodne. Dog har efter min vurdering - og den efterfølgende bemærkning er her først og fremmest ment som en selvkritik - den teoretiske kritik af denne kontinuitetsopfattelse, som i alt væsentligt startede i midten af tresserne og som resulterede i en genoplivning af brudsskemaet, vist det problematiske i et forehavende som ofte var tilfreds med at påvise tilstedeværelsen af den unge Marx' ideer i den gamles skrifter og som undertiden endte i en fremstilling af Kapitalen som var det en anvendelse, i bedste fald en økonomisk konkretisering og berigelse af de tidligere udarbejdede filosofiske ideer og teorier. Det nye »coupure«-skema blev givetvis ikke dikteret af filosofiske overvejelser. Den måde som dets vigtigste repræsentant, Althusser, behandler teksterne på er påfaldende vilkårlig (selv om denne vilkårlighed afstives metodologisk ved hjælp af et i hermeneutisk forstand temmelig mærkværdigt forslag om at læse teksterne som fuldstændigt korrekte svar på spørgsmål, der er stillet totalt forkert). Standpunktet, som repræsenteredes af Althusser, Coletti og andre, varslede og udtrykte delvis det politisk-ideologiske vendepunkt for i det mindste én

del af det nye venstre i vesten. Det var denne politiske ændring, som resulterede i en forkastelse af de ideer, der var forbundet med den antidogmatiske »Marx-renæssance«, der nu blev betragtet som et forsøg på at opløse marxismen i en abstrakt-liberal humanitær ideologi, hvor både dens teoretiske særegenhed og dens revolutionære skarphed gik tabt. Og skønt dette nye brudskema forekommer mig at være ikke meget mindre vilkårligt end det forudgående, så har det efter min vurdering imidlertid den virkelige fortjeneste på drastisk vis at rette opmærksomheden på det anderledes »intellektuelle klima«, argumentationsmåde osv., som man utvivlsomt støder på, når man sammenligner *Kapitalen* med de *Økonomisk-Filosofiske Manuskripter*, med den *Tyske Ideologi* - og, vil jeg ikke mindst tilføje, også med *Grundrids*.

Hvis man nu på baggrund af alle disse kontroverser kigger på selve Marx-teksterne og gør det noget kedelige job at læse disse i forlængelse af hinanden, med en bevidst naivitet, så er det første indtryk man får, at der er tale om en usædvanlig kontinuitet. Dette kan utvivlsomt delvis forklares ved subjektive-biografiske overvejelser. Fra 1844 og fremefter arbejder Marx næsten bogstaveligt talt på *en* bog, kun afbrudt i nogle korte perioder, på kritikken af den politiske økonomi. Hans temmelig neurotiske afsky for udgivelser, den konstante forpligtelse til omskrivning, som på den anden side altid er motiveret af en uklar utilfredshed med fremstillingsformen, men som til stadighed resulterer i en indholdsmæssig ændring - alt dette fremkalder ved første øjekast et billede af en næsten organisk vækst i hans ideer. Men der ligger givetvis mere bag dette indtryk af kontinuitet end sådanne personlige tilfældigheder: nemlig identiteten og konstansen af fundamentale teoretiske intentioner; det der så ofte bliver karakteriseret som kritisk teori. Jeg bruger her udtrykket på den bredest mulige måde, som en negativ karakteristik af Marx' forkastelse af alle forudgående filosofiske ideologier, der nødvendigvis reproducerer det falske alternativ mellem en akritisk accept eller en uvirkelig kritik af den givne samfundsmæssige virkelighed - en modstilling hvori filosofiens samfundsmæssige funktion og status, nemlig at være det abstrakttranscendentale udtryk af selve den virkelighed, finder sin modsigelsesfyldte fremtrædelsesform.

På den anden side medfører denne idé positivt programmet for en teori, som i virkeligheden finder de tendenser, der peger på og stræber henimod dens radikale omdannelse, idet den samfundsmæssige virkelighed her ikke blot begribes i en genstandsform, som skal beskrives og forklares. Den begribes tillige som et subjekt, der gennem teorien når

sin egen selvbevidsthed, bevidstheden om sine latente radikale behov, der er blevet indpodet og udviklet som en konsekvens af de eksisterende samfundsmæssige forhold, men som ikke kan blive tilfredsstillet, eller endda artikulert, inden for deres system. Det ville også være overflødig her at komme med detaljerede argumenter for at denne konstante selvforståelse af teoriens karakter og rolle hos Marx ledsages af en række konstante teoretiske indholdsmæssige præmisser (praktisk materialisme, lokaliseringen af proletariatet som det revolutionære subjekt, en række grundlæggende elementer i kritikken af kapitalismen osv.).

Jeg vil dog hævde - og dette er mit hovedsigte - at der inden for rammen af disse invariante antagelser og orienteringer finder afgørende ændringer sted i Marx' syn, ikke blot på visse teoretiske teser, men til lige på *selve måden på hvilken ideen om en kritisk teori skal realiseres*, både i teoretisk og praktisk forstand. Nærmere bestemt vedrører disse ændringer:

1. *teoriens metode*, hvorved menes de varierende opfattelser af det indbyrdes forhold mellem dens analytisk-teoretiske og kritiskpraktiske elementer, og - i tilknytning hertil - ændringen i forståelsen af forholdet mellem filosofi og økonomi;
2. *Foreningen af teori og praksis*, hvorved menes forskellige opfattelser af den måde, hvorpå teori bør og skal forbindes med arbejderbevægelsen, heri indbefattet både forskellige argumenter for proletariatets revolutionære rolle og forskellige socio-politiske strategier; og sluttelig
3. *sigtet med den forenede praktisk-teoretiske, radikale aktivitet*, hvorved forstås forskellige opfattelser af et socialistisk samfund, først og fremmest af en socialistisk økonomi inden for den konstante ramme, der er beskrevet negativt af den stort set uforandrede skitse af kritikken af den kapitalistiske økonomi og samfund.

Resultatet heraf er, at vi i Marx' udvikling møder forskellige konkretiseringer, *forskellige typer eller former for kritisk teori* - alt i alt fire, som er klarest eksemplificeret (når vi ser bort fra spørgsmålet om overgangen imellem disse) henholdsvis i de *Økonomisk-Filosofiske Manuskripter*, i skrifterne fra 1846-47 (først og fremmest den *Tyske Ideologi*, *Filosofiens elendighed* og manuskriptet om *Arbejds løn*), i *Grundrids* og i *Kapitalen*.

I det følgende vil jeg karakterisere forskellene imellem disse på en temmelig skematisk måde.

Materialistisk fænomenologi

Hvis man vender sig til de fragmentariske og alvorligt beskadigede tekster, Pariser Manuskripterne (og supplerer disse med de generelt set samtidige økonomiske excerpter og noter fra Marx), så fremgår en af de mest betydningsfulde kendsgerninger om hans synspunkter på daværende tidspunkt af de sjældent analyserede første tre økonomiske kapitler af Manuskripterne. Og det interessante ved disse kapitler er deres indhold usædvanlig uinteressante karakter. For at sige det lige ud: Marx skriver med henblik på øjeblikkelig udgivelse (som vi ved fra forordet og fra korrespondancen) en bog om kritikken af nationaløkonomien, hvori diskussionen af rene økonomiske forhold ikke indeholder en eneste original idé. Selv formelt stiller de første tre kapitler andres synspunkter, først og fremmest Adam Smiths, op mod yderst sparsomt anbragte kritiske bemærkninger, der heller ikke er originale. Og hvad der er mere bemærkelsesværdigt er, at Marx på en række afgørende punkter, f.eks. i diskussionen om arbejdsdelingen, introducerer forskellige og logisk modstridende synspunkter fra denne litteratur - tilsyneladende med samme form for samtykke. Alt dette kan givetvis ikke forklares ved »umodenheden« i Marx' økonomiske synspunkter - bagved denne procedure ligger der en bestemt opfattelse af økonomiske teorier i almindelighed og af muligheden for en socialistisk kritik af disse i særdeleshed. Ifølge denne opfattelse giver det samlede sæt af borgerlige nationaløkonomiske teorier - og dette netop i deres logiske modsigelser - en *korrekt* beskrivelse af den kapitalistiske økonomis empiriske virkelighed; og de giver en korrekt beskrivelse først og fremmest fordi (og i det omfang) de er *konsekvente økonomiske* teorier, i og med de skildrer det kapitalistiske samfunds økonomiske liv som et lukket system med dets egen logik og sluttethed. Netop herved udtrykker de på adækvat vis essensen af det borgerlige samfund: de rene økonomiske motivers (dvs. profitmaksimering og akkumulation) adskillelse fra og dominans over hele det samfundsmæssige liv; reduktionen af alle menneskelige subjekter til rollen som rene produktionsinstrumenter, underordnet produktionens fremmedgjorte bevægelser og formål. På den anden side er disse teorier, for at citere Marx, allesammen lige fejlagtige - og igen netop fordi de konsekvent er økonomiske teorier. At skildre den kapitalistiske økonomi som et system med dets egen logik, indebærer nemlig at det er rationelt. Teorierne benægter tilfældigheden, som er den eneste sande lov for en økonomi baseret på konkurrence, og fastlægger vilkårligt et eller andet ensidigt element i dens tilfældige

bevægelse som en lov - og på grund af denne voluntaristiske abstraktion så fører teorierne hver især nødvendigvis til en modsigelse af kendsgerningerne, af sig selv og af de rivaliserende teorier. Den socialistiske tænkning kan kun overvinde disse modsigelser i teori og de virkelige antinomier i den irrationelle-anarkiske kapitalistiske økonomi i praksis, hvis den *bevæger sig ud over det økonomiske synspunkt* som sådan. »Socialistisk økonomisk teori« ville være en *contradictio in adjecto*. Kritisk samfundsteori kan kun eksistere som den *filosofiske* kritik af nationaløkonomien, forstået som »nødvendig falsk bevidsthed«, som ideologi - i form af at konfrontere nationaløkonomiens modsigelsesfyldte sæt af påståede tingsliggjorte love med den konkrete, levende aktivitet og behov hos de virkelige subjekter, hvorfra den kyniske abstraherer.

Metoden i denne filosofiske kritik er igen temmelig speciel set ud fra Marx' senere udvikling. Marx tager faktisk udgangspunkt i arbejderens forhold til den samfundsmæssige rigdoms verden, som det er bestemt i den politiske økonomi, og fortolker det som en specifik historisk type af et materielt-praktisk, subjekt-objekt forhold.

Dernæst forsøger han at vise, at dette forhold mellem proletariatet, som det repræsentative individ for det borgerlige samfund, og produktet af dets arbejde kun er et udvendigjort udtryk for arbejderens forhold til sin egen aktivitet, som fremmedgjort arbejde, dvs. som en aktivitet der objektivt har den dobbeltmodsigelsesfyldte karakter at være den eneste kilde til og universelle mulighed for al menneskelig rigdom og samtidig den absolutte fattigdoms virkelighed. Denne fremmedgjorte aktivitet bestemmer på den ene side den samfundsmæssige genstandsgørelse i kapitalens form og samtidig bestemmer den proletariatets forhold til en anden, antagonistisk type samfundsmæssig individualitet, nemlig kapitalens. Dvs. at den filosofiske kritik sigter på at reducere, og føre alle de tingsliggjorte, usammenhængende elementer og forudsætninger for den borgerlige økonomi (som beskrives af nationaløkonomien enten i form af tilfældige kendsgerninger eller i form af evige nødvendigheder) tilbage til arbejderens levende aktivitet, som disse elementers reale subjekt, og derved afdække deres iboende indbyrdes sammenhænge, deres *betingede-historiske* »nødvendighed« og på samme tid deres placering i den historiske proces, forstået som menneskets selvskabelse i og gennem dets egen aktivitet.

Efter min opfattelse er det temmelig klart, at dette program og metode for den filosofiske kritik ikke er andet end et forsøg på den materialistiske

transformation og radikalisering af den *hegelianske fænomenologis* metode, *hvor* »Gestalten des Bewusstseins« erstattes med samfundsmæssige typer bestemt ud fra de levende individers placering i samfundets materielle livsproces; *hvor* det hegelianske udgangspunkt i et umiddelbart kognitivt subjekt-objekt forhold erstattes af det empiriske subjekts praktisk-materielle forhold til produktet af sit arbejde; og *hvor* den fænomenologiske bevægelse i stedet for den teoretiske handling i at »erkende« verden som en externalisering af bevidstheden ender med det praktiske program, at skaberne af de samfundsmæssige genstandsgørelses verden *tilegner* sig denne gennem en revolutionær omdannelse af den eksisterende samfundsmæssige virkelighed.

Anvendelsen af denne »materialistiske fænomenologi«-metode er imidlertid forbundet med antagelser af praktisk art. Hele denne metode med at reducere de komplekse indbyrdes sammenhænge i det socio-økonomiske liv til et historisk repræsentativt individs forhold til sin egen aktivitet hviler efter min opfattelse på postulater hos Marx vedrørende det *ikke-fremmedgjorte* forhold mellem individ og samfund, på en forståelse af kommunismen som den fuldstændige og totale genforening mellem menneskeligt væsen og individuel eksistens. Dvs. hvis fremmedgørelse først og fremmest betyder den voksende kløft mellem samfundsmæssig og individuel udvikling, så betegner dens ophævelse for Marx på den tid virkeliggørelsen af disses totale sammenfald: skabelsen af sådanne samfundsmæssige betingelser, hvorunder hvert individ faktisk vil være i stand til i sit liv at tilegne sig og at virkeliggøre hele totaliteten af de historisk skabte og genstandsgjorte menneskelige behov og evner, dvs. skabelsen af betingelser hvorunder *identiteten af samfund og person* vil blive opnået. *Netop derved* har anvendelsen af den fænomenologiske metodes »repræsentative individer« en kritisk betydning og sigte: den betyder anvendelsen af ikke-fremmedgjorte målestokke på en fremmedgjort samfundstilstand. Denne metode opløser de fetichistiske fremtrædelser og reducerer alle tingsliggjorte former for liv til det levende individs aktivitet, og viser samtidig *grænserne* for en ren erkendelsesmæssig affetichering i den forstand, at førnævnte reduktion kun kan finde sted såfremt man postulerer eller forudsætter eksistensen af en individualitetstype, der er antagonistisk-fjendtlig overfor arbejdernes individualitetstype.

Dette betyder imidlertid, at den materialistiske radikalisering af den fænomenologiske metode i Manuskripterne absolut er bundet til ikke blot en uklar, men tillige til en tydelig utopistisk opfattelse af socialismen.

Dette fører i Manuskripterne til en besynderlig spænding mellem, hvad vi kunne kalde »*filosofisk realisme*« (i ordets dagligdags betydning) og »*praktisk utopisme*«. På det teoretisk-filosofiske plan tager Marx udtrykkeligt udgangspunkt i ideen om »menneskets endelighed og begrænsning«: som et empirisk materielt væsen er det menneskelige individ altid et lidende og afhængigt væsen. Menneskets universalisering, der udgør indholdet af det historiske fremskridt, er en uendelig proces, som konstant fjerner og udvider de konkrete grænser for menneskets afhængighed, men som aldrig kan udlette den kendsgerning, at der er ydre begrænsninger og historiske bestemmelser som sådan. Det er ud fra dette standpunkt, at Marx kritiserer den idealistiske opfattelse af frihed i almindelighed, og den hegelianske teori om fremmedgørelsens ophævelse i særdeleshed.

Emancipation betyder for ham ikke ophævelsen af menneskets endelighed og begrænsning, befrielse fra alle ydre bestemmelser som en metafysisk tilstand, men en konkret historisk ændring i *karakteren* af disse bestemmelser, dannelsesprocessen af sådanne betingelser hvorunder menneskene vil være i stand til bevidst og konstant at fjerne *de* samfundsmæssige begrænsninger som historisk er blevet til skranker for manifestationen af deres konkret formede personlighed. Men denne »realistiske« filosofiske orientering støder sammen med det praktiske programs utopiske karakter, hvori socialismen fremtræder som den fuldstændige ophævelse af alle kilder til samfundsmæssige konflikter og den absolutte tilfredsstillelse af alle behov, hvilket uundgåeligt fremmaner ideen om historiens slutpunkt.

Tilstedeværelsen af denne spænding fremgår intetsteds bedre end i Marx' teori om proletariatet som subjekt og bærer af kritisk teori. Proletariatets emancipatoriske mission udledes i Manuskripterne efter en logik om negationens negation. På grund af dets absolutte fremmedgørelse udgør proletariatet overhovedet ikke nogen klasse i det borgerlige samfund, det har ingen særlige interesser inden for rammen af det, så dets oprør må nødvendigvis betyde overskridelsen af de almene betingelser for fremmedgørelse og hele fremmedgørelsessystemet.

Denne tilstand af absolut fremmedgørelse, der af Marx skildres som den komplette afhumanisering og barbari, gør det imidlertid umuligt at besvare spørgsmålet: Hvilke motiver, hvilke former for intellektuel og praktisk forberedelse af proletariatet til dets tilegnelse og realisering af den socialistiske teori, kan der opstå ud af denne dyriske eksistens? Det synes ikke at være muligt at forestille sig nogen praktisk-politisk strategi, der er i stand til at slå bro

over denne kløft eller i stand til at sandsynliggøre en første kontakt mellem teori og praksis, mellem de revolutionære subjekters umiddelbare situation og teoriens radikale indhold. Den temmelig idealiserede beskrivelse af de første politiske arbejder-dannelsesselskaber som »forløbere« for det nye samfund, som man også møder i Manuskripterne, står uden nogen som helst forbindelse med den teoretiske baserede beskrivelse af deres situation. Dette så meget desto mere som Marx på dette tidspunkt har en total negativ holdning overfor fagforeningerne som arbejderklassens økonomiske organisationer.

Det er efter al sandsynlighed disse spændinger indenfor Marx' teori, der bestemmer det næste trin i hans udvikling. Generelt fører denne udvikling fra en filosofisk kritik af den politiske økonomi, som det borgerlige samfunds grundlæggende ideologi, til en filosofisk orienteret kritisk økonomi. Det første skridt i denne retning blev i en specifik og uafhængig form taget i arbejderne i 1846-47.

En kritisk løn teori

Den mest synlige ændring finder sted i Marx' holdning til filosofi. *Den tyske Ideologi* erstatter udtrykkelig den tidligere idé om den kritiske teori som en filosofisk ideologikritik med et program for *sammensmeltningen mellem filosofi og empirisk social-historiske videnskaber*. Indenfor denne struktur skal filosofiens styrende og ordnende kategorier bevise deres gyldighed ikke blot ved at gøre historiens empiriske materiale forståeligt, men først og fremmest ved at koncentrere det og relatere det til den menneskelige emancipations praktiske problemer. Mere konkret: på grundlag af en praktisk orienteret og filosofisk baseret almen historieteori tager den kritiske teori nu form af radikale undersøgelser af sådanne empiriske, sociale problemer, som er umiddelbart livsvigtige for arbejderklassens revolutionære kamp og dens strategi. Sammen med denne ændring sker der også en afgørende forandring i den kritiske teoris metode. Marx opgir nu definitiv den materialistiske fænomenologiske metode. Han fastholder stadig det af-fetischerende standpunkt at ville forstå og analysere menneskets samlede historie ud fra begreber og forestillinger om menneskelig aktivitet, men han understreger nu den kendsgerning, at individernes historisk producerede og genstandsgjorte sociale relationer i lige så høj grad er elementære, irreducibile og »substantielle« momenter og forudsætninger for det sociale liv som individerne selv. Derfor forkastes deduktionen af de genstandsgjorte sociale relationer fra individernes umid-

delbare materielle aktiviteter nu som spekulativ og cirkulær. Og det er fra *Den tyske Ideologi* og frem, at forestillingen om den *samfundsmæssige totalitet*, forstået som et system af dynamisk skiftende sociale relationer konstitueret af gensidigt forbundne, genstandsgjorte og institutionaliserede menneskelige aktiviteter, står i centrum af Marx' teori.

Hvis den fænomenologiske metode i *Manuskripterne* gjorde det muligt for Marx at give en sammenhængende beskrivelse af *enheden og kontinuiteten* i den historiske proces som et modsigelsesfyldt fremmedgjort *fremskridt* for menneskeheden (og resultaterne af denne beskrivelse blev fastholdt i hans senere teorier), så er det først i *Den tyske Ideologi*, at han udarbejder de analytiske forestillinger med hvilke han kan beskrive og analysere *diskontinuiteterne* i denne proces, de forskellige samfundøkonomiske formationer.

Karakteristikken af den kritiske teori som en sammensmeltning mellem filosofi og empiriske, sociale undersøgelser får måske en klarere betydning, hvis vi inddrager skiftet i Marx' holdning overfor den økonomiske teori. I denne periodes arbejder forlader han tydeligt den idé, at ethvert forsøg på at skabe en sammenhængende og modsigelsesfri teori om den borgerlige økonomi *eo ipso* er praktisk apologetisk og teoretisk urealisabelt. Marx accepterer nu i det store og hele Ricardos' teori, netop fordi han betragter den, som han siger, som den politiske økonomis »videnskabelige system«, og samtidig er det også først nu at han accepterer arbejdsværdilæren. Men selvom han anerkender muligheden af en »videnskabelig« økonomi, så anser han det endnu ikke for nødvendigt at udarbejde sit eget uafhængige, kritiske økonomiske system, der i hele sit deskriptive-analytiske indhold kunne modstilles systemet for den borgerlige politiske økonomi. I arbejderne i denne periode accepterer han grundlæggende Ricardos begrebsmæssige system og teorier. Ikke desto mindre er det på dette tidspunkt, at ideen om proletariatets kritiske økonomi tager sin begyndelse. Dette indebærer dog endnu kun et program for en radikal undersøgelse af sådanne empiriske problemer, som ud fra et rent teoretisk standpunkt kun har en punktvis og speciel betydning, men som er umiddelbart forbundet med afgørende aspekter af klassekampen, og som derfor enten er overset eller komplet fordrejet i den borgerlige økonomi, mens de har afgørende betydning for proletariatets revolutionære bevægelses strategi. På dette tidspunkt drejer det sig først og fremmest om et forsøg på at udvikle en uafhængig og *kritisk løn teori*.

Eftersom han senere tilbagekaldte den fuldkomne, lægges der sjældent vægt på, at Marx' første originale bidrag til den rene økonomiske teori var hans løn teori udviklet i skrifterne fra 1847-49, specielt i manuskriptet om

Arbejds løn. For at sige det helt firkantet: Marx accepterer nu (i modsætning til Parisermanuskripterne, hvor han reproducerede Adam Smith's synspunkter) Malthus' overbefolkningslov og som den logisk konsekvens heraf loven om det konstant faldende lønniveau. Han viser dog, at der ikke er tale om en naturlig, men om en *historisk* nødvendighed, bestemt af den tekniske udviklings samfundsmæssige karakter under kapitalismen. Og denne teori gør det nu muligt for Marx, at genoverveje sin tidligere opfattelse af arbejderklassens revolutionære mission. Denne genovervejelse fører dog ikke til en radikal tilbagekaldelse af hans tidligere standpunkt, men snarere til dets konkretisering og til en logisk forbindelse mellem dets adskilte eller oven i købet modstridende elementer. Tesen om det nødvendigvis faldende lønniveau udgør nu det konkrete, økonomiskempiriske indhold i opfattelsen af proletariatets absolutte fremmedgørelse. I kraft heraf kan arbejderne på ingen måde få del i væksten i den samfundsmæssige rigdom, som produceres af den kapitalistiske udvikling. Kløften, der adskiller deres praktiske situation fra overfloden af tingsliggjorte sociale muligheder for behovsopfyldelse, vokser med historisk-samfundsmæssig nødvendighed. På den anden side understreger Marx nu energisk lønarbejdets historisk positive side: det industrielle arbejdes abstrakte karakter, der udgør et aspekt af dets fremmedgørelse, medfører samtidig arbejderens frigørelse fra alle de begrænsede, snævre bestemmelser, der tidligere fremstod som naturgivne og som hørende til producentens personlighed. Som en følge heraf kan proletarernes sammenslutninger ikke baseres på i forvejen eksisterende, tingslige sociale bånd, men kun på en skabende social kontakt af personlig karakter, hvor arbejderne deltager med hele deres personlighed. Uanset hvilke fortjenester og vanskeligheder, der ligger i denne opfattelse, så gør den det nu muligt for første gang at udvikle et alment strategisk skema for arbejderbevægelsen. Udgangspunktet herfor er en revideret vurdering af de »økonomiske sammenslutningers« dvs. fagforeningernes rolle. Tendensen til faldende lønninger, der konstant truer selv arbejdernes traditionelle subsistensniveau, driver dem uundgåeligt til at forsvare deres elementære fællesinteresser, til at danne sammenslutninger i stadig stigende målestok. Disse økonomiske sammenslutninger kan faktisk ikke modvirke den kapitalistiske udviklings jernhårde love - økonomisk koster de arbejderklassen mere, end de fordele de bringer. Men på grund af den særlige karakter, som er fælles for alle arbejderklassens organisationer, udvikler organiseringen og erfaringerne fra den fælles kamp, fra de umiddelbare sejre og fra de uundgåelige langsigtede nederlag, på den ene side nye radikale

behov hos arbejderne og på den anden side en ny radikal bevidsthed, der fører til dannelsen af revolutionære, politiske organisationer af en ny type.

Endelig kan man i skrifterne fra denne periode observere en temmelig langsom ændring - der helt givet ikke er uafhængig af de forandringer, vi allerede har diskuteret - der også berører ideen om socialismen. Hvis jeg skal begrænse mig til at ridse nogle få linier op, så vil jeg først understrege, at ideen om den direkte og totale enhed mellem individ og samfund under kommunismen fra nu af er opgivet. Marx holder uden tvivl fast ved opfattelsen af de individuelle aktiviteters direkte samfundsmæssige karakter under socialistiske betingelser - der er kun ét økonomisk subjekt i socialismen - men dette samfunds strukturelle karakter får nu en lige så stor betydning. Modellen for det socialistiske samfund som »én person« erstattes nu af »én fabrik«, »én virksomhed«. Det er i denne forbindelse, at spørgsmålet om *planlægning* første gang vokser frem og vinder betydning i Marx' tænkning, selvom det på dette tidspunkt stadig er i en meget abstrakt form. Det er imidlertid klart, at den planmæssige fordeling af produktionsfaktorerne og af de nye producerede brugsværdier ikke - i følge Marx på dette tidspunkt - kan baseres på et princip om arbejdsforbrug, produktionsomkostninger målt i arbejdstid, eftersom dette blot ville reducere producentens andel i produktet til det faldende og blotte subsistensminimum.

Yderligere sker der et skifte i betydningen af »afskaffelsen af arbejdsdelingen«, et begreb der dog samtidig bibeholder sin vigtighed i denne periodes arbejder. Men skridt for skridt ophører det med at indebære et sigte på en fuldstændig identitet mellem individuelle og samfundsmæssige evner. Det har to betydninger, som optræder side om side, skønt i tvivlsomme logiske gensidige forbindelser. Den ene argumentationsmåde peger på den mange-sidige karakter af de krav, som den »automatiske« industri retter mod producenterne, og betragter den eksisterende, snævre en-sidige arbejdsdeling som lænker for det teknologiske fremskridt, som en nem følge af nødvendigheden i, at arbejderen i selve produktionsprocessen underordnes kapitalens autoritet og dominans. Det andet argument tager udgangspunkt i den betragtning, at den moderne industri reducerer alle slags arbejde til simpelt arbejde, og understreger så de positive muligheder, der er indeholdt i denne tendens, for en virkelig ændring i aktiviteterne og for likvideringen af en livslang specialisering. Det er interessant at bemærke sam-eksistensen af disse to tankerækker på dette tidspunkt, eftersom de senere får en uafhængig og i en vis forstand gensidig udelukkende videreudvikling - den første i *Grundrids*, den anden i *Kapitalen*.

Udviklingen mod en kritisk økonomisk teori.

Det næste skift i den marxiske teoris struktur og selvforståelse, som finder sted midt i 50'erne, er først og fremmest et resultat af »ydre« årsager, dvs. af historiske erfaringer i lyset af hvilke teoriens tidligere variant ikke længere kunne fastholdes på nogle afgørende punkter.

Allerede i 1850, da Marx spekulerede over revolutionens nederlag, kommer han til den konklusion, at den politiske kamps revolutionære storme og stabilitetens kontrarevolutionære dødvande afløser hinanden svarende til de økonomiske krisers og opganges rytme. Dette drager nødvendigvis Marx' opmærksomhed mod den kapitalistiske reproduktions periodiske karakter. Imidlertid får dette skift i interesse først principiel betydning midt i 50'erne, hvor Marx efter lang tids vaklen tvinges til at opgive sin løn teori på basis af erfaringer med prosperiteten og sammenligninger mellem arbejdernes situation i forskellige europæiske lande. Den nøgleposition, som teorien om det faldende lønniveau har indtaget tidligere i hans teori, ved at kæde dens teoretiske og praktiske elementer sammen, overtages nu af problemer, der vedrører reproduktionsprocessens generelle love og regelmæssigheder under kapitalismen. Det ser ud som om han først forsøger at udvikle en *seperat kriseteori*, ligesom han tidligere udarbejdede en uafhængig løn teori. Men i arbejdet hermed kommer han ikke blot på flere og flere punkter i modsætning til de (også af ham selv tidligere) accepterede teorier om den politiske økonomi, han når også til den konklusion, at en *seperat kriseteori* er umulig, eftersom den blot er det samlede resultat d.v.s. det reale udtryk for og den voldelige forsoning af alle den borgerlige økonomis modsigelser. Jo større betydning Marx tillægger periodiciteten i den kapitalistiske udvikling for muligheden af en revolutionær transformation, jo tættere kommer han til ideen om en egen *systematisk udvikling af en kritisk økonomisk teori*.

Dette er den praktiske og teoretiske baggrund for fremvæksten af den nye form for kritisk teori. Der er tale om *et filosofisk orienteret og historisk placeret kritisk system for kapitalismens politiske økonomi*, der er centreret om problemerne i merværdi-produktionen og den kapitalistiske akkumulation, dvs. omkring spørgsmålene om de almene tendenser *i den kapitalistiske reproduktionsproces betragtet som en helhed*. Dens sigte er dermed at give en holdbar orientering for proletarietets klassekamp, en orientering som også kan anvendes i den politiske kamps dvale og i nederlagsperioderne.

Denne form for kritisk teori er indeholdt i et stort antal manuskripter, der begynder med *Grundrids* og ender (for forenklingens skyld) med den

velkendte tekst *Kapitalen*. For så vidt angår økonomisk teori synes start- og slutpunktet for denne serie manuskripter at være temmelig tæt forbundet, hvor forskellene imellem dem er en yderligere udvikling og modning af ideerne. Ydermere er den grundlæggende filosofiske struktur i *Grundrids* og *Kapitalen* også fælles. Hermed sigter jeg først og fremmest til tilstedeværelsen i begge værker af den principielle dikotomi mellem *indhold og form*, der er overtaget fra den aristotelisk-hegelianske tradition, og som først gør det specifikke kritiske træk i den marxske økonomi mulig, nemlig det at stille spørgsmål om *formbestemmelsens socio-økonomiske genesis*. Overfor disse væsentlige fællestræk vil jeg imidlertid fastholde, at netop som varianter og legemliggørelser af en *kritisk* økonomiteori repræsenterer *Grundrids* og *Kapitalen* forskellige synsvinkler, og hvis *Grundrids* er et »Rohentwurf«, så er det dog endnu ikke et »Entwurf« til *Kapitalen*.

Forskellene er mest tydelige og mest afgørende i spørgsmålet om de *praktiske* aspekter af den kritiske økonomi, først og fremmest omkring hvad en radikal overskridelse af det borgerlige samfund skal betyde. I argumentationen i *Grundrids* opstår en af de grundlæggende modsætninger i kapitalismen fra den kendsgerning, at produktivkræfterne udvikles til et niveau, hvor produktionsprocessen ophører med at være en arbejdsproces i direkte betydning, og bliver transformeret til en »videnskabelig proces«, til en teknisk anvendelse af naturvidenskaberne. På denne måde underminerer kapitalismen imidlertid sit eget grundlag: vareproduktion baseret på værdiloven. Dette skyldes, at det levende arbejde hermed blot bliver et sekundært og underordnet moment i produktionen, og derfor mister mængden af samfundsmæssigt nødvendigt arbejde mere og mere sin gyldighed og effektivitet som regulator i fordelingen af produktionsfaktorerne, hvilket er hovedårsagen til de stadig dybere og mere ødelæggende kriser i den udviklede kapitalisme. Som en konsekvens heraf betyder socialisme afskaffelse af selve princippet om regulering af de materielle aktiviteters reproduktion på basis af arbejdsforbrug. Det er ikke arbejdstiden, men *den frie tid* der bliver målet på rigdom i dette samfund. Produktionen selv ophører med at være en proces, i hvilken mennesket blot fungerer som en af de fysiske naturkræfter, underlagt naturlovens jernhårde kontrol og de naturgivne nødvendigheders diktat. I den automatiske fabrik vil mennesket kun forholde sig som den bevidste regulator af den videnskabelige-teknologiske proces, som han ikke selv tager umiddelbar del i. Dette arbejde udgør så kun én af formerne for menneskelig selv-bekræftelse og aktivitet, fordi det omvendt kun er den universelle udvikling af individet,

der kan skabe den reelle basis for sådan produktiv aktivitet. Disponibel tid, som tid til at udvikle de kreative evner, bliver i sig selv en direkte økonomisk faktor, fordi individer, der besidder evnen til nye opdagelser, endog teknisk bliver den grundlæggende samfundsmæssige forudsætning for en udvidet reproduktion på dette trin i historien.

Også i *Kapitalen* tales der lige så eftertrykkeligt om transformationen af produktionen til en anvendelse af videnskaben, om udviklingen af det »automatiske atelier« osv, men herved forstås der noget afgørende forskelligt: nemlig en tendens i den kapitalistiske udvikling til at reducere kvalificeret arbejde til simpelt arbejde, en slags »taylorisering« af produktionsprocessen, som betragtes som en vedvarende teknisk nødvendighed og som den materielle basis også for den socialistiske produktion. Thi elimineringen af den »gamle arbejdsdeling« betyder nu afskaffelsen af specialiseringen, hvilket alene muliggøres af denne proces, hvor alle arbejdsfunktioner simplificeres og mekaniseres. Det er den regelmæssige afveksling mellem sådanne simple arbejdsopgaver sammen med den drastiske reduktion af arbejdstiden, der under socialismen gør en ende på arbejdets fordummende og afpersonaliserende effekt og gør individet i stand til at udvikle sig til et subjekt for frie aktiviteter udenfor produktionssfæren. Marx tilbagekalder i *Kapitalen* således også udtrykkeligt perspektivet fra *Grundrids*, der vedrører sammensmeltningen af den nødvendige og den frie tid. Tværtimod fremstår socialismen nu - som det tydeligst er udtrykt i den berømte passage i 3. bind om frihedens og nødvendighedens riger - som det samfund, der virkelig udarbejder denne forskel og sætter den på en adækvat basis, fordi det for første gang i historien reducerer produktionen til en ren naturlig-teknisk nødvendighed, idet den på den ene side befries totalt fra vanens magt og på den anden side fra effekterne af undertrykkelsen, således at den frie åndelige aktivitet for alle samfundets medlemmer gøres mulig. Dette medfører også en radikal ændring i synet på de økonomiske principper, der styrer reproduktionen i et socialistisk samfund. I følge *Kapitalen* likviderer socialismen kun »Wertbestimmung« og værdiloven i den forstand, at dens tingsliggjort-formidlede samfundsmæssige form, der er forbundet med varebyttet, afskaffes. Men værdiloven bevarer sit generelle indhold i betydningen at være den regulerende funktion for den samfundsmæssigt nødvendige arbejdstid - en funktion, som Marx nu betragter som historisk konstant eller »teknisk« nødvendig i enhver reproduktionsproces. Socialistisk økonomi betyder nu i denne henseende at gøre de samfundsmæssige arbejdsomkostninger til den direkte, bevidst og

planlagt anvendte regulator i den samfundsmæssige, materielle reproduktionsproces. Dette skal ske i form af en ren teknisk sammenregning, der instrumentaliserer de på forhånd uafhængigt truffene, demokratiske, samfundsmæssige beslutninger om produktionens formål og dermed transformerer dem til økonomiske, rationelle samfundsmæssige opgaver.

I sammenhæng med disse ændringer i teoriens historisk-praktiske perspektiv, sker der også en afgørende forvandling i forståelsen af dette perspektivs *subjektive* forudsætninger under kapitalismen. Hvis man sammenligner de modsvarende passager i *Grundrids* og *Kapitalen* - et forehavende der først er blevet virkelig mulig med udgivelsen af i det mindste den største del af manuskripterne fra 1861-63, der netop tjener som et forbindelsesled mellem de to værker - så finder man, at Marx meget konsistent erstatter passager og argumentationstyper, der henviser til arbejderklassens revolutionære potentiale med en anden type argumenter. Meget simplificerende kan man sige: hele vægten i *Grundrids* ligger på de radikale behov, forstået som behov, der i deres konkrete *indhold* overskrider det borgerlige system af sociale relationer. På den ene side er der tale om behov, der udspringer af selve produktionsprocessen og retter sig mod en mangesidig udvikling af individerne, mod en kollektivistisk organisering af produktionen osv. På den anden side er der tale om behov, der udspringer af den formelle frie karakter i byttet mellem arbejder og kapitalister, der frigør den umiddelbare producents forbrug fra de prækapitalistiske former for direkte social regulering og trældom, og som derved muliggør en kvantitativ begrænset og usikker, men for udviklingen af klassebevidstheden meget væsentlig andel i »civilisationens frugter«.

Anderledes i *Kapitalen*, hvor det dominerende er en argumentation, der referer til lønningers og arbejdsløshedens lov-mæssige bevægelse som følge af den kapitalistiske reproduktions cykliske mønster. Arbejderklassens revolutionære motivation er nu først og fremmest lokaliseret i umuligheden af med nogen form for vished og stabilitet at tilfredsstille selv sine *elementære* behov, selvom det er rigtigt, at elementært nu ikke forstås naturalistisk, men i betydningen af historisk formet, traditionel kulturel standard.

Det afgørende spørgsmål er imidlertid, hvorvidt disse praktiske forskelle i de respektive opfattelser i *Grundrids* og *Kapitalen* hænger sammen med teoretiske uoverensstemmelser. Jeg må her begrænse mig til næsten blot at sige ja, men der er tre momenter, som jeg gerne vil pege på. Det første drejer sig om det meget diskuterede spørgsmål om ændringen i planen, i strukturen for værkerne. Forandringen i denne henseende synes indlysende for mig. I

Grundrids er tankens bevægelse organiseret efter princippet opstigningen *fra det abstrakte til det konkrete*; i *Kapitalen* efter princippet *fra væsenet til fremtrædelsen*. Og disse kategoripar er afgjort ikke identiske, hverken hos Hegel eller hos Marx, en kendsgerning der er forblevet temmelig ubemærket i den lange og ophedede diskussion om spørgsmålet, efter al sandsynlighed fordi den faktiske fremstillingsrækkefølge er forblevet ens i begge værker. Men denne forandring medfører en forskellig fortolkning af de identisk analyserede økonomiske mekanismer og kategorier set ud fra deres funktion og betydning indenfor den samfundsøkonomiske totalitet. I *Grundrids* er analysens start- og slutpunkt således karakteriseret ved termer så som »idealer Durchschnitt« *versus* »Kapital in seiner Realität« eller »allgemeiner Begriff des Kapitals« *versus* »die innere lebendige Organisation« osv. I *Kapitalen* fremstår de materielt samme fremstillingsmomenter i form af dikotomier som »das unsichtbare Wesentliche« *versus* »Formen auf der Oberfläche der Erscheinungen« eller »die wesentliche aber verhüllte Kerngestalt« *versus* »die fertige Gestalt auf der Oberfläche« osv. For bare at nævne et konkret eksempel: konkurrencen bliver i *Grundrids* konsekvent betragtet som konstituerende kapitalens indre natur og realitet, mens den i det senere værk refereres til som den blotte fremtrædelsessfære. Generelt bevæger hele fremstillingen i *Grundrids* sig som en »Entfaltung« af en enkelt historisk drivkraft af et konkret indhold, mens den i *Kapitalen* kan karakteriseres som en »entstellung« af et indhold, der nu kræver en normativ accent.

Dette er efter min opfattelse forbundet med en mindre åbenbar ændring i de mest basale, filosofisk-konstitutive kategoriers betydning - først og fremmest kategorierne *form og indhold*. I *Grundrids* anvendes denne dikotomi primært til at belyse den grundlæggende forskel mellem de materielt-tekniske elementer i samfundets livs-skabende proces (elementer der er arvet og akkumuleret af den historiske udvikling) og de samfundsmæssige funktioner disse elementer opnår, som et resultat af deres forenings specifikke beskaffenhed indenfor en bestemt historisk totalitet af samfundsmæssige relationer. Denne betydning af dikotomien er bedst illustreret i modsætningen mellem brugsværdi og værdi. Det er ganske rigtigt, at Marx allerede i *Grundrids* nogle steder anvender den samme dikotomi til selve »formsiden«. Således taler han om det tingsliggjorte arbejde som det økonomiske »indhold« eller »substans« af værdien som form, men han har i det mindste alle steder store vanskeligheder med (bare terminologisk) at holde de to betydninger og anvendelser af de involverede begreber adskilte.

Men i *Kapitalen* møder vi (og dette gælder i særlig grad for teksten i første udgave) en næsten fuldendt metafysik af form og indhold. Dikotomien karakteriserer nu på samme måde relationen mellem brugsværdi og værdi, men også (på brugsværdiens side) relationen mellem et objekts brugbare form og dets naturlige substans, som er skabt gennem konkret arbejde, og (på værdiens side) det komplicerede sæt af relationer mellem bytteværdi og værdi på den ene side og værdiform og værdisubstans på den anden side. Dette skift synes at pege på, at *Kapitalens* Marx har stræbt efter at finde historiske konstante, så at sige »teknisk« strukturelle elementer i selve de samfundsøkonomiske *former og relationer* - en tendens der helt sikkert hænger sammen med hans ændrede syn på den almene værdiløvs historiske gyldighed.

Til sidst og som en opsummering af alle de særlige bemærkninger og henvisninger: der synes at være et skifte mellem *Grundrids* og *Kapitalen* i det historiske topos som tilskrives det kapitalistiske samfund og dets praktiske omvæltning. Ideen om en præhistorie og historie er til stede i begge. Men i *Grundrids* forstås den som en radikal historisk transformation, der fjerner den basale antinomi mellem nødvendighed og frihed som karakteriserer al tidligere menneskelig udvikling. I *Kapitalen* derimod bliver det borgerlige samfund det trin i den historiske udvikling, som forbereder alle objektive og subjektive forhåndsbetingsbetingelser ikke for den endelige *eliminering* af denne antinomi, men for den adækvate og endelige samfunds-institutionelle *adskillelse* af dens modsigelsesfyldte momenter, for reduktionen af antinomien til dens reelle basis, til menneskets forhold til naturen som nødvendighedens sfære *versus* forholdene mellem menneskene som frihedens sfære. I denne forstand fremstår socialismen, og specielt den socialistiske økonomi, nu som den universelle og direkte-umiddelbare realisering af de bestemmelser, der er indeholdt i det abstrakte begreb om økonomi, om den materielle produktion som sådan - bestemmelser der under historiens tidligere gang kun fremstod enten i en snæver, begrænset og lokal eller i en universel, men tingsliggjort og forvrænget form. Menneskets dominans over mennesket kan kun overvindes praktisk, hvis menneskets afhængighed af naturen, dets underlæggelse under dens love, der altid kræver en eller anden form for rationel autoritet i organiseringen af det materielle produktive liv, kan reduceres radikalt til hvad det er, nemlig blot en teknisk nødvendighed, hvis »menneskenes selv-forvaltning« kan adskilles institutionelt fra »forvaltningen af ting«.

Det er i denne betydning, at socialismen i beskrivelsen i 3. bind af *Kapitalen* fremstår som det samfund, der reducerer alle økonomiske former »til deres grundlag, der er fælles for alle samfundsmæssige produktionsmåder« (MEW, bd. 25, s. 883) Det er imidlertid ikke vanskeligt at se, at denne større »realisme« i det historiske perspektiv i *Kapitalen* er købt på bekostning af en skjult tilbagevenden til en hegeliansk begrebsteologi, der åbent karakteriserede de *Økonomiskfilosofiske Manuskripter*, selvom den begrebsmæssige struktur herfor nu hentes fra en radikal transformation af Hegels Logik og ikke fra Fænomenologien.

Således rejser Marx' egen historiske udvikling endnu engang det systematiske spørgsmål om, hvor radikalt en immanent teoretisk historieforståelse kan bringes i overensstemmelse med de praktiske opfattelser og krav, der stiller sig ved en radikal overskridelse af den eksisterende historiske tilstand.

Dette er imidlertid ikke moralen af denne forelæsning, men blot en helt andet spørgsmål og en hel anden historie.

Frauenoffensive

ein Verlag der Frauenbewegung

Verlag Frauenoffensive udgiver bl.a. vigtige bidrag til en teoretisk diskussion af kønsforholdet, kønsarbejdsdelingen, kvindearbejdet og kvindeundertrykkelsen.

Af forlagets udgivelser kan nævnes:

Anke Wolf-Graaf »Frauenarbeit im Abseits«

- en omfattende analyse af vigtige teoretiske strømninger i kvindebevægelsen samt et bidrag til analysen af kvindearbejdets historie.

Gertraude Kittler »Hausarbeit - zur Geschichte einer 'Natur-Ressource'«

Barbara Ehrenreich/Deidre English:

»Hexen, Hebammen und Krankenschwestern«

»Zur Krankheit gezwungen«

- disse to bøger fremstiller tilsammen kvindeundertrykkelsen siden middelalderen ud fra udviklingen i sygdomsbegrebet og det medicinske system.

Af andre udgivelser kan nævnes:

Eva-Maria Stark »Geboren werden und gebären -

eine Streitschrift für die Neugestaltung von Schwangerschaft, Geburt und Mutterschaft«

Ilse Kokula »Weibliche Homosexualität um 1900«

Ved køb direkte hos Kurasje ydes 20% rabat på Frauenoffensives udgivelser.

**Kurasje, Krystalgade 14/16, 1172 K.
giro 7 16 60 44**

Firserne - befrielse eller undergang

Hans Jørgen Thomsen

»Det er lissom 1930
da kapitalen var på røven sidst
da sku de tjene på krig og ballade
det ser ud til man må blive socialist«

Jomfru Ane Band

Men socialister har det heller ikke let. Det klargøres med al mulig tydelighed i en netop udsendt bog fra forlaget »Politisk Revy« med titlen »*Hvad kan vi vente os af firserne*«. Bogen er en (glimrende!) oversættelse i udvalg af en tobindsudgivelse fra forlaget »Olle & Wolter«, Berlin.

En februardag i 1980 har udgiveren Ulf Wolter sat tre af Tysklands (og Europas) bedste socialistiske hoveder stævne for at diskutere fremtiden med dem. Det drejer sig om trotskisten Ernest Mandel, det drejer sig om den tidligere, eksilerede DDR kommunist Rudolf Bahro, som nu er med blandt »de grønne« i BRD, og endelig drejer det sig om venstresocialdemokraten Peter von Oertzen, der har sæde i den tyske rigsdag for SPD. Resultatet er blevet en båndudskrift af den to dage lange diskussion, og »Politisk Revy« præsenterer altså så de danske læsere for væsentlige udsnit af denne diskussion.

De tre socialister er enige om een ting, nemlig at det kapitalistiske verdenssystem befinder sig i en langstrakt krise siden starten af halvfjerdserne, og

at det ikke umiddelbart er til at forudsige, hvor denne krise vil føre menneskeheden hen. Længere rækker enigheden ikke. På så godt som alle andre punkter er der uenigheder mellem de tre, og ofte er der tale om grundlæggende uenigheder. Det gælder, når de forsøger at definere problemernes natur, og det gælder, når de forsøger at give løsninger på disse problemer.

Diskussionen demonstrerer måske derfor frem for alt *det svælg mellem den socialistiske intentions universalitet* (nemlig alle menneskers frigørelse) og så *den næsten uendelige række af forskellige og ofte modstridende strategier, som denne intention kan give anledning til*.

Universalitet og konkret befrielse

Lad os begynde med at tage en enkelt, aktuel sag op, som kan anskueliggøre arten af de vanskeligheder, diskussionsdeltagerne ustandseligt støder på. Et halvt år før opstanden i Gdansk, spørger diskussionsdeltagerne sig selv: »Hvem er det, der skal ændre det hele i Øst?«

Naturligt nok spørges Rudolf Bahro først om denne sag, og Ulf Wolter spørger på baggrund af Bahros Østeuropaanalyse i »Alternativet« om hans syn på sagen, og som i mange tilfælde stilles spørgsmålet polemisk: Wolter: »..Du står jo for en model, som man en smule polemisk tilspidset kunne kalde udskiftning af eliter. Du har sagt, at vi har brug for mennesker med overskydende bevidsthed, altså den i partierne forsamlede kritiske intelligens, som må etablere en ny form for opdragelsesdiktatur for at opdrage de 'subalterne' arbejdere til uforfædede kommunister. Det mener du, er den eneste vej, man i disse lande vil kunne komme fra den 'realiserede' til den virkelige socialisme. Jeg har mine tvivl om en socialisme 'fra oven'«. - Hvortil Bahro svarer: »..Det er rigtigt nok, at jeg ikke kan se noget udgangspunkt for en forandring i de østeuropæiske lande i en eller anden form for basisdemokratisk bevægelse (hvad med Solidarność - HJT), og det er også rigtigt nok, at jeg i betragtning af de erfaringer med realiteterne, jeg selv har gjort derovre, heller ikke nu ser noget udgangspunkt i basis¹.

Hér er der ingen tvivl. Historien har fældet sin dom over dén analyse, som Bahro lancerer et halvt år, før skibsværftsarbejderne sætter Polen i bevægelse og opnår større politiske indrømmelser og større liberalise-

ringer end det nogensinde før er set i Østeuropa.

Det bemærkelsesværdige er hér, at manden med erfaringerne tættest inde på livet tager så grundlæggende fejl, og man må derfor også spørge videre: hvor mange af de præmisser, han bygger sin analyse på, falder med den historiske dom, som de polske arbejdere har fældet over hans analyse. Ja, den mest nærliggende præmis, som falder, er naturligvis tesen om at arbejderne i Østeuropa skulle være integreret, og at reformforsøg kun er mulig med baggrund i dannelsen af overskydende bevidsthed hos partikadrer. Den polske erfaring viser, at denne præmis slet og ret er forkert.

I relation til de polske erfaringer er det Mandel, der kommer nærmest, når han overfor Bahro hævder: »Jeg tror, du undervurderer tendensen til, at arbejderne, når først de store hindringer er ryddet af vejen, simpelthen ud fra deres rene dagsinteresser begynder at tage deres sag i egne hænder på bedriftsniveau. Du undervurderer den indre dynamik, som udløses, og som ikke vil kunne standse op på det rent økonomiske område.² Altså: den ortodokse marxists fastholdelse ved arbejderklassen som revolutionens drivende subjekt har i Polen vist sig at holde stik. På trods af, at denne fastholdelse et halvt år, før begivenhederne tager fart i Polen, endnu kan

1. »Hvad kan vi vente os af firserne«, politisk revy, s. 89-90

2. op. cit. s. 97

tage sig abstrakt ud - sammenlignet med Bahros mere sofistikerede magtanalyser af forskellige tendenser indenfor kommunistpartiet.

Uenigheden mellem Bahro og Mandel på Østeuropaspørgsmålet er et lærestykke i den gamle sandheds gyldighed, at forholdet mellem konkret og abstrakt er intrikat for en marxistisk analytik. Marxismen må tage de konkrete hændelser og bevægelser alvorligt, men den må ikke lade sig blænde af dem. Det universelle i den socialistiske frigørelsesbestræbelse må altid betyde, at tanken ikke partikulariseres, når den analyserer de sociale forhold og de sociale befrielsesbevægelser. For hurtige generaliseringer på baggrund af såkaldte empiriske iagttagelser kan betyde, at universaliteten forflygtiges, og tanken partikulariseres. Og den partikulariserede tanke udgrænser, og i diskussionen i »Hvad kan vi vente os af firserne« er det især arbejderklassen, der udgrænser som muligt revolutionært subjekt.«

Her stiller Bahro og Mandel sig igen op med to forskellige forståelser. Ifølge Mandel er der ingen befrielse af socialistisk tilsnit (dvs. med universelle prætentioner), der kan ske udenom arbejderklassen, og hvis man udgrænser denne som muligt revolutionært subjekt, må konsekvensen blive pessimistisk. Så kan det slet ikke lade sig gøre. Og det giver von Oertzen ham principielt ret i. Det overordnede synspunkt, at arbejderklassen er det primære revolutionære

subjekt, bør ikke opgives, fordi der med senkapitalismens udvikling opstår nye problematikfelter, der relaterer sig til artens og civilisationens skæbne som sådan.

Det er imidlertid netop disse civilisationskritiske fænomener, der får Bahro til at blæse i de teoretiske dommedagsbasuner: hvis vi ikke allerede nu tager fat på at løse det økologiske problem, er helvede kort sagt løs - og så er al snak om arbejderklassens mulighed som revolutionært subjekt alligevel bragesnak. Derfor er det politiske grundproblem i dag kampen for nulvækst, og denne er der vidtgående politiseringsmuligheder i, fordi nulvækst bryder med kapitalismens grundprincip, akkumulation.

Den principielle problematik er her selvfølgelig forholdet mellem eetpunktsbevægelser og så nødvendigheden af revolutionens universelle intention: bruddet med det kapitalistiske produktions- og livsprincip som sådan. Og faren er naturligvis, at den ene og den anden eetpunktsbevægelse kan integreres i det kapitalistiske system. Kvindebevægelsen nævnes til eksempel hér, og de tre mænd er enige om, at kvindebevægelsens krav - disses enorme samfundsmæssige betydning uførtalt kan - integreres i et moderniseret kapitalistisk reproduktionssystem. Kvindebevægelsens krav har altså ikke i sig selv socialismens universelle omvæltningssintention. Det er de tre mænd enige om.

Den økologiske krise har imidlertid ifølge Bahro fortrin blandt alle de mange »kriser«, som kapitalismens krise udløser (fra økonomiens til politikens krise, fra mandens til kvindens krise etc.). Den økologiske krise vedrører nemlig selve eksistensgrundlaget for arten, og derfor må den løses først, og den må løses i direkte front mod arbejderklassen i de højtudviklede lande, eftersom »de arbejdende klasser i de udviklede lande indgår i den kulturelle sammenhæng, hvis fundament er den herskende kapitalistiske civilisation.«³

Vi har altså hos Bahro at gøre med følgende legering: den civilisationskritiske bevidsthed, der hos Bahro kondenseres i økologispørgsmålet, udvikles under samtidig afvikling af den ortodokse teori om arbejderklassen som revolutionens subjekt. Eller vi kan også sige, at Bahro holder fast ved Lenins gamle korrektiv til den marxiske klasseanalyse, da han afskrev arbejderklasserne i de højtudviklede lande som værende arbejderaristokratier.

Nu har der som bekendt været en del arbejderopstande i Europa også efter, at Lenin afskrev den europæiske arbejderklasse som revolutionært subjekt. Og man kan vel ikke se bort fra, at der vil komme arbejderopstande - eller slet og ret: folkelige opstande mod stat og kapital - også efter af Bahro har sagt farvel til proletariatet. Det kan såmænd være

vanskeligt nok at spå om, og indvendingen skal heller ikke være et spørgsmål om professionel optimisme på proletariatets vegne overfor Bahros skepsis, hvad angår proletariatets revolutionære muligheder. Sådan kan det godt af og til tage sig ud, når Mandel i »Hvad kan vi vente os af firserne« proklamerer sin tro på proletariatet.

Nej, indvendingen mod Bahro må præcist gå på *et fravær af ideologisk-kritisk problematisering af de kriseforståelser*, han bygger sin fortolkning af den nuværende kapitalistiske krise samt sine emancipationsforventninger på.

Der er nemlig een ting, man må være klar over: den kapitalistiske krise bringer alle de overleverede livs- og forståelsesformer i skred uden selv at levere noget alternativ. Man kan tale om, at selv om kapitalismens krise er så nogenlunde overkommelig at forklare, hvad angår dens årsag - nemlig profitabilitetskrise -, så er den nærmest uoverskuelig, hvad angår mangfoldigheden af ideologiske og sociale konsekvenser.

Derfor vil krisen i første ombæring føre til en skærpet spredning af de kritiske energier og revolutionære potentialer. Utålsomheden overfor det anderledes vil tage til, fordi så stor en del af den personlige og sociale identitet er hængt op på aktiviteterne netop det sted, hvor man har valgt at kæmpe for at skabe et tåleligt

3. op. cit., s.

alternativ til dén destruktion af eksistentiel og social substans, som den kapitalistiske krise bevirker. Hvis man er slumstormer, får man udslæt af universitetsmarxister; hvis man er universitetsansat eller gymnasieansat marxist, kan man ikke længere kommunikere med en arbejder, og arbejderen kan omvendt ikke holde een ud etc., etc.

Kapitalismens destruktive kraft overfor sociale og personlige livssammenhænge bevirker altså både en enorm vækst i de systemkritiske energier OG en enorm vækst i spredningen af disse energiernes måde at angribe eller anfægte systemet på. Og det betyder igen – vil jeg hævde – en uheldig tendens til ideologisk at totalisere delasppekter i kampen mod kapitalismen. Og det bliver Bahro efter min mening et for let offer for.

Jeg har ikke videnskabelig kompetence til at tage stilling til, om netop den økologiske krise er så alvorlig og fundamental, som Bahro vil gøre den til. Jeg kan have mine tvivl, men jeg kan med sikkerhed iagttage en anden ting, nemlig at Bahros synspunkter på økologispørgsmålet fører ham ind i en lang række overvejelser på andre felter, som bliver ureflekterede, fordi han underordner dem under økologi-problematikken. Bahro bliver slet og ret et offer for den partikulariserede tanke uden at være klar over, at netop partikulariseringen af tanke- og erfaringsvirksomhed er een af de første

konsekvenser af den kapitalistiske krise.

Det er præcist med baggrund i den marxistiske emancipationstænkningens universelle ambition, at Mandel finder en absoluterende økologisk problembevidsthed »menneskeødelæggende«: »Nulvækst betyder ikke en bedre vækst, en omfordelt og kvalitativt forbedret vækst, tværtimod betyder det konkret i marxistisk forstand, at arbejdsproduktiviteten ikke længere stiger. Og at foreslå at arbejdsproduktiviteten ikke skulle stige mere, det ville i dag være et menneskeødelæggende forslag. Det ville i bogstavelig forstand dømme en eller to milliarder til sultedøden.«⁴

Kapitalismens universelle krise og marxismens universelle frigørelsesambition kræver universelle løsninger, og den grundlæggende angrebsvinkel må derfor være angrebet på det kapitalistiske produktionsprincip: profitproduktionen. Dén er det, som omfordeler det globale arbejdsprodukt således, at man i een del af verden – den største – knapt kan tilfredsstille de mest fornødne livsbehov og i en anden del af verden bogstavelig talt kan få kvalme af væksten.

Samtidig er det nødvendigt at tilføje, at dette ikke betyder, at marxismen og den socialistiske frigørelseskamp skulle være ude af stand til at differentiere i den kapitalistiske *form for vækst*. Det kan uden videre

4. op.cit., s. 34

vises, at den eksisterende form for udvikling af de tekniske og åndelige produktivkræfter bærer profitproduktionens kainsmærke. Det kan demonstreres i det overordnede perspektiv, men bevidstheden om det bør også sive ned i problematiseringer af - tilsyneladende - enkeltstående teknologiske innovationer.⁵ Det er m.a.o. ikke blot menneskeødelæggende at plædere for nulvækst. Det er også menneskeødelæggende at plædere for en videreudvikling af den foreliggende kapitalistiske teknologi, og dét betoner Mandel ikke tilstrækkeligt.

Man kan sige, at Mandel ikke tilstrækkeligt har frigjort marxismens universelle frigørelsesambition fra dén historiefilosofiske skal, som den traditionelt har skjult sig bag. Lad os se på hvordan.

Universel frigørelse og traditionel historiefilosofi

Marxismens universelle frigørelsesintention har historisk været koblet sammen med en traditionel historiefilosofi. Denne sammenkobling er i dag i krise, og den er grunden til at mange subversive kræfter har kritiseret marxismen, idet de har set denne

som en modsætning til kravene om konkret befrielse hér og nu.

Tiden er inde til at frigøre kernen fra skallen, den universelle frigørelsesintention fra historiefilosofien i traditionel form. Tiden er inde til at transformere historiefilosofien til civilisationskritik. Og man må være bevidst om, at man i et sådant ærinde er oppe imod kraftige vinde. Man er oppe imod en vind, der tenderer mod at transformere civilisationskritikken til kulturkritik (Bahro) under henvisning til, at det ikke længere er muligt eller fornuftigt at acceptere en traditionel historiefilosofi - en henvisning, som iøvrigt i sig selv er helt fornuftig og tidssvarende. Og så er man på den anden side oppe imod en vind (Mandel), der gammelmandsagtigt vil hævde, at udvikling altså bare er nødvendig - og legitimere denne påstand ved at pege på den universelle frigørelsesintention.

Sagen er, at det er et traditions-*LEVN*, som stiller tænkningen i dette ubehagelige dilemma - langt fra nogen objektiv nødvendighed eller uomgængelig fornuft.

Ganske vist er det sådan, at den kapitalistiske udvikling har muliggjort tanken og forestillingen om uni-

5. Jeg kan ikke demonstrere det her, da pladsen og tematikken ikke tillader det. Men jeg kan henvise til mit efterskrift til Bahr/Vahrenkamp, »Rammer for en forståelse af teknologisk udvikling under kapitalistiske produktionsvilkår«, Rhodos Studier, København 1976. Det er iøvrigt bemærkelsesværdigt, at det tilsyneladende stadig er meget besværligt at kritisere den kapitalistiske teknologi uden også at ville kritisere marxismen. Diverse kulturdebattører slår sig i disse år op på at problematisere kapitalistisk teknologi og marxistisk historieforståelse i samme åndedrag. Så meget mere påtrængende synes det at være at skille »kernen« fra »skallen« i marxismen.

versel frigørelse, men det er ikke sådan, at denne forestilling skulle være stavnsbundet til den kapitalistiske udvikling. Tværtimod tyder alt på, at en fortsat historisk stavnsbinding af frigørelsestænkningen til paradigmerne for kapitalistisk udvikling og vækst i dag ville være ligeså »menneskeødelæggende« som forestillingerne om nulvækst. M.a.-o.: tanken om klodens fuldstændige gennemkapitalisering er en uhyggevækkende og selvdestruktiv utopi.

Det universelle frigørelsesperspektiv, som er marxismens alfa og omega, kan og skal altså fastholdes, uden at man behøver at fastholde dets fødselshjælper: kapitalismen. Og sådan foregår det også de facto i mangfoldigheden af de forskellige kapitalismekritikker, som udvikles i dag. Hvad ville kvindebevægelsen være uden den kapitalistisk producerede utopi om menneskelig selvbestemmelse, eller bøssebevægelsen, eller boligbevægelserne?

Og det samme kan gøres gældende internationalt. I et fjernsynsinterview, afholdt i forbindelse med hans mondæne foredragsturne i Europa, for et halvt års tid siden, konstaterede de Kissinger, at »vores« overleverede forestilling om fremskridt var blevet rystet af begivenhederne i Iran. Man kunne ikke længere regne med, at øget materiel fremgang førte til en ideologisk og politisk stabilisering af befolkningerne. Med andre ord: befolkningerne krævede, at den materielle fremgang blev koblet på deres

eget udviklingsmønster og de overleverede forståelsesformer.

Derfor må der også for den tredje og fjerde verdens vedkommende kalkuleres med muligheden af industrialisering og vækst *uden* at denne proces forløber i dens historiskkapitalistiske form som såkaldt oprindelig akkumulation. Ja, der er på baggrund af den nuværende form for kapitalistisk vækst ikke anden mulighed end at regne med, at befolkningerne selv skal bestemme tempo og form for industriel vækst. Deri har Bahro uomtvisteligt ret: udbredelsen af den kapitalistiske form for vækst til hele kloden ville være identisk med destruktionsen af selve grundlaget for eksistens.

Det er præcist denne mulighed - og alt andets umulighed -, som marxistisk nødvendiggør, at frigørelsesideen kobles fra den historiefilosofiske ramme og tildeles en selvstændig værdi. Der er opbrud nok i en selvstændiggjort frigørelsesintention med universelt perspektiv, og der er selvdestruktion i at ville acceptere, at frigørelse kun er mulig i kapitalistisk form.

Modernitet og tradition

De højtudviklede kapitalistiske produktivkræfter muliggør en nybestemmelse af forholdet mellem modernitet og tradition. Moderne og af irreversibel betydning er utopien om menneskelig selvbestemmelse på profane, dennesidige betingelser, og traditionelle samfundsformer kan kun udvikle sig ved at tilnærme sig

denne utopi, som er skabt af den kapitalistiske form for modernitet.

Omvendt kan den kapitalistiske form for modernitet i dag kun tilnærme sig selvstømmelsesutopien igennem afviklingen af præcist modernitetens kapitalistiske form. Der er ikke selvbestemmelse og lykke i ligegyldighed, hjemløshed, rastløshed, adskillelse mellem arbejde og fritid, adskillelse mellem generationerne, ghettoisering af samfundsgrupperne - alle disse konsekvenser af den kapitalistiske modernitetsform må afvikles, og i denne transformationsproces er der inspiration at hente i traditionelle samfunds- og livsformer.

Derfor må Mandels overordnede krav om frigørelse for den industrialiserede verden - nemlig fire timers arbejdsdag - suppleres med kvalitative utopier, som bl.a. kan hente inspiration i traditionelle samfundsog livsformer. Og sådan vil de uvægerligt også hænge sammen i virkeligheden i dét øjeblik, man med baggrund i produktivkræfternes nuværende udviklingsstadium begynder at indløse 4 timers arbejdsdag. Som vi allerede kan se det i dag: samfundsgrupper, der i dag nærmer sig selvbestemmelsesutopien i deres livspraksis, henter uvægerligt inspiration og *fascination* i overleverede livsforståelser, som kapitalismen i dens mest avancerede form har taget livet af. Tænk bare på det tilløbsstykke, som udstillingen »De kalder os indianere« har været i Århus som i København. Det er en gold og stadig traditionelt historiefi-

lososfisk tænkende marxisme, der vil afsværge disse fascinationer som regressive og irrelevante.

Produktivkræfternes nuværende udviklingsstadium muliggør de facto en *differentiering i kulturarven*, og til kulturarven hører også i global forstand de kulturer, som kapitalismen er i færd med at ødelægge, eller som den allerede har ødelagt. Jeg mener: vi har ikke så frygteligt mange andre steder at hente inspiration til det anti-kapitalistiske arbejde end i den livs-substans, som det er kapitalismens væsen at borteskamotere.

De kvantitative og kvalitative krav, som der må stilles op overfor kapitalherredømmet, hænger sammen, og det er trist for venstrefløjen, når de to perspektiver adskilles, sådan som man kan se det i Bahro-Mandel kontroversen, som løber igennem hele diskussionen i »Hvad kan vi vente os af firserne«. I dét dilemma løber venstresocialdemokraten Peter von Oertzen desværre for ofte af med fornuften.

Til gengæld er von Oertzen helt og holdent indfanget i legeringen universel frigørelse/historiefilosofisk ramme. Og det betyder kort sagt, at han bliver post festum-teoretiker; at han afsværger den utopiske dimension fra tænkningen og betakker sig for teoretisk at plædere for radikale valgsnødvendighed. Fremtidens fornuft ligger længere til venstre end von Oertzen. Men kontroversen mellem Mandel og Bahro viser, at der stadig er et godt stykke historisk arbejde i at få den helskindet derud.

Fagbevægelse og stat.

En omtale af Flemming Ibsen og Henning Jørgensen »Fagbevægelse og Stat.«

Flemming Bahner

Op igennem halvfjerdserne udviklede analyserne af den danske arbejderbevægelses historie sig udover arbejderpartiernes officielle historieskrivende stadie. Bl.a. i regi af Selskabet til forskning i Arbejderbevægelsens historie blev der publiceret en mængde materiale. Disse analyser har dog ofte været præget af den tilsyneladende teoriløse tilgang, som faghistorikere her i landet ofte har gjort til deres dyd. Sideløbende med disse analyser, er der foregået en mere teoretisk præget diskussion om fagbevægelsens placering i det kapitalistiske samfund, om reformismebegrebet, og om forholdet mellem stat og fagbevægelse, en diskussion som ikke mindst er foregået i dette tidsskrifts spalter.¹ Det er med dele af denne historiske og teoretiske diskussion som ballast, at Ibsen og Jørgensen har udarbejdet deres mammutværk på over 700 sider, om forholdet mellem fagbevægelse og stat i Danmark fra arbejderbevægelsens opkomst i 1870'erne frem til i dag. Værket trækker i atfald kraftigt på disse arbejder, samtidig med at der visse steder fremføres en ret så polemisk kritik af disse.

Første bind er centreret om en kritisk undersøgelse af forskellige fagforeningsteorier og marxistisk statsteori, specielt med henblik på diskussionen om økonomi-politik relationen, men rummer også en fremstilling af lønarbejdets organisering frem til år 1900, samt en fremstilling af arbejdsmarkedsudviklingen frem til 1930. I 2. bind ligger hovedvægten på fremstillingen af den historiske udvikling i forholdet mellem fagbevægelse og stat. Med baggrund i denne historiske undersøgelse opstilles så en fasebeskrivelse, hvor det hævdes, at man kan se en udviklingslinie i forholdet mellem fagbevægelse og stat i den analyserede periode, som meningsfyldt kan struktureres ud fra fire faser, hvor første fase udtrykker en statslig modstand mod fagbevægelsen, anden fase repræsenterer den statslige anerkendelse af fagbevægelsen, bl.a. gennem septemberforliget og oprettelsen af det fagretslige system, tredje fase er inddragelsen af fagbevægelsen i den politiske proces i halvtredserne og tresserne, mens den sidste fase er indkomstpoltikfasen, hvor der hæv-

des at ske en adskillelse mellem fagbevægelse og stat.

De to binds indhold er således ret så omfattende, og må siges at udgøre et ganske ambitiøst projekt, specielt når man læser de intentioner om sammenhænge mellem afsnittene som både i forord, indledning og delssammenfatninger bliver fremført. Kobler man dette sammen med værkets hele fremtoning, nødvendiggør det, at man vurderer det i sammenhæng, hvor meget man end, efter læsningen, og med kendskab til forfatterens produktion i øvrigt, kan ane at det, der stykkes sammen her er forskellige arbejder, skrevet for andre sammenhænge.

Ser man de empiriske afsnit for sig, kan man da godt se en rød tråd, der løber fra afsnit til afsnit. Desværre er det ofte helt andre begreber, der styrer fremstillingen end de, som den lange teoretiske diskussion i første bind har lagt op til. At den teoretiske diskussion ikke afspejler sig i empirien, kan selvfølgelig til en vis grad undskyldes med den udviklingsgrad som arbejdet med forholdet mellem fagbevægelse og stat har nået; Endvidere er den foregået på et utroligt abstrakt plan, hvilket forfatterne da også med omhu kritiserer. Men i værket slår denne erkendelse igennem, – formentlig utilsigtet? – derved at kritikken af teorierne nærmest bliver en slags legitimering af, at det hele ikke kan få nogen betydning for den mere empirisk orienterede del af værket. I den historiske analyse

introduceres vi i stedet til en fremstilling af udviklingen i den danske arbejderbevægelse centreret omkring tre størrelser: socialdemokratiet, fagbevægelsen og fagoppositionen, og relationerne mellem disse, uden at det i øvrigt søges præciseret, hvordan disse størrelser skal forstås i forhold til de handlinger, der analyseres, ligesom det er uklart i hvilket omfang forholdet mellem fagbevægelse og stat meningsfyldt analyseres med udgangspunkt i de kollektive centrale overenskomstforhandlinger, sådan som forfatterne, uden at begrunde dette valg nærmere teoretisk, har gjort. Denne manglende sammenhæng kan selvfølgelig siges at blive til en utilsigtet fordel for en bog på over 700 sider i to bind: At man roligt kan anvende de historiske afsnit uafhængigt af de teoretiske og vice versa er jo ikke at foragte.

Jeg skal nu gå over til at behandle nogle enkelte elementer i disse uafhængige dele af værket, før jeg nærmere begrundet den manglende overordnede sammenhæng; lad os først se på den teoretiske del.

Hovedindholdet i denne del udgøres af et afsnit om fagforenings-teori, der kritiserer Michel, Lipset og andre traditionelt arbejdende samfundsforskere, hvorefter fagforeningsfolkene fra tressernes sidste halvdel for en sikkerheds skyld bliver sat på plads. Afsnit 2 i første bind behandler med udgangspunkt i den almen kapitalanalyse fagbevægelsens fundamentale funktioner under kapi-

talismen. Her peges et enkelt sted på, at fagbevægelsen udover den direkte lønkamp i de enkelte virksomheder, med den øgede statslige sikring af arbejderklassens reproduktion, må have et politiskstatsligt kampfelt. I relation til bogens tilgang kunne dette aspekt nok have været rimeligt at udbygge, som basis for den historiske analyse, men det sker ikke. I stedet sker der en grundig behandling af nogle hovedtemaer fra de senere års marxistiske teoridiskussion omkring økonomi - politik-relationen. Dette sker i afsnittene 8-13 i første bind, der omhandler hhv. forholdet mellem økonomi og politik i relation til statsteoridiskussionen, en behandling af fagbevægelse-stat-relationen, forholdet mellem faglig og politisk kamp og endelig forfatterens forståelse af begrebet »socialdemokratisme.«

Fremstillingsmåden i disse afsnit er typisk den, at der foretages en kritisk gennemgang af nogle indenfor problemstillingen postulerede centrale teoritilgange, hvorefter der på basis af en kritik af teorierne, forsøges en positiv syntetisering. Denne tilsyneladende tiltalende omgang med teorierne, hvor man hiver det bedste ud fra de forskellige tilgange, – »skille korn fra avner,« som det hedder et sted, – lider af den samme skavank, som al anden eklektisk tilgang – Den skjuler sit »tredie standpunkt« for os, den lægger røgslør ud: Ved at kunne nøjes med at erklære sig enig i ét argument

fra en teorisammenhæng, ét element fra en anden teorisammenhæng osv., undgår man let og elegant at argumentere for sit standpunkt.

Forfatterne deler deres behandling af stoffet op i to retninger; kapitallogik og strukturalisme, hvor den første roses for, at den påpeger økonomiens afgørende betydning og klandres for sin manglende politikanalyse, mens strukturalisterne roses og kritiseres modsat. Hvad kapitallogikken er og hvordan den forstås i bogen, står uklart, men det økonomibegreb som denne retning tillægges er et andet end det, jeg normalt ville tillægge den, hvis der er tale om, at man med kapitallogik samlet forstår de folk der holder fast ved den Marx'ske kritik af den politiske økonomi som udgangspunkt for deres analyser.

Bogen kritiserer således gennemgående denne kapitallogik for at ville bruge kritikken af den politiske økonomi uformidlet på politikfeltet, og dette er forkert, fordi politikken er et felt, der ligger udenfor økonomien, hvorfor der må udvikles en selvstændig teori for dette felt. Således hedder det i første bind s. 164: »Det skulle være klart, at »kapitallogikerne« er gået uden om en systematisk og omfattende undersøgelse af den politiske virkelighed/-staten, og i stedet har søgt at affede eller deducere staten fra økonomikategorierne, men herved kommer man også til at reducere et selvstændigt objekts – politikens – bestemmelser til et andets. Vi kan ikke se andet, end at kapitallogi-

kerne havner i en form for økonomisk reduktionisme, idet de vil begrunde en kapital-ydre samfundssfære med kritikken af den politiske økonomi... Det ikke-økonomiske søges forklaret ved det økonomiske.«

Det økonomi-begreb kapitallogikken her skydes i skoene, tror jeg ikke rigtig nogen vil kendes ved.² Det er vel netop kendetegnende for den Marx-forståelse, som der her er tale om, at den hævder, at økonomiske relationer må forstås, ikke blot teknisk-økonomisk som f.eks. den moderne nationaløkonomi gør det, men som et omfattende socialt forhold. Dette betyder ganske rigtigt, at man ser en systematisk sammenhæng mellem det Ibsen og Jørgensen opfatter som den økonomiske og politiske sfære. Men dette betyder ikke at selv den mest fanatiske afledningsteoretiker ville hævde identitet mellem disse sfærer, og det er jo næsten det standpunkt I og J synes at ville tillægge kapitallogikerne. Man kan derimod godt have brug for afklaring af, hvordan forbindelserne mellem de formsmæssigt adskilte sfærer generelt er, og hvordan de historisk forholder sig til hinanden, men en positiverende kritik med det udgangspunkt mangler i diskussionen af de »kapitallogiske« bidrag, der trækkes ind. Specielt Blanke, Jürgens og Kastendiek burde måske, i relation til forfatternes senere faseopdeling, have haft en mere differentieret behandling, men herom senere. Forfatterne slipper i stedet om ved kritikken³, nærmest ved,

med henvisning til strukturalistiske tilgange, at sige, at det er en rigtig indsigt, at politikken har en relativ autonomi, for så derefter at påpege, at man jo da, selv om politikken har en relativ autonomi, må forstå, hvorledes økonomien er basis for de politiske beslutninger. – På den ene side og på den anden side -: ja, dette er rigtig at skille korn og avner fra hinanden -: Man må for alvor spørge sig selv, hvad forfatterne mener, når vi så kommer til det afsnit, hvor politikbegrebet skal positiveres ud fra deres egen opfattelse. Her, hvor man vil »begrunde *nødvendigheden* af et specifikt politisk relationssystem under kapitalismen« (s. 178, min kursivering, f.b.), får kapitallogikken virkelig ben at gå på. Godt nok er der ikke forsøgt nogen systematisk udledning af begreberne ud af hinanden, således som i udledningsstrategiens værste udgaver, men det er faktisk lige før man må foretrække den metodiske stringens, som denne strategi var udtryk for, fremfor det, der her præsenteres: Det, der tidligere i værket kaldes *nødvendigheden* af en egentlig forskningsproces i forsøget på at begrebsliggøre stat og politik⁴ viser sig nu at være af ren filosofisk-spekulativ karakter: Der henvises som begrundelse for de anførte teser til forskellige steder i de Marx'-ske kategorier som havende en sammenhæng med de forskellige elementer i det politiske system, det gælder f.eks. behandlingen af partierne, hvor man⁵ henviser til de forskellige

erfaringer individerne gør, i relation til deres placering i forhold til produktionsprocessen, som baggrund for eksistensen af forskellige partier. Denne indfaldsvinkel behøver ikke nødvendigvis være en ufrugtbar tilgang til behandling af partibegrebet, men sådan som det fremstår her bliver det reelt uargumenteret. Den generelle fremstilling gør den producerede viden »objektivistisk« i endda større omfang end de teorier som forfatterne kritiserer for det samme. Det samme gælder hele sprogbrugen i afsnittet; man taler således også om den parlamentarisk-demokratiske styreform, som kapitalismens *adækvate* styreform, ligesom man gør opmærksom på, at »antallet af politiske partier, kan der dog ikke siges noget om alment.« (s. 185). Det må vel siges at være både at lade logikken råde, og at lade »økonomien determinere politikken.«

Meget tyder på, at det grundlæggende problem i den teoretiske tilgang er, at forsøget på en syntetisk behandling af den relevante teoridannelse er sket gennem en abstrakt og overfladisk kritik, fordi man reelt har mødt teorierne med et standpunkt, som aldrig selvstændigt bliver søgt ekspliciteret. Det er formentlig et standpunkt, der bygger på fornemmelsen af, at den faktiske historiske virkelighed ikke dækkes af de eksisterende teoritilgange. Man har så blot forsøgt at finde løsningen indenfor det teoretiske univers, som udgøres af det, man kalder kapitallo-

gik og strukturalisme, hvormed man på forhånd har forhindret sig selv i at ophæve problemet. Begge de to retninger er grundlæggende empirifjendske. Althusserskolen gennem hele sin videnskabsopfattelse, og kapitallogikken ved sin reelle nedvurdering af grundigt empirisk arbejde som andet end illustration til de almene lovmæssigheder. Overfor denne empirifjendskhed er det vigtigt at holde fast ved, at selv de mest logiske kategorier er »generaliseret« historie. Grundlæggende generaliseringer over kapitalismen, der stadig kan begrundes at være gældende, må selvfølgelig fastholdes, men derudover må de historiske former da opfanges, sådan at de logisk mulige udviklingsretninger, som de generelle tendenslove angiver, kan opspores m.h.t. hvilke, der er historisk nødvendige.⁶

Jeg har her gennem enkelte eksempler grebet fat i den grundlæggende begrebsforvirring i bogens teoriafsnit, fordi dens eklektiske tilgang er så tilsyneladende tiltalende, og fordi den lægger op til lette standpunkter. Dette hindrer dog ikke, at teoriafsnittene, i kraft af deres ofte fyldige referater, er gode at anvende som introducerende fremstilling til mange af de behandlede tekster. Men herudover er brugsværdien nok begrænset.

Som vi anførte foran, anvendes den teoretiske diskussion i bogen ikke i den historiske analyse. Dette betyder dog ikke, at der ikke bagved

ligger nogle mere generelle antagelser, som styrer fremstillingen: det er blot nogle andre, som imidlertid ikke ofres samme opmærksomhed.

For det første spørger begrebet den kollektive læreproces i afsnittene, og i opsummeringerne for den enkelte periode. Der tales således om, hvorledes det er de to industrielle klassers erfaringer fra den kollektive læreproces, der er bestemmende for udviklingen i deres indbyrdes relationer, og gentagne gange fremhæves det i opsummeringerne, at tesen er blevet bekræftet. Det kunne have været spændende, at få et studie af de kollektive erfaringer, som arbejderklassen gør, men når erfaringerne som her, holdes snævert til, hvad de umiddelbart besluttende lag i fagorganisationerne drager af erfaringer m.h.t. direkte statsindgreb, arbejdsret, forligsmand m.v., så er det vel nok lidt flot at tale om klassens erfaringer. Dette er kun ét eksempel på den meget sløse omgang med begreberne, som den historiske analyse er rig på.

Et andet eksempel er den transformation af økonomibegrebet, der sker fra de teoretiske afsnit til den historiske analyse. Hvor man i teori-afsnittene trods alt præciserer nødvendigheden af politikudviklingens kobling til akkumulationsudviklingen, så bliver fagbevægelsens ageren i de historiske afsnit ikke afgørende sat i relation hertil. De økonomiske afsnit, som er hæftet på beskrivelsen af de enkelte behandlede perioder,

består af usammenhængende oplysninger om realløn, eksportkvote, støttelovgivning m.v. Det reelt strukturerende element i de historiske afsnit er en generel forklaringsfigur, der siger, at fagbevægelsen er blevet presset af socialdemokratiet til at føre en bestemt politik. Denne forklaring går igen i næsten alle afsnit, og skal føre os frem til forfatterens fasemodel, som bygger på det latente modsætningsforhold mellem fagbevægelse og stat, (læs fagbevægelsen og socialdemokratiet), hvor den fjerde fase i modellen bygger på den opfattelse, at fagbevægelsen, grundet at den er tvunget til at sikre reproduktionsniveauet, må komme i modsætning til statsmagten, i det omfang den statslige politik nødvendigvis indgreb overfor reproduktionsniveauet.

Fasemodellens fire faser hævdes at være opstillet kategorialt ud fra de principielle former for forholdet mellem fagbevægelsens faglige organisationer og staten, men skulle i øvrigt principielt være en historisk generalisering af danske erfaringer. Hvad der ikke nævnes her er, at faseopdelingen et langt stykke af vejen bygger på Blanke, Jürgens og Kastendieks faseopstilling i deres snart klassiske artikel i *Prokla* 14/-15⁷, (de to første faser er endda temmelig fælles i formuleringerne). Uanset manglende påpejning af fadderskab, havde det vel været rimeligt at få en diskussion, med udgangspunkt i artiklen, om fagbevægelsens forhold

til staten. Det kunne have gavnet begrebsafklaringen, som nu mangler, eller underlægges den totale holden fagbevægelsen som organisation i modsætning til politikbeslutningerne i partiet. Det havde unægtelig været spændende, hvis der var blevet brugt tid og spaltepads på en diskussion af, hvordan modsætningen mellem fagbevægelse og SD skal forstås. Påpejningen af forskellige funktionsimperativer hos fagbevægelse og stat er selvfølgelig vigtig som en første afgrænsning overfor alt for absolutte integrationstester som korporatisme-teoriene, men noget andet er, om man omvendt kan slutte ud af funktionsforskellighederne, at det under bestemte historiske omstændigheder medfører decideret fundamentale modsætninger mellem parti og fagbevægelse, sådan som det forekommer mig, at den fjerde fase i fase-modellen lægger op til. Eller: Kan man opfatte relationerne således, at det ene funktionsimperativ, partiets statsinteresser, dominerer det andet, sådan som det nærmest fremstår i den empiriske analyse. Man har en del steder på fornemmelsen, at det er meget om at gøre, at få renvasket fagbevægelsen: således hedder det om overenskomstsituationen i 1931, hvor DSF gjorde alt, hvad der var dem muligt for at undgå en konflikt, selv om et flertal af forbundene havde stemt nej ved den første afstemning, at »man handlede »efter ordre« fra sin forbundsfælle på den politiske scene: socialdemokratiet.«⁸ Den

grundlæggende fejl, der her begås, er, at man tager den formsmæssige adskillelse mellem parti og fagbevægelse, som i relation til de forskellige funktionsvaretagerelser medfører differentieringer i interesseartikulationen, op som en reel adskillelse. Men, som der et sted i den teoretiske analyse fremføres, så eksisterer lønarbejderne både i og udenfor produktionen, hvilket betyder, at de modsætninger som I og J vil henlægge til noget, der foregår *mellem* organisationerne, (altså her LO og SD) reelt vel går ned igennem både parti og fagbevægelse.⁹ Sålænge kampen for sikringen af reproduktionen foregår indenfor den kapitalistiske forståelseshorisont, må fagbevægelsen vel fundamentalt reflektere de samme modsigelser som forudsætning for sin ageren, som SD gør. – Uden at de to institutioner derfor handler *ens*: »rollerne« i spillet er forskellige men kapitalismen skriver stykket for dem begge. Derfor virker det også trist, at reformismediskussionen¹⁰ afvises så hastigt i bogen, netop her kunne der hentes afklaring, der kunne have løst op for modsigelsen i bogens opfattelse af fagbevægelse – SD.

I afsnittet i første bind, der handler om socialdemokratismen, kommer man reelt ikke udover en postulatorisk beskrivelse af noget man kalder grundlæggende træk ved »socialdemokratismen«. Som begrundelse for sin karakteristik af socialdemokratismen bliver den gamle smedeformand Hans Rasmussen

hentet frem af stalden. Man gør her opmærksom på, at man ved netop at tage Hans Rasmussen illustrerer, hvorledes »socialdemokratismens selvforståelse og handlingsbevæggrunde rækker ud over den politiske bevægelse, idet den også kan indkludere fagbevægelsesledelsen.«¹¹ Jeg mener snarere, det illustrerer det foran omtalte grundproblem en reformistisk fagbevægelse står i, så snart den er tvunget til at artikulere sig som samlet samfundsmæssig kraft. Og da det er fagbevægelsen forstået på denne måde, som bogen analyserer, burde den forholde sig hertil. Man kunne måske medgive forfatterne, at i det øjeblik, vi så på den faglige organisering i sine mange enkeltorganiseringer, hvor den kun har sine daglige kampe som funktion, da kan det modsætningsforhold, som I og J lægger frem, være mere reelt. Men en historisk analyse heraf, ville kræve en helt anderledes tilgang end den meget overordnede beskrivelse af generelle overenskomstforhandlinger, statsindgreb m.v. som bogen har taget fat i. Til gengæld ville en mere virksomheds- og brancenær tilgang til fagbevægelsens kampe nok have gjort den rene politikfiksering, som den foreliggende empiriske analyse reelt er udtryk for, noget vanskelig at fastholde.¹²

Som det var med de rent teoretiske afsnit, således gælder det også de historiske afsnit: De er som opslagsværk anvendelige til det første brede overblik. De skæmmes dog meget af

at være utrolig ujævnt skrevet. Nogle afsnit skøjter hen over perioden med hovedvægten på at få afklaret, at de fleste andre, der har skrevet om den, har taget fejl, uden at det i øvrigt begrundes særlig grundigt hvorfor. (Se f.eks. afsnittene om kanslergadeforliget, der for det første er meget kortfattet, og som i afsnittet om vurderingen af forliget bruger den meste tid på at forklare hvorfor andre har taget fejl, når de taler om lønpolitik på dette tidspunkt.)

Som samlet indtryk af de to bøger kommer man vel ikke uden om, at der er tale om et imponerende stykke arbejde, og at der også mange steder rundt omkring er spændende ansatser, som kan inspirere. Men de afgørende mangler ligger i de ambitioner, som dels de enkelte hovedafsnit, dels værket som helhed påtvinger sig selv. Det efterlader reelt et forvirret, selvmodsigende og usammenhængende indtryk; i de teoretiske afsnit i form af, at man kommer til at mene hundredeogsyttent forskellige ting på en gang, mens de empiriske afsnit er bundet op omkring kun ét strukturerende element, nemlig fagbevægelsens underordning under socialdemokratiet, hvor alt andet reelt lades ude af billedet, og hvor dels fagbevægelse-SD-opfattelsen begrebsmæssigt er mangelfuldt udbygget og hvor den samlede tilgang helt bortoperationaliserer økonomien; som man har haft så travlt med at fortælle os betød så meget – trods – politikens relative autonomi.

0. F. Ibsen/H. Jørgensen »Fagbevægelse og stat«, bd. 1 og 2, Gyldendal 1979.
1. For en oversigt, se bibliografien i KURASJE nr. 25.
2. Se også bemærkningerne til værket i Hanssons og Lærke Niensens artikel i Kurasje 23/24: Statsintervention og reformismekritik, s. 48-51.
3. Se f.eks. bind I, s. 176.
4. Bind I, s. 162.
5. Bind I, s. 183.
6. Nødvendigt, skal selvfølgelig ikke forstås vulgært deterministisk, men i tendenslovmæssig forstand. For en uddybning af mit standpunkt, se Andreassen m.f.: Realanalysen og den materialistiske historieopfattelse, i Kurasje nr. 26 s. 7-47.
7. Zur Neueren marxistischen Diskussion über die Analyse von Form und Funktion des Bürgerlichen Staates, s. 92 f.f.
8. Bind II, s. 16.
9. En tilgang der medreflekterer statens økonomiske grundlag som baggrund for en historisk analyse af økonomisk og politisk kamp, se Andreassen og Kjær: Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik, i Kurasje nr. 25.
10. Her kan bl.a. peges på den i note 2 nævnte tekst af Hansson og Lærke Nielsen, samt Brinch. Bredsdorffs og Hansens artikel i Kurasje nr. 21 om Arbejderklassen og kapitalen...
11. Bind I, s. 240.
12. Se f.eks. Kurasje 19-20, om værfterne, som et eksempel på en sådan tilgang.

Litteratur om fagforeninger fra KURASJES BOGIMPORT

På forlaget Merve er der udgivet en række titler fra og om den italienske diskussion fra begyndelsen af 70'erne om betydningen af nye brydninger i kapitaludviklingen og klasseforholdene for fagforeningernes politik:

Base Ouvrière, Revolutionäre Betriebsarbeit, Merve 22, 24,00 kr.

Bologna, Cialfalone, Techniker, Merve 27, 12,00 kr.

Dina, Techniker, Macht und Klassenkampf, Merve 32, 16,00 kr.

Bologna, Cacciare, Zusammensetzung der Arbeiterklasse, Merve 35, 28,00 kr.

CGIL/CISL, Zur Geschichte und Theorie der italienischen Gewerkschaftsbewegung, Merve 40/41, 56,00 kr.

Samme problematik tages op i 2 bøger af Bruno Trentin på forlaget VSA:

Bruno Trentin, Arbeiterdemokratie, 1978, 79,00 kr.

Bruno Trentin, Die andere Gewerkschaften, 1981, 99,00 kr.

samt i artikelsamling fra samme forlag:

Annäherungen an den Sozialismus, VSA 1980 med bidrag af bl.a.

Trentin, Poulantzas, Berlinguer, Lama, Elleinstein, Buci-Glucksmann, 72,00 kr.

En mere almen og beskrivende tekst om fagforeningernes grundlag findes også på VSA: *Herkommer/Bischoff, Gesellschaftsbewusstsein und Gewerkschaften*, 112,00 kr.

Siden 1978 har *Jacobi, Müller-Jentsch og Eberhard Schmidt* hvert år udgivet *Kritisches Gewerkschaftsjahrbuch* på Rotbuch Verlag. Disse årbøger indeholder aktuelle kommentarer til fagforeningsproblemer samt teordiskussioner.

Hovedtemaerne har været: *Gewerkschaftspolitik in der Krise*, (1977-78) 32,00 kr., *Arbeiterinteressen gegen Sozialpartnerschaft*, (1978-79), 32,00 kr., *Arbeitskampf um Arbeitszeit*, (1979/80), 32,00 kr., *Moderne Zeiten alte Rezepte*, (1980/81), 36,00 kr., *Starker Arm am kurzen Hebel*, (1981/82). 44,00 kr.

Tidsskriftet *Probleme des Klassenkampfes* på samme forlag bringer ligeledes løbende kommentarer og forsøg på teoretisk sammenfatning af aktuelle problemer i fagforeningerne, abonnement på 4 nr., 124,00 kr.

En ny politisk økonomi?

Kommentarer til Anders Lundkvists bog »Kritik af privatarbejdet«.

Peter Bundesen

1. Lundkvists projekt.

Det må siges at ambitionsniveauet i Anders Lundkvists nye bog, Kritik af privatarbejdet, er betydeligt. A.L. anfører nemlig at intentionen med bogen er intet mindre end »at opbygge den politiske økonomi på et nyt grundlag«, som er kritik af privatarbejdet.¹ A.L.'s udgangspunkt for dette projekt »har været en utilfredshed med Marx's politisk-økonomiske teori«. Han mener, at denne dels mangler forklaringskraft overfor kapitalismens aktuelle strukturer og dels indeholder teoretiske uklarheder og inkonsistenser. (s. 9) Disse findes i selve Marx's »fundamentalbegreb«: værdibegrebet, hvorfor en kritik af dette også indebærer, at værdiformsanalysen og dermed Marx's fordrejningsteori må tages op til revision.« (s. 11)

Selvom bogen også behandler andre emner, hvor især kritikken af den nyere borgerlige værdi- og pristeori synes at være skarpsindig, vil jeg her begrænse mig til at behandle A.L.'s kritik af værditeorien og hans forsøg på at opbygge den politiske økonomi på et nyt grundlag.

2. Kritikken af Marx's værditeori.

Lykkes det så for A.L. at påvise den marxistiske værditeoris indkonsi-

stens og ubrugelighed? Svaret på dette afhænger unægtelig af, hvad man opfatter som den marxistiske værditeori. Hvis man identificerer Marx's værditeori med den såkaldte »kapitallogik« fra begyndelsen af halvfjerdserne² – hvad A.L. stort set gør – så lykkes kritikken ret godt. Hvis man mener, at der fra Marx's foreligger en gennemarbejdet og konsistent værditeori – omend i forskellige skrifter – så lykkes det også at få anfægtet dette. Men hvis man mener, at der fra Marx foreligger et ikke gennemført udkast til en værditeoretisk begribelse af det borgerlige samfunds reproduktionsformer – et udkast der intenderer, men ikke altid fastholder at adskille sig radikalt fra den klassiske økonomis arbejdsværdilære – så mener jeg ikke, at det lykkes for A.L. at få påvist Marx's ubrugelighed for en begrebsliggørelse af det borgerlige samfund.³

Jeg vil hævde at A.L.'s hele opgør med Marx lider af dén afgørende svaghed, at han identificerer Marx's værditeori med »kapitalloggikkens«:

»først med den skole, der herhjemme går under navnet »kapitallogik«, har formproblemerne fået den centrale placering, som

de har hos Marx; for så vidt er kapitallogikken den bedste approximation til »what Marx really meant««. (s. 182)

Selvom A.L. selvfølgelig har ret i at formproblematikken er central både for Marx og for kapitallogikken, så følger det ikke nødvendigvis heraf, at man som A.L. umiddelbart kan identificere kapitallogikkens »udledningsmetode« med Marx's⁴. I stedet for at være en kritik af Marx's værditeori får A.L.'s fremstilling frem for alt karakter af at være et opgør med egne tidligere »kapitallogiske« positioner, i bøgerne »Kapitalens bevidsthedsformer« og »Introduktion til metoden i Kapitalen«.

Selvom projektionen i A.L.'s selvkritik giver anledning til misforståelser, må det alligevel indrømmes, at A.L. får rettet en nok så omfattende og relevant kritik mod den tidlige »kapitallogik«. Hvad der ikke kunne lykkes i bogen »Kritik af kapitallogikken« p.g.a. Heine Andersens mangel på selv den mest elementære indsigt i den kapitallogiske teori er faktisk lykkedes ret godt i denne bog. Imidlertid har A.L.'s fremstilling i denne sammenhæng nok den »svag-hed«, at den p.g.a. sin omfattende og indgående forholden sig til problemer i »kapitallogikken« forudsætter et minimum af kendskab til disse; og da et sådant ikke har været et udpræget kendetegn for dens mange kritikere vil det nok også fremover være Heine Andersens konstruktioner, der vil fremstå som »opgøret« med

kapitallogikken – og det er faktisk uretfærdigt overfor A.L.'s grundige arbejde.⁵

Jeg vil ikke her gennemgå alle facetter i A.L.'s opgør med kapitallogikken – og i egen selvforståelse med Marx; jeg vil blot se nærmere på den kritik, der fører ham frem til et opgør med »tingsliggørelsesteorien«.⁶

A.L. påpeger, at kapitalfremstillings karakter af at være en *ren formanalyse* betyder, at dens objekt må være varen som sådan, »dvs. der abstraheres fra de menneskelige motiver og interesser, der ligger bag udvekslingen;« (s. 178)⁷

Derfor sættes brugsværdien, dvs. den interesse der driver menneskene til markedet, i parantes, idet varens tilfredsstillende af behov blot inddrages som en *forudsætning*. Denne nedprioritering af de praktiske interesser udtrykkes videre i værdiformsanalysen, når værdien angiveligt ursuperer en brugsværdi som fremtrædelsesform, for så er dette ikke den egentlige brugsværdi – nemlig en relation mellem ting og behov – der er tale om, men om tingen i sig selv, dvs. materialitetsform. (s. 178). A.L. påpeger, at hermed indgår brugsværdibestemmelsen pludselig på en ny måde. Den udtrykker ikke længere formidlingen mellem varens egenskaber og behovene (varen som havende brugsværdi), men udtrykker nu en egenskab ved selve tingen (varen *er* brugsværdi), idet brugsværdiens behovside skæres bort.

Som refereret af A.L. er det ud fra denne brugsværdiopfattelse, at Schanz forsigtigt kritiserer Marx's bestemmelse. Efter at have citeret Marx for »brugsværdi bliver til fremtrædelsesform for sin modsætning, værdi«, skriver han:

»Egentlig skulle det have heddet, at materialitetsformen bliver til Erscheinungsform for sin modsætning, værdien, fordi brugsværdien ... ikke er nogen form, men en egenskab ved en materialitetsform i relation til et menneskeligt behov.«

Schanz insisterer altså på, at eftersom brugsværdien indbefatter behov, har den ikke noget at gøre i værdiformsanalysen; for så vidt er han mere konsekvent end Marx. (se s. 216-217, det indledende citat er fra Schanz's bog »Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status« (s. 103). A.L. påpeger at denne nye bestemmelse af brugsværdien (som materialitetsform), som en egenskab ved tingen, sammen med påstanden om, at den er fremtrædelsesform for værdien, fører frem til påstanden om, at værdien fremtræder som en egenskab ved tingene »helt på linie med tingenes fysiske karakteristik (vægt, farve etc.)« (s. 211) Denne tingsliggørelsesteori kritiseres for at være mystisk. For når teorien intenderer at forklare, hvorfor den borgerlige bevidsthed er tingslig – at den opfatter de økonomiske sammenhænge tingsligt – kommer den ud for den

vanskelighed, at den borgerlige økonomi slet ikke opfatter bytteforholdene som bestemt af egenskaber ved tingene. A.L. viser, at det stort set er umuligt at finde nogen borgerlig økonom, det være sig klassisk eller vulgær, der har forsøgt at udlede bytteforholdene »af smørs, kanoners og diamanters *tingslige egenskaber*.« (212) Hvis den borgerlige økonomi kan antages at være det teoretiske udtryk for den borgerlige bevidsthed løber tingsliggørelsesteorien således ind i det afgørende problem, at den intenderer at begrunde et forhold som slet ikke findes, hvorfor den er

»lige så mystisk som hvis en astronom udformede en kompliceret teori, der tog sigte på at forklare, hvorfor menneskene nødvendigvis umiddelbart tror at solen drejer rundt om Mars«. (s. 213)

Det lykkes således godt og grundigt for A.L. at få vist det meningsløse i »tingsliggørelsesteorien«. Imidlertid må man ikke overse, at denne mystiske teori kun med vanskelighed kan tilskrives Marx; men derimod kan spores direkte tilbage til A.L.'s egne tidligere bøger, hvor den er udviklet. I Marx's bestemmelse af varens fetichkarakter – som er hans pendant til A.L.'s tingsliggørelsesteori – hedder det derimod:

»de relationer mellem producenterne, indenfor hvilke de nævnte samfundsmæssige egenskaber ved deres forskel-

lige slags arbejde er virksomme, antager form af en social relation mellem arbejdsprodukterne.« (Kapitalen 1:1 s. 171)

Det centrale i fetichismeopfattelsen er altså at producenterens sociale relation til totalarbejdet ved vareproduktion kun udtrykkes gennem varernes forhold til hinanden i udvekslingen; og det er jo ikke helt det samme som at påstå, at værdien skulle fremtræde som egenskaber ved de enkelte ting.⁸

De bestemmelser som det lykkes for A.L. at problematisere er »ren formanalyse«, »ursurpation«, »materialitetsform« og »tingsliggørelse«. Disse er »fundamentalbegreber« i kapitallogikkens værdiformsanalyse⁹. Derimod er de vanskeligere at finde i Marx's egne fremstillinger af sin værdiformanalyse.

Selvfølgelig rammer A.L.'s kritik også Marx's fremstillinger, idet det også lykkes for A.L. at påvise en række uklarheder og tvetydigheder i hans begrebsanvendelse. Dette gælder for bestemmelsen af det abstrakte arbejde som både fysiologisk og som »rent socialt«, i kommensurabilitetsargumentet i bestemmelsen af det socialt nødvendige arbejde og som vist ved brugsværdibestemmelsen. Men det er kun ved at lægge disse uklarheder og tvetydigheder ind i en kapitallogisk metodeforståelse, at A.L. kan få dem til at optræde på en måde, som får teorien til at fremstå som helt inkonsistent og ubrugelig.

3. A.L.'s bestemmelse af det vareproducerende samfunds reproduktionsmodus.

Ud fra sin afvisning af »værdiformanalysen« som grundlag for begribelse af den kapitalistiske reproduktions karakter vil A.L., ud fra en kritik af privatarbejdet, udvikle sin egen bestemmelse af denne. Sigtet med kritikken er at vise, at når produktion er baseret på privatarbejde implicerer det, at varepriser og indtægter vil være tilfældige i forhold til produktionsbetingelserne, bortset fra, når indtægten befinder sig på subsistensniveau.¹⁰ Kun her bliver den socialt nødvendige deling af arbejdet virkeliggjort i sin renhed.¹¹

A.L.'s fremstilling af det vareproducerende samfunds reproduktionsform begynder med, at han først undersøger produktionen ved »rigoristisk at abstrahere fra udvekslingens tilbagevirkende socialisering af produktionen.« (s. 59) Dette valgte udgangspunkt implicerer, at produktionen som privatarbejde må begribes som *asocialt arbejde*.

»dvs. arbejde i isolationsceller gennem hvis vægge intet signal kan trænge hverken ind eller ud.« (s. 60)

Derfor vil de samfundsmæssige behov – også selvom de er af betydning for afsætningen – være ubestemte for privatproducenterne. (Da fremstillingsniveauet her kun omfatter den »simple vareproduktion«, er der endnu ikke tale om kapitalister

og arbejdere, men kun om privatproducenter.) I og med at produkterne skal afsættes på et marked, ved disse, at de arbejder »for andre«, men herudover ved de intet. »De andres« behov konkretiseres ikke. En sådan abstrakt bevidsthed kan derfor ikke være ledetråd for privatproducenterne. (s. 63)

Problemet for privatproducenterne er således at produktionen skal være social, men er asocial, hvorfor dem må socialiseres *efter* at den er afsluttet, ved fordelingen af arbejdsprodukterne. Hermed overlades det til varecirkulationen dels at sikre fordelingen af produkterne til forbrugerne og dels at regulere priser i forhold til produktionsbetingelserne, for at virkeliggøre den nødvendige deling af det sociale arbejde. (s. 71)

Det er altså først gennem vareudvekslingen, at der skabes social kontakt mellem privatproducenterne og hermed social enhed af arbejde og behov. Medens produktionen indebærer en tilfældig deling af arbejdet, vil der i vareudvekslingen ske en fordeling til behovene. Den fortrængte sociale eksistensbetingelse sætter sig dermed igennem i varecirkulationen. (s. 73)

Rationaliteten i privatproducenternes fremstilling af bestemte produkter ligger således i, at de gennem udveksling kan byttes, at de har en bytteværdi, hvorfor A.L. definerer en vare som et fænomen der har bytteværdi. (s. 78) A.L. bestemmer altså varen som en *ren* cirkulationskate-

gori, uden nogen referance til produktion.¹²

Som udviklingen hidtil er gennemgået her, angiver den blot forholdet mellem to udvekslende parter. Dette bytte angiver derfor hverken en almen fordeling af varerne eller regulerer fordelingen af det sociale arbejde.

Ud fra denne mangel ved den umiddelbare vareudveksling udvikler A.L. sin pengebestemmelse.¹³ Pengene er ikke tilfældige, men et nødvendigt byttemiddel. Medens det umiddelbare varebytte kun angiver et forhold mellem varer, er pengene den almene relation mellem varerne. Denne almene relation betinger, at varerne har en ensartet form, prisen, således at de kan sammenlignes. Gennem pengene skabes der en almen sammenhæng i udvekslingen. Varen står nu ikke blot overfor en anden vare, men overfor penge som almen værdi.

Løser pengene så udvekslingens to opgaver: fordelingen af produkterne og den nødvendige fordeling af det sociale arbejde? Hvad angår den første opgave:

Indenfor en given produktionsgren, (produktion af en bestemt vareart), er markedsprisen den prisstørrelse hvortil samtlige producerede varer kan afsættes. Det er altså den pris der »rydder markedet«. (s. 96) For at få afsat – og det er jo hele privatproduktionens rationale – den producerede mængde af en given vare må producenterne acceptere markedsprisen for

denne. Markedsprisens regulering sikrer således at den en gang producerede varemængde bliver afsat, men den påvirker ikke fordelingen af det anvendte arbejde til produktionen af forskellige varer. Markedsprisen rydder blot markedet, men den sender ikke noget signal tilbage til produktionsens »isolationsceller«. Det er således kun den første opgave der hermed er løst. (s. 102)

Som nævnt er A.L.'s sigte med disse overvejelser, at han vil vise, at det kun er ved subsistensminimumsindkomst, at der kan ske en nødvendig deling af det sociale arbejde til produktion af de forskellige varer, medens denne fordeling vil være tilfældig for alle andre indkomster. Subsistensindkomsten er altså det eneste sted hvor udvekslingens fordeling virker regulerende tilbage på produktionen.

A.L.'s begrundelse for, at der ved subsistensindkomst kan ske en nødvendig fordeling af det samfundsmæssige arbejde er følgende: Hvis indkomsten falder under dette minimum, så tvinges privatproducenter til at gå over til at producere andre varer, som kan afkaste en indtægt, der ligger på eller over subsistensindkomsten. Hvis indkomsterne stiger til over subsistensindkomsten, vil det derimod være umuligt samfundsmæssigt at regulere det arbejde, der anvendes til produktionen af de forskellige varearter, hvorfor deres mængdemæssige fordeling vil være tilfældig. Men hvordan kan A.L. nu

påstå dette? Begrundelsen herfor er, at da privatproducenterne kun træder i kontakt med hinanden gennem udvekslingen, kender de kun hinanden gennem produkternes markedspriser, og disse meddeler intet om, hvor meget arbejde varerne indeholder:

»Privatarbejderen kender altså ikke de andres timeindtjening; man kan ikke betvivle hans vilje til at maksimere indtjeningen, men han mangler forudsætningen herfor. Han kan subsistere, ikke maksimere.« (s. 108)

Derfor kan A.L. konkludere, at privatproducenterne kun kan afskaffe det tilfældige element ved priser og indkomst, når subsistenssamfundet »sætter dem kniven for struben.« (s. 117)

I A.L.'s bestemmelse af det vareproducerende samfunds karakter, er påstanden om, at privatproducenterne kun kan subsistere, men ikke maksimere helt afgørende. Uden denne kunne han ikke opretholde påstanden om, at det vareproducerede samfund ved indkomster ud over subsistensindkomsten mister evnen til at regulere anvendelsen af det samfundsmæssige arbejde på de forskellige varearter, idet det sociale eller købedygtige behov her blot bliver identisk med den tilfældige produktionsfordeling, solgt til markedsprisen.

Hermed er også angivet hans kommunismebegrundelse, idet denne produktionsforms fortrin frem for vareproduktionen består i, at produktionen her er umiddelbart social, dvs.

planlagt i overensstemmelse med behovene, hvilket betyder en afskaffelse af vareproduktionens anarki til fordel for en planmæssig fordeling af det samfundsmæssige arbejde i overensstemmelse med behovene. (s. 71)

P.g.a. subsistensindkomstens afgørende rolle i argumentationen er der grund til at efterse subsistensargumentationen nærmere. Dette vil jeg gøre ved at stille to spørgsmål: Hvad mener A.L. egentlig med subsistensindkomst og hvorfor kan privatproducenterne kun subsistere og ikke maksimere?

A.L. pointerer, at subsistensindtægten ikke er nogen »abstrakt og luftig nødvendighed«, men er særdeles konkret, idet den sætter arbejderen i stand til at købe de nødvendige »livsmidler« til at holde sig i live. Selvom de nødvendige livsmidler skal differentieres efter forskelle i arbejdsintensitet, oplæringstid og familiestørrelse, så synes A.L. tilsyneladende, at det vil være ret uproblematisk at ville bestemme, hvad der udgør livsmidlerne og dermed subsistensindtægten. Imidlertid mener jeg, at det er en ren fiktion når A.L. næsten på kroner og ører vil bestemme subsistensindtægten ud fra, hvad der er de nødvendige livsmidler.

For det første er der andre ting end forskelle i arbejdsintensitet, nødvendig oplæringstid og familiestørrelse der vil betinge en forskel i omfanget af nødvendige livsmidler, idet forskelle i klimatiske forhold og i menneskenes fysisk-idiologiske kon-

stitution også må betinge forskelle i behovet for nødvendige livsmidler.¹⁴ Derfor kan der ikke være *en*, men der må være forskellige subsistensindtægter. Endvidere kan man vel heller ikke forudsætte, at der for alle mennesker er samme forhold mellem subsistensindtægt og omfang af livsmidler, idet alle ikke vil anvende deres indtægt på samme måde; der er vel nogen, der kan økonomisere bedre end andre med deres indtægt. Dette må betyde en yderligere differentiering af subsistensindtægterne.

Selvom vi således kan konstatere at subsistensindtægt må være en mere differentieret bestemmelse end A.L. her angiver, så betyder dette ikke i sig selv, at hans konstruktion falder sammen. Enhver kan jo være ret ligeglad med størrelsen af de andres subsistensindtægt. Hvad der interesserer ham er hans egen, og denne skulle han kunne bestemme ud fra livstruslen.

Kritikken må derfor formuleres mere principielt. Jeg vil påstå at selve forestillingen om et eller flere subsistensminima er meningsløs, fordi den faktiske reproduktion af menneskene ikke angiver noget om, ved hvilket *niveau* det må ske; og det er jo netop hele intentionen med bestemmelsen af subsistensminimum. A.L.'s overlevelseshæft bestemmelse angiver jo blot, at producenterne skal forblive i live og at der skal reproducere nye generationer; man kan ikke ud fra dén sige noget om, hvorvidt de skal forblive i live i f.eks. 30, 40, 50 eller 60

år. I alle disse tilfælde vil der ske en reproduktion. A.L.'s subsistenskræterium, overlevelse, angiver derfor blot, at der er tale om en reproduktion, men ikke noget om niveauet for denne, om den sikrer en overlevelse i f.eks. 30, 40, 50 eller 60 år. Medmindre den enkelte ved lige hvor mange år, han skal leve, er det meningsløst at tale om et bestemt subsistensniveau. Når dette ikke er tilfældet, ved den enkelte privatarbejder lige så lidt om niveauet for sin egen overlevelse som om niveauet for de andres.

A.L.'s konstruktion løber altså ind i det afgørende problem, at der kun kan ske en nødvendig fordeling af det samfundsmæssige arbejde ved et niveau, der er ubestemmeligt og derfor meningsløst. Det system, som A.L. har konstrueret, er altså endnu mere anarkistisk, end han selv forestiller sig. For der kan end ikke findes et eneste punkt hvor der sker en nødvendig fordeling af det samfundsmæssige arbejde.

Som angivet er A.L.'s hele konstruktion baseret på en forudsætning om, at privatproducenterne kun kan subsistere men ikke maksimere. Vi har i det forangående vist at den første forudsætning ikke er holdbar; men hvorledes er begrundelsen for at de ikke kan maksimere. Hele A.L.'s argumentation om, at producenterne ikke kan maksimere, synes at hvile på den fremstillingsmæssige begrænsning, der ligger i, at denne første bog kun omhandler »simpel vareproduktion«. A.L. har derfor endnu ikke

bestemt privatproducenterne h.h.v. kapitalister og arbejdere, og A.L. vil vel ikke i ramme alvor påstå at kapitalisterne profitsubsisterer og ikke profitmaksimerer.¹⁶ Hvis man accepterer at kapitalisterne profitmaksimerer, kan man også forklare hvorledes produktionen bliver reguleret af de samfundsmæssige behov for de forskellige varearter, idet kapitalister, der producerer varearter, der kun kan afkaste en undergennemsnitlig profit gennem en »trial and error« proces, tendentielt vil gå over til at producere varearter, der kan afkaste en overgennemsnitlig profit. Når man derfor tager højde for, at det er kapitalister og ikke blot »privatproducenter«, der konkurrerer, forsvinder også A.L.'s problem med, at fordelingen af det samfundsmæssige arbejde er ubestemt. Men dette betyder også, at hele hans konstruktion for at påvise dette samfunds anarkistiske karakter falder fra hinanden.¹⁷

4. Afslutning.

A.L.'s forsøg på at opbygge en ny politisk økonomi på grundlag af en kritik af privatarbejdet sker ud fra en afvisning af værditeoretiske bestemmelser af det kapitalistiske samfunds reproduktionsform, eller som han selv skriver:

»Jeg betragter værdien – *enhver* værdi – på samme måde som en ateist betragter helligånden.«
(s. 332)

Han går således igang med at konstruere en samfundsmodel for

produktion, udveksling og behov uden anvendelse af værdibestemmelser. Herudfra konstruerer han så en model, hvori der rigoristisk abstraheres fra udvekslingens tilbagevirkende socialisering af produktionen – denne opfattes som udført i isolationsceller. Hertil knyttes en vareudveksling, som blot kan realisere den allerede producerede varemængde. Produktionsfordelingen er derfor uden nogen form for samfundsmæssig regulering.¹⁸ Denne modelfremgangsmåde betyder endvidere at »simpel vareproduktion«

ikke fastholdes som den kapitalistiske produktionsmådes »mest abstrakte og enkle strukturer«; men bliver anvendt som en almen samfundsmode for produktion og udveksling, der har karakteristika, der metodisk er indlagt i modellen som forudsætninger (produktionens isolerthed, regulering ved eksistensminimum etc.). Derfor bliver grundlaget for A.L.'s afsværgelse af enhver form for værditeori egentlig blot, at en sådan ikke kan passe ind i den samfundsmode som han selv har konstrueret.

1. Den foreliggende bog, der omhandler varer og penge dvs. simpel vareproduktion, udgør første del af dette projekt, medens kapitalen først vil blive analyseret i projektets anden del. Det skal dog bemærkes at analysens genstand også i første del stedse er kapitalismen, da der med simpel vareproduktion ikke tænkes på primitive før-kapitalistiske sammenhænge, men på den kapitalistiske produktionsmådes »mest abstrakte og enkle strukturer«. (s. 17)
2. Jeg vil ikke her forsøge mig med nogen »omfangslogisk« bestemmelse af kapitallogikken, hvorfor det skal anføres, at her anvendes udtrykket for den kapital-rekonstruktive retning der her i landet ved midten af halvfjerdserne var centreret omkring Hans Jørgen Schanz's arbejde, hvis metodiske inspirationskilde var en Hegel-orienteret Marxfortolkning, således som den findes hos H. Reichelt.
3. A.L. afslører intet kendskab til de nyere bestræbelser som ikke blot intenderer at »rekonstruerer« den marxiske værditeori, men som mener at den kun kan udvikles gennem en kritik af dele og formuleringer i Marx's økonomiske skrifter. Jeg tænker her især på Backhaus i Tyskland (se f.eks. hans artikel i Kurasje nr. 27/28: »Om forholdet mellem det »logiske« og det »historiske« i Marx' kritik af den politiske økonomi), på Konstanz-Sidney-projektet (se f.eks. M. Eldred/ M. Hanlon, Reconstructing Value-Form Analysis, i Capital and Class nr. 13 1981) og på japaneren Uno (se hans bog »Principles of Political Economic, Harvester Press 1980).

Et fælles grundlag for disse er I.I. Rubins præcisering af, at værdibestemmelsen er den nødvendige syntese af produktion og behov, når produktionen på en gang sker privat og er rettet mod samfundsmæssige behov. Derfor kan værdikarakteren kun bestemmes gennem udvekslingen, som samfundsmæssig gør eller associerer privatarbejdet. Denne position må indeholde en kritik af Marx i det omfang han gør værdibestemmelsen til en *ren* produktionskategori. En sådan kritik får ikke kun ubetydelige konsekvenser; f.eks. får den Hanlon og Eldred til at afvise Marx' angivelse af værdistørrelsen som målt i arbejdstid.

4. Den centrale intention i »udledningsmetoden« er at man ud fra »mangler« i bestemmelsen af varen kommer videre til også at udlede penge og kapital. (se s. 184) Overfor A.L.'s identifikation af Marx' metoden med »udledningsmetoden« påviser Backhaus i den nævnte artikel med al tydelighed, at spørgsmålet om hvad der var Marx' metode – end ikke for ham selv – er alt andet end afklaret.
5. Foruden A.L.'s kritik kender jeg af danske bidrag faktisk kun en systematisk kritik af kapitallogikkens værdiformanalyse. Det er Lars Qvourtrups artikel »Nogle problemer i kapitallogikken« i Teori og Praxis nr. 7. 1977. Imidlertid er sigtet her et helt andet. Medens A.L. vil bruge sin kritik til at afvise værdiformanalyse som sådan forsøger L.Q. at påvise, at værdiformanalysen hos Marx er af anden karakter end den er i kapitallogikken.
6. Den kritik er også publiceret seperat i Kurasje nr. 26, »Kritik af Marx's tingsliggørelses-teori«.
7. Her er et åbenbart udtryk for at A.L. forveksler sin kapitallogikkritik med en kritik af Marx. Angiveligt er det Marx' opfattelse der her gennemgås, men A.L. henter sine citatmæssige belæg fra Schanz' bog »Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status«, Århus 1973 s. 178 note 1.
8. Til trods for denne imødegåelse skal det alligevel fremhæves som A.L. fortjeneste at have påvist Marx' tvetydige brug af brugsværdibegrebet. Denne tvetydighed gør Marx dog selv opmærksom på i første udgaven af Kapitalen. (K. Marx, Vare-Penge-Kapital, Århus 1974 s. 31).
9. For en kritik af disse begreber som grundlag for værdiformanalysen se Lars Qvourtrup op. cit.
10. Subsistensindtægten er den indkomst der sikrer at man kan få de »naturlige behov« opfyldt. Hvad er så disse? Herom oplyser A.L.:
 »Sondringen mellem naturlige og sociale behov gennemføres ikke ved at holde rettergang over varerne, således at franskbrød og strømper skønnes naturlige, kiks og biler ikke. Noget sådant ville selvfølgelig være absurd. Sondringen går på en helt anden led, nemlig mellem de fysiologisk betingede behov og den *måde*, hvorpå behovene tilfredsstilles, altså mellem indhold og form, mål og middel.« (s. 29)
 Og i forlængelse heraf angiver A.L., at det livsnødvendige »ret så eksakt« kan måles i dagligt kaloriebehov. (s. 29)
11. Foruden denne karakter af tilfældighed betyder privatproduktionen ifølge A.L. også mere »kvalitativt«, at menneskene som privatproducenter abstraherer fra samfundet, hvorved de stempler dette som upersonligt, umenneskeligt eller objektivt. Hermed selvstændiggøres de samfundsmæssige sammenhænge som en fremmed magt i forhold til menneskene, (s. 60) Denne problematik, der synes at svare til Marx' subjekt-objektproblematik, skal dog ikke diskuteres nærmere her.
12. Hermed adskiller den sig fra varebestemmelsen hos Marx. Her er varen netop den kategori, der knytter produktion og cirkulation sammen. Derfor er cirkulationsobjekter her kun egentlige varer i og med, at de er resultat af en eller anden produktion.
13. Vi ser altså at til trods for den kritiske holdning til kapitallogikkens værdiformanalyse så er A.L.'s fremgangsmåde ved kategoriudviklingen analog til udledningsfremgangsmåden i kapitallogikken, idet det begge steder angiveligt er *mangler* ved en kategori der fører frem til bestemmelsen af den næste etc. Dette udtrykker A.L. eksplicit således:
 »Hver ny økonomisk kategori er et forsøg på at *bekæmpe* anarkiet i den borgerlige produktionsmåde, men da den samtidig er *udtryk* for denne splittelse, virkeliggøres harmonien, ordenen eller den sociale sammenhæng aldrig.« (s. 19)
 Forskellen til kapitallogikkens fremgangsmåde ligger kun i at A.L. renoncerer på at konstruere en logisk »overgang« fra vare til penge: »Der gives ingen smuk og harmonisk overgang fra vare til penge, i stil med Marx's overgang fra enkel til almen værdiform.« (s. 89)

Derfor er A.L.'s opgør med kapitallogikken egentlig slet ikke så radikalt som han indimellem selv tror.

14. Andet steds i bogen gør A.L. da også selv opmærksom på disse forskelle, idet han i indledningen skriver: »At disse behov er naturlige indebærer iøvrigt ikke at de er universalhistoriske konstanter, kun at de varierer med den indre og ydre natur; således at der er forskel på børns og voksnes næringsbehov, ligesom det er klart at der i troperne ikke findes noget naturligt betinget behov for at blive beskyttet mod kulden.« (s. 29)
15. I bogens begyndelse angiver A.L., at simpel vareproduktion blot udtrykker den kapitalistiske produktionsmådes »mest abstrakte og enkle strukturer«. Hvis han holder fast ved dette kan der logisk set ikke gælde *forskellige* lovmæssigheder for simpel vareproduktion og kapitalistisk produktion. Det må være de samme lovmæssigheder der gælder for begge bestemmelser. Forskellen kan bestå i at den første ikke indeholder så mange bestemmelser som den sidste.

Til trods for at A.L. angiver at simpel vareproduktion blot udtrykker den kapitalistiske produktionsmådes »mest abstrakte og enkle strukturer«, så antyder brugen af betegnelsen »simpel vareproduktion« og ikke simpel cirkulation alligevel en tendens til modeltænkning, således at simpel vareproduktion tenderer mod at blive opfattet som en særlig produktionsform med lovmæssigheder forskellig fra den kapitalistiske produktionsform.

16. I bogens »efterskrift« angiver A.L. også selv at kapitalisterne profitmaksimerer. (s. 343)
17. A.L. vil nok mene, at det her fremførte udtrykker en harmoniseret opfattelse af kapitalismen. Imidlertid må det pointeres, at begreberne »harmoni« og »reproduktion« ikke nødvendigvis er identiske. Hele Marx' undersøgelse af det borgerlige samfunds reproduktionsformer viser hvorledes dette reproduceres gennem klassekampens modsætninger. Det var hans sigte at undersøge hvorledes det borgerlige samfund kan reproduceres på basis af privatproduktion og samfundsmæssig arbejdsdeling. Derfor begyndte han med undersøgelsen af varen som under disse forhold netop udtrykker enheden mellem produktion og samfundsmæssige behov. Imidlertid er de reproduktionsformer der bestemmes på grundlag heraf ikke harmoniske, men udtrykker derimod modsætningen mellem lønarbejde og kapital og modsætninger indenfor disse klasser.
18. Derfor er det indenfor denne modelkonstruktion egentlig ikke korrekt at tale om »social nødvendig fordeling af arbejdet«, idet fordelingen af det sociale arbejde i denne produktionsmodel netop er givet som tilfældig, medmindre man befinder sig på et eller andet (imaginært) eksistensminimum.

G. Heinsohn, R. Kneiper & O. Steiger:

MENNESKEPRODUKTION

250 sider, 79,00 kr.

direkte hos Kurasje dog kun 63,00 kr.

Med denne bog kastes der nyt lys over problemerne om lønarbejde, familie, børn og de statslige familie- og befolkningspolitikker. Hvorfor skulle udbyttede klasser, der råder over fremgangsmåder til at undgå det, få børn?

De moderne samfunds hemmelige historie er netop skjult i deres evne til at frembringe menneskelig arbejdskraft gennem forplætning i familien, i samfund hvis økonomi ikke længere er organiseret i familiebedrifter. Denne evne afsløres som den voldelige, statslige »menneskeproduktion«, hvis succes var betinget af udslettelsen af kendskabet til prævention gennem mord på millioner af »jordmoder-hekse«. Først herefter blev troen på et »naturligt ønske om at få børn« almindelig og har siden behersket de videnskabelige analyser. Fra da af kunne der ikke gives en tilstrækkelig forklaring på den menneskelige arts - og dermed samfundets - reproduktion. Bogen her skriver således den moderne historie på ny og underkaster de i denne sammenhæng betydningsfulde samfundsteorier kritik.

Opgør med den autoritære socialisme

Solidaritets planer og forslag til samfundsmæssige og økonomiske reformer

Dokumenter fra Polen 1981

Dokumenterne i denne bog stammer fra det såkaldte »Net« af repræsentanter for en række større virksomheder i Polen. Dette »Net« udgjorde en central initiativgruppe for oprettelsen og udviklingen af arbejdsråd til den direkte overtagelse af virksomhederne i arbejdernes egne hænder. Med deres forslag om udviklingen af »samfundsmæssige virksomheder« ledet af arbejdernes »selvstyre« udgjorde de en vigtig strømning inden for Solidarność. Med parolen om virkelig samfundsmæssiggørelse til forskel fra statsliggørelse udtrykker »Nettet«s standpunkt en klar socialistisk tendens i det polske opgør.

Dokumenterne viser, at der i Polen var(er) en levende socialistisk opposition, som gjorde sig konkrete forestillinger om en helt anden slags socialisme. Generalernes totalitære udgave af stats-socialismen kan ikke undertrykke de erfaringer og den indsigt, som er gjort. Uanset om man er enig eller ej med »Nettet«s diskussionsoplæg, er dokumenterne vigtige og presserende indlæg i diskussionen om vejen til socialisme.

Kurasje/politisk revy

Pris kr. 54,-

Indhold i de seneste numre af Kurasje:

Nr. 29, oktober 1981

Verdensmarkedstemaet

Udenrigshandel og værdilov

Værdilov og verdensmarked

Reformismetemaet

Socialdemokrati og samfundskrise

Tiden råber på ...? Kommentar til nogle aktuelle tendenser i marxismen

Nr. 27/28, april 1981

Radikalisering i krisen

Tilpasning eller oprør

Hvem sagde krise

Staten og de materielle produktionsbetingelser

Om forholdet mellem det »logiske« og det »historiske« i Marx' kritik af den politiske økonomi

Nr. 26, januar 1981

Realanalyse og den materialistiske historieopfattelse

Historiske forbemærkninger til rekonstruktionen af en hegemonial marxisme

Kommunismen som det formidlende nye

Kritik af Marx' tingslignelsesteori

Nr. 25, november 1980

Kritik af realanalysen

Realanalyse i krisen eller krise i realanalysen?

Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik

Index til Kurasje nr. 1-25, 1970-80

Nr. 23/24, april 1980

Statsintervention og reformismekritik

Reformismen – realitet eller ideologi

Massearbejdsløshed som politiseringspotentiale

Den (u)mulige reproduktion

Videnskabskritik som samfundskritik

Åndsarbejde og videnskabskritik

Abonner på Kurasje